

УДК 316.362:37:159 (038)

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 14/24 від 26.12.2024 року

Рецензенти:

Л. Оліфіра, кандидатка педагогічних наук, доцентка;

І. Мартинюк, кандидатка психологічних наук, доцентка

Тематичний словник-довідник «Сім'я і освіта» [Електронний ресурс]
/ ред.-укладачі. Г. Бевз, Ю. Приходько. Національна академія
педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної
психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2025. 268с. ISBN 978-966-189-
738-9. URL :<https://ispp.org.ua/2025/01/30/tematychnyj-slovnyk-dovidnyk-simya-i-osvita/>

ISBN 978-966-189-738-9

Тематичний словник-довідник містить систему термінів і понять, що розкривають зміст і взаємозв'язки двох провідних соціальних інститутів — сім'ї та освіти. Подані матеріали охоплюють різні галузі знань — психологію розвитку, педагогічну та сімейну психологію, соціологію, право, етнографію й культурологію — і відображають закономірності становлення особистості дитини в сімейному, соціальному та освітньому середовищі. Видання адресовано фахівцям у галузях психології, педагогіки, соціальної роботи та права, органам виконавчої влади з питань освіти дітей, керівникам закладів загальної середньої освіти, науковцям, викладачам закладів вищої й післядипломної освіти, аспірантам, студентам, а також громадським організаціям, діяльність яких пов'язана з підтримкою сім'ї та розвитком дитини.

ISBN 978-966-189-738-9

УДК УДК 316.362:37:159 (038)

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2025

© Г. Бевз, Ю. Приходько, 2025

© автори термінів, 2025

ЗМІСТ

ЗМІСТ	2
ВСТУП.....	3
УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ та АЛФАВІТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	7
РОЗДІЛ 1. ОСВІТНІЙ ПРОСТІР РОЗВИТКУ ДИТИНИ.....	8
1.1. Освіта в контексті Нової української школи	9
1.2. Психічний та особистісний розвиток дитини	33
РОЗДІЛ 2. СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ СТАНОВЛЕННЯ ДИТИНИ	131
2.1. Сім'я як система та параметри її функціонування	131
2.2. Правові та виховні засади батьківства і материнства	156
2.3. Символіка, традиції та історико-культурна спадщина сімейно-родинного укладу життя	175
2.4. Психологічні методи дослідження та підтримки сім'ї	189
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ: НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ	199
3.1. Наукові теорії, концепції та підходи до розвитку особистості	200
3.2. Методи психологічного дослідження та підтримки учасників освітнього процесу	223
ВІТЧИЗНЯНІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА З ПИТАНЬ ОСВІТИ, РОЗВИТКУ ДИТИНИ І СІМ'Ї	236
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	239
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	244
ДОДАТКИ.....	265

ВСТУП

Жодна галузь знань не може існувати без власного термінологічного апарату, розуміння якого досягається не лише через опанування наукової літератури, підручників і посібників, а й завдяки словникам як систематизованим джерелам, що відображають наукові здобутки, тенденції та новації. Кожна наука оперує власними поняттями, спирається на них у своєму розвитку та допомагає фахівцям і широкому колу читачів задовольняти власні пізнавальні інтереси та глибше осмислювати зміст наукових і науково-популярних праць.

Тематичний словник-довідник систематизує терміни й поняття з різних галузей знань, пояснює їх значення й взаємозв'язки, сприяючи ефективному доступу до фахової інформації. Призначення цього словника — підтримувати професійний розвиток педагогів, психологів, юристів, соціальних працівників, менеджерів освіти, студентів соціономічних спеціальностей, а також усіх, хто цікавиться сучасною освітою, питаннями виховання й розвитку особистості. Оскільки в наукових джерелах терміни нерідко подаються без чітких визначень або трактуються з позицій окремих авторів, словник покликаний забезпечити узгодженість у їх розумінні. Видання містить визначення основних психологічних, педагогічних і суміжних термінів, авторами яких є вітчизняні та зарубіжні науковці. Воно охоплює як усталені поняття освітньої галузі, так і нові терміни, що з'явилися останніми роками у зв'язку з розвитком наукових досліджень та реформуванням системи освіти в Україні.

Тематичний словник-довідник об'єднує терміни, що відображають два ключові соціальні інститути в житті дитини — сім'ю та освіту. Матеріал упорядковано за трьома розділами:

- *Освітній простір розвитку дитини* — розкриває основні аспекти, пов'язані з організацією, змістом і реформуванням сучасної освіти, а також

психологічними закономірностями пізнавального та соціального розвитку дитини;

- *Сім'я як соціальне середовище становлення дитини* — охоплює питання функціонування сім'ї, правові та виховні аспекти батьківства і материнства, а також культурно-історичну спадщину родинного життя;
- *Психологічна підтримка учасників освітнього процесу: наукові підходи та методи* — презентує основні теоретичні засади, концепції й напрями досліджень, а також методи професійної взаємодії й психологічної підтримки в системі освіти.

Терміни словника суголосні темі наукового дослідження «Соціально-психологічні умови підвищення ролі сім'ї як носія громадської думки щодо реформування освіти», яке реалізоване у 2022–2024 рр. співробітниками відділу спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Словник має трансдисциплінарний характер, оскільки об'єднує терміни з різних галузей знань — психології, педагогіки, соціології, права, етнології та культурології. Це сприяє інтеграції наукових підходів і формуванню спільного понятійного поля для фахівців, які працюють у сфері освіти, права, соціальної роботи та соціального забезпечення, а також у системі психологічної й медичної підтримки сім'ї та дитини, забезпечуючи узгодженість і єдність термінології в теоретичній і прикладній діяльності.

Статті словника розміщено в алфавітному порядку, що забезпечує зручність пошуку інформації. У процесі підготовки видання збір термінів здійснювався кількома способами. Насамперед було проведено аналіз та узагальнення матеріалів існуючих фахових словників, що дало змогу систематизувати вже усталений термінологічний апарат. Водночас укладено низку нових термінів, створених на основі результатів наукового дослідження, які відображають наукові здобутки співробітників відділу. До словника також включено терміни, розроблені фахівцями з різних галузей знань — права, етнографії, соціальної роботи тощо. Їх інтеграція має

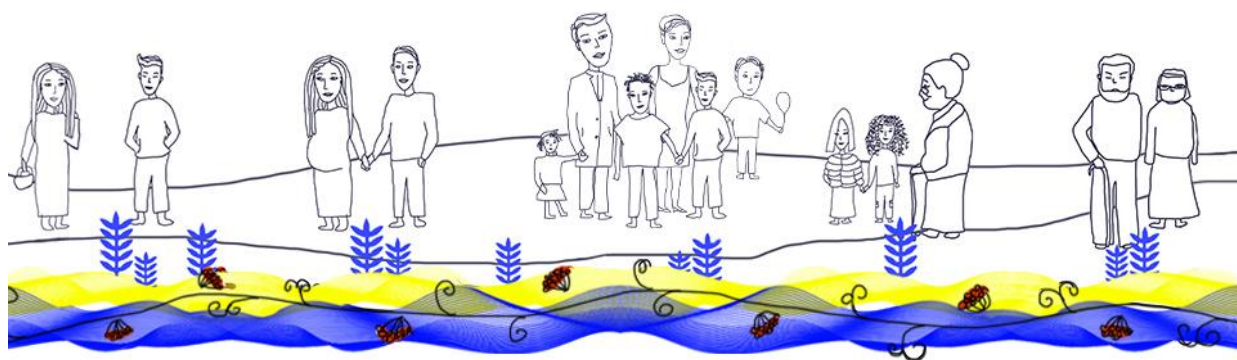
особливе значення з огляду на міждисциплінарний характер і тематичну спрямованість видання. Словник містить відомості про авторів, які надали власні трактування термінів, а також перелік використаних джерел, що може слугувати підґрунтям для подальших термінологічних досліджень.

Авторський колектив сподівається, що цей словник сприятиме глибшому осмисленню психологічних закономірностей та особливостей їхнього прояву на різних етапах онтогенезу, підвищенню професійної та загальної компетентності користувачів, а також активізації їх участі в соціальних процесах, пов'язаних із розвитком і реформуванням сучасного освітнього середовища.

Висловлюємо щиру подяку керівництву та науковим співробітникам відділу спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, виконавцям теми наукового дослідження за уважне ставлення до формування термінології, що перебуває на етапі свого наукового становлення, а саме - Галині Бевз (д.психол.н., професорка), Ларисі Бобровій (к.психол.н.), Олені Дзюбенко (к.психол.н., доцентка), Ользі Ловкій (к.психол.н., доцентка), Ірині Петренко (к.психол.н.), Ользі Чистяк (к.психол.н., доцентка), Окрему подяку адресуємо Євгенії Демиденко (здобувачка магістерського рівня освіти, студентка КНУ імені Тараса Шевченка) та Олені Ващенко (аспірантка відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України) — за технічну підтримку й упорядкування термінологічного матеріалу. Особлива вдячність — Юлії Приходько (д.психол.н., професорка) за значний внесок у підготовку, укладання та редагування термінів словника. Її високий рівень професійної компетентності, наукова вимогливість і відданість психолого-педагогічній науці стали важливою підтримкою колективу під час реалізації цього проєкту. Подяку висловлюємо всім авторам, чий терміни презентують їхній науковий внесок у розвиток української термінології. Окрема вдячність — Державній службі якості освіти у Волинській області за консультації щодо

реформування освіти та професійні рекомендації, які сприяли відповідності словника сучасним вимогам освітньої системи.

Словник не має на меті вичерпно охопити всі аспекти досліджуваної проблематики, адже наука постійно розвивається, а термінологічний апарат динамічно оновлюється під впливом сучасних наукових досліджень і суспільних трансформацій.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ та АЛФАВІТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

НУШ – Нова українська школа

ЗУ – закон України

ЗЗСО – заклад загальної середньої освіти

ДСЯО – державна служба якості освіти

ВООЗ - Всесвітня організація охорони здоров'я

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

Аа Бб Вв Гг Ґґ Дд Ее Єє Жж Зз

Ии Іі Її Йй Кк Лл Мм Нн

Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх

Цц Чч Шш Щщ Ъь Юю Яя

РОЗДІЛ 1. ОСВІТНІЙ ПРОСТІР РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Якісна освіта є невід’ємним правом кожної людини, закріпленим у Загальній декларації прав людини, Конвенції ООН про права дитини та Законі України «Про освіту». Вона виступає рушієм особистісного розвитку, соціально-економічного прогресу та політичної стабільності суспільства. Розпочата у 2018 році реформа загальної середньої освіти «Нова українська школа» (далі — НУШ) спрямована на створення екологічного освітнього середовища, у якому здобуті знання поєднуються з практичними навичками, необхідними для дорослого життя. Концепція НУШ базується на трьох ключових позиціях: *новий зміст освіти* (компетентнісне навчання, зорієнтоване на практичне застосування знань), *новий вчитель* (мотивований, компетентний, здатний до партнерської взаємодії з учнями та їхніми батьками) і *нове освітнє середовище* (сучасне, безпечне, інклюзивне, що забезпечує комфортні умови для розвитку кожної дитини).

У цьому розділі представлені ключові поняття, що висвітлюють психологічні аспекти розвитку дитини, становлення її особистості та організацію освітнього процесу в умовах НУШ. Матеріал спрямований на поглиблення розуміння сутності освітніх процесів і ролі психологічних чинників у забезпеченні ефективного розвитку дитини в сучасному освітньому середовищі.

1.1. Освіта в контексті Нової української школи

1	безпечне освітнє середовище	навчальна діяльність
2	громадська думка	навчання й учіння
3	демократичне середовище	научіння (научування)
4	державна служба якості освіти України	освіта
5	державний стандарт початкової освіти	освіта для сталого розвитку
6	державний стандарт повної загальної середньої освіти	освіта інформальна
7	дитиноцентризм	освіта неформальна
8	дитинство	освіта формальна
9	добробут учнів	освітній простір
10	знання	освітня послуга
11	індивідуальна програма розвитку	педагогіка партнерства
12	інклюзивне навчання	педагогіка партнерства: принципи
13	інтерактивна модель навчання	педагогічна спільнота
14	компетентнісний підхід	пошукова активність
15	компетентість	психологічна компетенція учителя
16	компетенція інформаційна	регулятивна модель комунікації сім'ї і школи
17	компетенція комунікативна	соціальне партнерство в освіті
18	компетенції ключові	уміння
19	компетенція	учбова діяльність
20	комунікативний простір	фасилітація
21	комунікативність веб-сайту закладу загальної середньої освіти	форми індивідуалізованого навчання
22	комунікація між школою і сім'єю	функції навчання
23	комунікація: структура	якість освіти
24	навички	якість освітньої діяльності

Безпечне освітнє середовище – це належним чином облаштоване і урегульоване освітнє середовище, що підтримує безпечні умови навчання та праці, комфортну міжособистісну взаємодію, добробут учнів, педагогів і батьків. У такому середовищі забезпечено дотримання прав і норм фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки кожного учасника освітнього процесу, що унеможлиблюють будь-які прояви насильства, а наявні ресурси є достатніми для їх запобігання.

Громадська думка – поняття соціології і соціальної психології, в якому відображається наявність у соціальної групи (колективу) спільних уявлень, суджень, спільного розуміння значущих для неї предметів і явищ. ГД, як спільність суджень членів групи, виникає в ході їх спільної діяльності

(суб'єктно-об'єктні відносини) та спілкування (суб'єктно-суб'єктні відносини), вона є сукупністю оціночних суджень, в яких відображається позиція соціальної групи щодо важливих для неї подій (наприклад, реформи у різних сферах: освіті, медицині, економіці тощо). У ГД тісно переплітаються раціональний і емоційно-вольовий компоненти, вона поєднує в собі спільні для членів групи уявлення і судження про певні об'єкти і в той же час містить ставлення до них (схвалення, осуд, підтримку, індиферентність). ГД виконує такі основні функції: пізнавальну, спонукальну, інтегративну, регулюючу.

Демократичне середовище — це сукупність умов у закладі освіти чи іншій установі, що забезпечують дотримання принципів демократії, а саме рівність, свободу, справедливість, участь і співпрацю, повагу до різноманіття та прозорість. У контексті освіти ДС передбачає можливість учасників освітнього процесу брати участь та бути почутим у вирішенні питань організації освітнього процесу та створенні безпечного освітнього простору у ЗЗСО.

Державна служба якості освіти України (ДСЯО) - цілісна система, що передбачає роботу в горизонтальній площині. Пріоритетним завданням Служби є реалізація державної політики у сфері освіти, зокрема з питань забезпечення якості освіти та якості освітньої діяльності, здійснення заходів державного нагляду (контролю) за закладами освіти щодо дотримання ними законодавства, у межах повноважень, передбачених законом. У переважній більшості країн Євросоюзу державні органи контролю, що в Україні представляє ДСЯО, мають юридичну самостійність і не підпорядковуються органам управління освітою, які не мають повноважень для прийняття правових рішень за результатами проведеного контролю ДСЯО. (А. Мочарська, В. Вітюк).

Державний стандарт початкової освіти – нормативний документ, що визначає вимоги до обов'язкових результатів навчання та компетентностей здобувачів освіти, загальний обсяг їх навчального навантаження у базовому

навчальному плані початкової освіти. ДСПО є основою для розроблення типових та інших освітніх програм. Освітні програми, що розробляються на основі типових освітніх програм, не потребують окремого затвердження Державною службою якості освіти. ДСПО – визначає мету та принципи освітнього процесу в закладах базової середньої освіти, дає загальну характеристику змісту навчання, пояснює вимоги до обов’язкових результатів навчання та орієнтири для їхнього оцінювання. Документ було затверджено 30 вересня 2020 року. У ДСПО немає поділу на предмети, натомість є освітні галузі – це означає, що розробники освітніх та навчальних програм зможуть як втілювати певну навчальну галузь через окремий предмет, так і комбінувати їх для інтеграції. Документ містить опис компетентнісного потенціалу та вимоги до обов’язкового навчання учнів у 9-ти галузях освіти: 1) мовно-літературній, 2) математичній, 3) природничій, 4) технологічній, 5) інформатичній, 6) соціальній і здоров’язбережувальній, 7) громадянській та історичній, 8) мистецькій, 9) фізичній культурі. Для кожної галузі ДСПО описує мету і групи загальних результатів, які уточнюються через обов’язкові результати для кожного з циклів. Саме тому кожна освітня галузь має потенціал для розвитку кожної компетентності. У документі чітко окреслено ключові компетентності, якими мають оволодіти школярі після закінчення кожного з двох циклів – адаптаційного (5-6 класи) і базового предметного навчання (7-9 класи), та наскрізні вміння. Перелік основних компетентностей виглядає так: вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами, математична компетентність, компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій, інноваційність, екологічна компетентність, інформаційно-комунікаційна компетентність, навчання впродовж життя, громадянські та соціальні компетентності, культурна компетентність, підприємливість і фінансова грамотність. (*В. Вітюк*).

Державні стандарти повної загальної середньої освіти – документи, що визначають загальні обсяги навчального навантаження здобувачів

початкової, базової середньої, профільної середньої освіти, вимоги до їх компетентностей і до згрупованих за відповідними освітніми галузями обов'язкових результатів навчання, яких вони мають досягти на відповідному рівні повної загальної середньої освіти. (В. Вітюк).

Дитиноцентризм – освітня ідеологія, яка передбачає максимальне наближення навчання і виховання до сутності, потреб, інтересів, здібностей і життєвих планів конкретної дитини. У концепції нової української школи акцентується увага на упровадженні особистісно-орієнтованої моделі освіти, яка ґрунтується на ідеології Д.

Дитинство – за віковою періодизацією, прийнятою в педагогіці та психології, Д вважається період до 11 років, який включає період немовля (від народження до 1 року), раннє дитинство (1–3 роки), дошкільний вік (3 роки – 6–7 років), і молодший шкільний вік (6–7 – 10–11 років). У сучасній цивілізації Д відокремлено від дорослості спеціальним перехідним періодом – підлітковим віком та юнацьким віком (за С. Лупаренко); «Дитина» – людська істота віком до 10–11 років, яка відрізняється певними психічними особливостями: підвищеною емоційністю, природною допитливістю, образністю мислення, потребою в активній діяльності тощо; Д - самоцінний, унікальний період онтогенезу людини від народження до підліткового віку, упродовж якого під впливом спадкових, соціально-культурних та освітніх факторів відбувається соціалізація й інтенсивний розвиток особистості; Д - період життя людини, у якому закладаються основи особистісної активності та особистісні властивості, цінності, що визначають якості майбутнього життя; Д - період, коли людина найбільш вразлива, незахищена від впливів навколишнього середовища, соціального, психологічного й фізичного насильства; Д на всіх етапах існування характеризується постійною орієнтацією на дорослий світ, потребою бути залученим до соціуму, взаємодіяти з ним; Д - це виражена в діях і мові сукупність об'єктів, подій, процесів, соціальних інститутів і соціальних практик у відношенні дітей; ця сукупність формується й підтримується суспільством, а також постійно

відновлюється в процесі життєдіяльності дітей, які освоюють соціальні уявлення та інтегруються в соціум. ЛІТ.: Загарницька, 2011; Лупаренко, 2016; Скрипник, 2018. (М. Скрипник).

Добробут учнів – інтегративний феномен, що розкриває міру забезпечення потреб здобувачів освіти в освітньому середовищі ЗЗСО, виявляється у їхній задоволеності навчанням, виражається у суб'єктивній оцінці ними умов здобуття освіти, характеристик взаємодії та особистісного розвитку. Критеріями добробуту учнів в освітньому середовищі є: умови здобуття освіти, розвиток особистісного потенціалу та розвиток міжособистісної взаємодії. Умови здобуття освіти включають об'єктивні показники добробуту учнів, що визначені з опорою на нормативні документи у галузі освіти в яких прописані стандарти забезпечення освітнього процесу та безпеки дітей у ЗЗСО: безпека освітнього середовища, дотримання санітарно-гігієнічних норм, матеріально-технічне забезпечення освітнього простору, доступ до якісної освіти. Розвиток особистісного потенціалу складає основу психологічного добробуту, яка передбачає формування в учнів здатності до: автономії, управління навколишнім середовищем, постановки життєвих цілей, самоприйняття, особистісного зростання та актуалізацію у них психологічної стійкості, усвідомленості, турботи про себе та оптимізму (показники визначені згідно теорії психологічного добробуту К. Ріфф та розглянуті Ф. Мартелою особистісні ресурси психологічного добробуту особистості). Розвиток міжособистісної взаємодії відображає психологічний ДУ у контексті успішності їхнього соціального функціонування у ЗЗСО через: позитивні стосунки з оточуючими, соціальний внесок, соціальну інтеграцію, соціальне прийняття (показники визначено з опорою на теорією психологічного добробуту К. Ріфф та теорією соціального добробуту К. Кіз). Мірою забезпечення добробуту здобувачів освіти у ЗЗСО є їхня задоволеність навчанням, яка є визначальною в їхньому ставленні до освітнього процесу та освіти в цілому. ЛІТ.: Дзюбенко, 2023; Дзюбенко, 2024; Закон України «Про повну загальну середню освіту», 2020; Санітарний

регламент для закладів загальної середньої освіти, 2020; Martela, 2022; Keyes, 1998; Ryff & Singer, 2008. (*О. Дзюбенко*).

Знання – сукупність відомостей, фактів, уявлень про навколишній світ, які людина або група людей здобувають через досвід, навчання, спостереження чи дослідження, систематизують, осмислюють та застосовують для розуміння світу, вирішення проблем та прийняття рішень.

Індивідуальна програма розвитку (ІПР) – документ, що забезпечує індивідуалізацію навчання особи з особливими освітніми потребами, закріплює перелік необхідних психолого-педагогічних, корекційних потреб/послуг для розвитку дитини та розробляється групою фахівців з обов'язковим залученням батьків дитини з метою визначення конкретних навчальних стратегій і підходів до навчання (Закон України «Про освіту»). Цей документ створюється на основі психолого-педагогічного оцінювання, що визначає стратегію та методи розвитку дитини з урахуванням її унікальних психологічних і освітніх потреб. ІПР розробляється мультидисциплінарною командою (вчителями, психологами, логопедами тощо) за участю батьків, що відповідає сучасному підходу до навчання, орієнтованого на дитину (child-centered learning). У психологічному контексті ІПР зосереджується на розвитку когнітивних функцій (пам'яті, уваги, мислення), соціальних навичок та емоційної регуляції. Зокрема, програма може включати корекційно-розвивальні заняття, спрямовані на зміцнення адаптивних механізмів і подолання бар'єрів у навчанні (модель екологічних систем Bronfenbrenner, 1994). Такий підхід сприяє формуванню позитивної самооцінки, зниженню тривожності та стресу, а також забезпечує підтримку в інтеграції дитини в соціальне середовище. (*А. Мельник*).

Інклюзивне навчання — підхід до організації освітнього процесу, за якого всі діти, включаючи тих, хто має особливі освітні потреби (діти з інвалідністю, обдаровані діти, діти з різними культурними чи соціальними потребами та особливостями), навчаються разом у загальноосвітніх закладах. ІН передбачає створення соціально-психологічних умов, які забезпечують

прийняття, рівність участі та психологічний добробут всіх членів групи чи спільноти, незалежно від їхніх індивідуальних особливостей. У психології інклюзія розглядається як механізм підтримання соціальної ідентичності, відчуття належності та зменшення стигматизації. Її зміст охоплює кілька ключових вимірів: емоційно-ціннісний (переживання безпеки, прийняття та приналежності), когнітивний (усвідомлення різноманіття як ресурсу, а не дефіциту), соціальний (зменшення міжгрупових бар'єрів, розвиток емпатії та солідарності) та поведінковий (реальна участь у спільній діяльності без дискримінаційних обмежень). Структурними елементами інклюзії виступають прийняття (усвідомлення цінності кожного), участь (залучення до спільної активності), доступність (усунення психологічних і соціальних бар'єрів) та підтримка (ресурси для адаптації й розвитку). В освіті цей підхід передбачає адаптацію освітнього середовища щодо його фізичної, інформаційної та соціальної доступності, індивідуалізацію навчання, соціальну інтеграцію та залучення додаткових фахівців для забезпечення ефективного навчання. ІН ґрунтується на принципах рівності, недискримінації, поваги до різноманітності та спрямоване на розвиток потенціалу кожної дитини. ІН є синонімом до терміну «інклюзивна освіта». ЛІТ.: UNESCO, 2005; Abrams, & Killen, 2014; Колупаєва, & Савчук, 2016; Verkuyten, & Yogeeswaran, 2020. (*А. Мельник*).

Інтерактивна модель навчання (від англ. inter - взаємний, act – діяти) – модель навчання, що здійснюється в умовах постійної і активної взаємодії усіх учасників навчального процесу. При цьому учень (студент) і учитель (викладач) є рівноправними суб'єктами навчально-виховного процесу. ІМН передбачає моделювання різноманітних життєвих ситуацій, використання рольових ігор, дискусій, мозкового штурму, спільного вирішення проблем тощо. Важливо, що кожен учитель (викладач) може самостійно розробляти нові методи і форми ІМН. Технологій ІМН нині існує велика кількість, вони поділяються на чотири групи: фронтальні технології, технології колективно-групового навчання, ситуативного навчання, навчання у дискусії.

Компетентнісний підхід – спрямованість освітнього процесу на формування та розвиток ключових (базових, основних) і предметних компетентностей особистості, результатом якої є формування загальної компетентності людини, що є сукупністю ключових компетентностей, інтегрованою характеристикою особистості. Така характеристика має сформуватися у процесі навчання та включати знання, вміння, навички, ставлення, досвід діяльності й поведінкові моделі особистості (за О.І. Пометун). КП передбачає такий зміст освіти, який не зводиться до знаннєво-орієнтованого компонента, а передбачає цілісний досвід вирішення життєвих проблем, виконання ключових функцій, соціальних ролей, компетенцій. КП вимагає від організатора навчального процесу застосування такої методики навчання, яка б забезпечувала учня (студента) не лише знаннями, уміннями та навичками, але й досвідом певної діяльності, прищеплювала б упевненість у своїх силах та готовність брати на себе відповідальність.

Компетентність (від лат. *comhetens* - відповідний, здібний) – інтегрована характеристика особистості сформована через досвід, знання, вміння, ставлення та поведінку, що визначає здатність людини успішно діяти в навчальній, професійній та інших сферах життя а також приймати ефективні рішення. Такі знання характеризуються різноманітністю, чіткою визначеністю і взаємозв'язком, гнучкістю, швидкою актуалізацією, широким застосуванням. Компетентності учнів, закріплені законом «Про освіту». К - це «динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність. Тобто формується ядро знань, на яке будуть накладатись уміння цими знаннями користуватися, а також цінності та навички, що знадобляться випускникам української школи у професійному та приватному житті». Список К, яких набуватимуть учні, закріплено законом «Про освіту». Він створювався з урахуванням «Рекомендації Європейського Парламенту та

Ради Європи щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя» (від 18.12.2006 р.). Список містить наступні К учнів: 1) вільне володіння державною мовою; 2) здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; 3) математична К; 4) К у галузі природничих наук, техніки і технологій; 5) інноваційність; 6) екологічна компетентність; 7) інформаційно-комунікаційна К; 8) навчання впродовж життя; 9) громадянські та соціальні К, пов'язані з ідеями демократії; справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей; 10) культурна К; 11) підприємливість та фінансова грамотність. Спільними для всіх К є так звані наскрізні вміння: читання з розумінням, уміння висловлювати власну думку усно і письмово, критичне і системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, творчість, ініціативність, вміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми, здатність співпрацювати з іншими людьми.

Компетентність інформаційна – компетентність у сфері інформаційно-комунікативних технологій, яка у широкому розумінні значенні стосується уміння переосмислювати інформацію, розв'язувати інформаційно-пошукові задачі, використовувати електронні інформаційні системи, тобто здійснювати інформаційну діяльність із використанням як традиційних, так і нових технологій. У вузькому значенні КІ пов'язана з умінням використовувати інформаційні технології, засоби та методи. Деякі вчені розглядають КІ у взаємозв'язку з такими поняттями, як «інформаційна грамотність», «комп'ютерна грамотність» та «інформаційна культура».

Компетентність комунікативна (з лат. *communico* – роблю загальним, зв'язую, спілкуюся та *competens* (*competentis*) – здатний) – здатність людини встановлювати і підтримувати ефективні контакти з іншими людьми. До складу цієї компетентності включають деяку сукупність знань, умінь, навичок, що забезпечують ефективне протікання комунікативного процесу (спілкування). КК розглядається як система внутрішніх ресурсів людини,

необхідних для побудови ефективної комунікації у певних ситуаціях міжособистісної взаємодії. Комунікативний акт містить аналіз і оцінку ситуації, формування мети, дій, реалізацію плану або його корекцію, оцінку ефективності. КК є цілісним утворенням, що втілює в собі когнітивні й поведінкові елементи. До перших відносять знання відповідних засобів та їх адекватне використання, до других – психологічну адаптацію до ситуації. КК є інтегративною якістю особистості, яка виконує функцію адекватного функціонування особистості у соціумі.

Компетентності ключові – багатовимірне утворення, що відноситься до загальногалузевого змісту освітніх стандартів та є структурованим комплексом якостей особистості, що дають їй можливість ефективно брати участь у багатьох соціальних сферах, і які роблять внесок у розвиток суспільства та особистого успіху, що можуть бути застосовані у багатьох життєвих сферах. КК становлять основний набір найбільш загальних понять, які мають бути деталізовані в комплекс знань, умінь, навичок, цінностей та відношень за навчальними галузями і життєвими сферами школярів. КК за своїм характером є наскрізними та мають досягатись у процесі навчання через усі без винятку предмети та виховні заходи (за Т. Колісник).

Компетенція (від лат. *competentia* - належність за правом) – 1) сукупність повноважень (прав і обов'язків) певного державного або громадського органу, службової особи, що встановлюється законом, статутом даного органу або іншими нормативними актами; 2) коло питань, у яких певна особа має знання та досвід; 3) здатність мобілізувати у професійній діяльності набуті знання, вміння та навички, а також використовувати узагальнені засоби і способи виконання дій. К забезпечує універсальність професійної діяльності.

Комунікативний простір – упорядкований певним чином простір, що динамічно організовує, структурує та спрямовує комунікативний процес, забезпечуючи певний спосіб кодування, декодування інформації та трансляції смислів в окреслених параметрах інтерсуб'єктної взаємодії. У

ширшому сенсі, КП є *середовищем взаємодії між людьми та групами*, що відбувається на різних рівнях (інтимному, особистому, соціальному, публічному, освітньому тощо) з урахуванням часу, місця, культурних норм та технологій. Дослідниця Т. Титаренко зазначає, що людина одночасно живе в кількох різних за своїми ознаками часових і соціальних просторах. На мікрорівні КП є внутрішньо детермінованим динамічним процесом, що з урахуванням індивідуальних потреб, запитів та інтересів учасників взаємообміну створює контекст взаєморозуміння та підґрунтя для самовираження, саморозвитку та самовизначення особистості. Досвід соціалізації створює підґрунтя для діадної та групової взаємодії у різноспрямованих комунікативних просторах: «мати-дитина», сім'я та родина, подружжя, друзі, однолітки, сусіди, школа, юнацькі громади, інтернет-мережі, групи за інтересами тощо. Основними ознаками КП є їх створення на соціальний запит, спонтанність та невимушеність у спілкуванні, прояв своїх намірів, поглядів та думок в безпечних умовах, що постають експериментальними майданчиками рішень щодо розширення чи звуження зони найближчого соціального розвитку особистості. Фізичні межі вказують на об'єктивний вимір КП – обсяг (територія/майданчики, матеріальні/віртуальні), наявні засоби, їхня потужність, насиченість та можливості. *Суб'єктивний вимір* формується у взаємодії суб'єктів комунікації, процесах створення міжособистісних зв'язків а також обміні інформацією, налагодженні взаєморозуміння, діалогу та досягненні результату учасниками комунікації. КП включає наміри та цілі учасників, їхні стосунки та позиції, зворотний зв'язок, інформаційне поле, канали передачі інформації, норми спілкування, мовленнєві цінності та загальний смисл. Індивідуальна та суспільна цінність КП в тому, що вони ініціюються в контексті вирішення певних непередбачуваних чи традиційно-повторювальних у поколінному розвитку задач для когнітивного оволодіння ними та вироблення узагальненої стратегії, пізнанні дійсності та узгоджені індивідуальних поглядів, рефлексії та підтримці. В контексті освіти

створення КП доречно як для окремих категорій учасників освітнього процесу, так і для спільних їхніх активностей. Комунікативні простори розвивають здатність до конструктивної комунікації в межах визначених смислів, що робить їх важливим інструментом у формуванні демократичних цінностей суспільного розвитку. ЛІТ.: Гордієнко, 2009; Копець, & Гордієнко, 2011; Сердюк, 2023; Титаренко, 2023; Хабермас, 2008. (Г. Бевз).

Комунікативність вебсайту закладу загальної середньої освіти – характеристика вебсайту, яка вказує на якість забезпечення інформаційного взаємообміну між суб'єктами освітнього процесу. КВС визначається за трьома основними складовими: 1) операційна – функціональність сайту (ступінь його зручності, змістовності, доступності, оперативності, наявності зворотного зв'язку); 2) емоційна складова – привабливість та сучасність оформлення, що впливає на емоції і сприймання; 3) когнітивна (пізнавальна) складова – рівень охопленості тематики комунікації, важливої для суб'єктів освітньої комунікації. Для оцінки вебсайту щодо рівня його комунікативності розроблена методика у вигляді варіанту семантичного диференціалу за 10-ма основними показниками: 1) доступність сайту; 2) легкість користування; 3) актуальність інформації; 4) оперативність комунікації, подачі інформації; 5) змістовність, повнота контенту; 6) широта охопленої аудиторії; 7) сучасність та привабливість оформлення; 8) наявність зворотного зв'язку; 9) охопленість каналів комунікації, презентованих на сайті; 10) представленість тематики, важливої для цільових груп та 6 додатковими критеріями, які містять змістовну наповненість напрямів тематики сайту. ЛІТ. : Ловка, 2024; (О. Ловка).

Комунікація між школою і сім'єю (КШС) – це процес передачі та обміну цільової інформації між суб'єктами освітніх послуг – надавачами (ЗЗСО) та їх замовниками (батьками учнів), щодо освіти дітей та її відповідного забезпечення. Комунікація між школою і сім'єю стосується освітніх питань, а своєчасне, повне та доступне її забезпечення підтримує стабільну, послідовну і комфортну взаємодію та передбачуваний результат. У

ЗЗСО може мати місце як *безпосередня* (пряма), так і *опосередкована* (непряма) комунікація. *Безпосередня* – це КШС, що відбувається очно, обличчям до обличчя, коли суб'єкти взаємодії знаходяться поряд і спілкуються за допомогою мовлення й немовленнєвих засобів. Ця форма спілкування є найбільш повноцінною, тому що в її процесі учасники отримують максимальну інформацію один про одного – як вербальну, так і невербальну. *Опосередкована* (непряма) КШС здійснюється в ситуаціях, коли індивіди віддалені один від одного часом чи відстанню, а контакт здійснюється завдяки включенню у процес додаткового посередника, спеціальних засобів і знарядь для організації КШС та обміну інформацією (знакових систем, носіїв інформації різної природи, письмових засобів, технічних пристроїв тощо). Тут характерним є неповний психологічний контакт, коли зворотній зв'язок ускладнено. ЛІТ. : Ловка, 2024; Савенкова, 2015. (О. Ловка).

Комунікація: структура – це сукупність комунікативних елементів, які утворюють цілісний комунікативний процес. В історії розвитку поняття її структура складалася різними авторами. Згідно *моделі Г. Лассуелла (1948)* комунікація містить такі компоненти: передавач інформації, або суб'єкт; отримувач інформації; предмет, або зміст комунікації; спосіб передачі інформації, що відображається у засобах та каналах комунікації та ефекти комунікації (результативність, успішність). Згідно *моделі Вестлі-МакЛіна (The Westley and MacLean's model, 1957)*: суб'єкт комунікації, або джерело повідомлення; подія, чи інформація; об'єкт комунікації, аудиторія (так само може бути як особистість, так і соціальна система; канали комунікації; зворотній зв'язок. Структура також пояснює механізми комунікації на її різних рівнях – мікро-, мезо- та макрорівні. Мікро-рівень – це пояснення комунікативної поведінки індивіда, мезо-рівень – міжіндивідна комунікація, макро-рівень – характеристика масової комунікації. *Факторна модель Д. Берло (Стенфордська модель комунікацій)*. Аббревіатура моделі утворена з початкових літер назв її чотирьох елементів (англійською мовою - SMCR):

Sender (відправник) – Message (повідомлення) – Channel (канал) – Receiver (отримувач). В цій моделі окрім основних компонентів виділено також чинники, що впливають на кожний окремий компонент спілкування, визначаючи його ефективність. Зокрема, виділено такі важливі детермінанти комунікації, що характеризують однаково як відправника, так і отримувача повідомлення: їхні комунікативні навички, установки (ставлення, відношення), знання, соціальна система та культура. До факторів повідомлення автор включив такі компоненти, як контент (зміст), елементи повідомлення, звернення (процедура, ставлення, трактування), його структуру та код. *Структура комунікації за В. Шапаром*: 1) адресант — суб'єкт комунікації; 2) адресат — той, кому спрямоване повідомлення; 3) повідомлення — переданий зміст; 4) код — засіб передачі повідомлення; 5) канал зв'язку; 6) результат — те, що досягнуте у підсумку комунікації. (Шапар В.Б., 2007, с. 207) ЛІТ.: Максимович, 2020; Шапар, 2007; Lasswell, 1948; Westley Bruce & MacLEAN Malcolm, 1957; Berlo, 1960. (О. Ловка).

Навички – вдосконалені шляхом багаторазових вправ компоненти вмінь, що виявляються в автоматизованому виконанні дій (за Г. Костюком).

Навчальна діяльність – цілеспрямована активність учнів, спрямована на засвоєння знань, оволодіння уміннями та навичками, розвиток інтелекту, здібностей і особистості загалом. Компонентами навчальної діяльності є: навчальні завдання, навчальні дії, дії контролю, дії оцінки.

Навчання й учіння - «...у процесі навчання поєднуються і диференціюються активність учителя і активність учнів. Ці види активності позначаються різними словами: «навчання» й «учіння». Перше слово означає те, що робить учитель (навчає), друге – те, що роблять учні (учаться). Н – це керування учінням, тобто учбовою діяльністю учнів, спрямованою на оволодіння знаннями, вміннями й іншими суспільними цінностями, а через нього й керування психічним розвитком учнів, становленням їхніх розумових, моральних, трудових та інших якостей. Процес У, як набування

індивідуального досвіду, відбувається через дії дитини». У є цілеспрямованим процесом засвоєння людиною знань, оволодіння уміннями і навичками. «У стає компонентом ігрової і початкової трудової діяльності дітей-дошкільників. У них формується готовність до початку У у школі з характерними для нього пізнавальними, практичними, емоційними, вольовими компонентами. У стає провідною діяльністю в житті більшості дітей, коли вони вступають до школи. У не відразу стає справжньою діяльністю учня, а формується поступово. У стає учбовою діяльністю в міру того, як складаються його цілі, завдання, зміст, мотиви, способи дій та їх результати. В учбовій діяльності є спільне з усякою діяльністю людини, передусім із працею, в якій свідомо мета визначає спосіб і характер дій людини» (за Г. Костюком).

Научіння (научування) – набуття людиною нового сенсомоторного та інтелектуального досвіду, нових форм поведінки. Н означає засвоєння людиною соціального досвіду, знань, умінь і навичок, вироблених людством протягом тисячоліть. У соціальній психології кінцевим результатом Н є соціалізація особистості.

Освіта — це сукупність системи знань, умінь, навичок, цінностей і переконань, що здобуваються особою в процесі навчання, виховання, пізнавальної діяльності та досвіду. Освіта є суспільно організованим та цілеспрямованим процесом передачі соціально значущого досвіду від покоління до покоління. Основні положення системи освіти в Україні представлені у Законі України «Про освіту» (№ 2145-VIII від 5 вересня 2017 року, зі змінами). Українська вчена С. Сисоєва визначала освіту як процес і результат засвоєння особистістю певної системи наук, знань, практичних умінь і навичок та пов'язаного з ними певного рівня розвитку її розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також морально-етичної культури, які у своїй сукупності визначають соціальне обличчя та індивідуальну своєрідність цієї особистості. О виконує три важливі функції: *люди́нотворчу* – забезпечення певного рівня знань, грамотності, стану емоційно-вольової

сфери, поведінкових реакцій, готовності до виконання різних соціальних ролей, видів діяльності тощо; *технологічну* – забезпечення бази життя, формування навичок і вмінь трудової, громадської, господарської, професійної діяльності, розвиток комунікативності; *гуманістичну* – виховання людей в дусі миру, високої моральності, культури, розуміння пріоритетів загальнолюдських цінностей (життя, праці, самої людини, природи тощо). У вітчизняний педагогічний лексикон термін увійшов з XVIII ст. для позначення розвиваючого, виховного та формуючого впливу на особистість.

Освіта для сталого розвитку – напрям в освіті, основним завданням якого є формування у дітей, молоді і дорослих моделей поведінки, звичок, стилю життя, що відповідають потребам сталого розвитку людства; це освіта, мета якої полягає у формуванні екологічно свідомого суспільства, світогляду, позицій, цінностей, що загалом сприяють створенню соціально сприятливого, економічно життєздатного й екологічно збалансованого розвитку (за Л. Лукяною).

Освіта інформальна (самоосвіта) – вид освіти, яка передбачає самоорганізоване здобуття особою знань, умінь і компетентностей у процесі повсякденної діяльності, пов'язаної з професійною, громадською, сімейною активністю або дозвіллям. В системі формальної освіти передбачається врахування здобутих результатів навчання ОІ в порядку визначеному законодавством.

Освіта неформальна — вид освіти, що, як правило, здобувається за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присудженням професійних та/або часткових освітніх кваліфікацій. В системі формальної освіти передбачається врахування здобутих результатів навчання ОН в порядку визначеному законодавством.

Освіта формальна – вид освіти, що здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей

знань, спеціальностей (професій). Вона передбачає досягнення визначених стандартами результатів навчання відповідного *рівня освіти* (дошкільна; три рівні середньої освіти: початкова, базова та профільна середня освіта; три рівні професійної освіти - перший (початковий), другий (базовий) та третій (вищий); далі – передвища та вища освіта: фахова передвища освіта, початковий рівень, як короткий цикл вищої освіти; перший (бакалаврський) рівень, другий (магістерський) рівень; наступні рівні – освітньо-науковий і - науковий) та здобуття кваліфікацій, що визначаються державою.

Освітній простір – це частина соціального простору, в межах якого здійснюється нормована освітня діяльність. Поняття «освітній простір» різними вченими часто трактується дещо по-різному. Наприклад, це і «сукупність вчинків його (простору) суб'єктів, їх навчальної, освітньої діяльності, що забезпечують процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, при якому вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання»; це і «єдність, цілісне утворення в галузі освіти, яке має свої межі, що утворюються окремо, – світовий ОП, міжнародний ОП простір, європейський ОП, ОП регіону тощо». Дослідники даної проблеми стверджують, що найповнішим та сучасним є визначення ОП як «педагогічної реальності, яка заявляє про себе співіснуванням Людини і Світу через освіту, являє собою баланс культурного і цивілізованого, виражаючи його через знаковість освітнього середовища» (за Є. Лодатко).

Освітня послуга – комплекс визначених законодавством освітньою програмою та/або договором дій суб'єкта освітньої діяльності, що мають визначну вартість та спрямовані на досягнення здобувачем освіти очікуваних результатів навчання.

Педагогіка партнерства – напрям педагогіки, що передбачає систему методів і прийомів виховання й навчання на засадах гуманізму та творчого підходу до розвитку особистості. Основа – суб'єкт-суб'єктні стосунки між учасниками освітнього процесу, а їхня співпраця ґрунтується на толерантній взаємодії. Учень – добровільний і зацікавлений соратник, однодумець,

рівноправний учасник освітнього процесу, турботливий і відповідальний за його результати. В основі ПП – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками. Учні, батьки та вчителі, об'єднані спільними цілями й прагненнями, є добровільними й зацікавленими співниками, рівноправними учасниками освітнього процесу, відповідальними за результат. Учитель має бути другом, а родина має бути залучена до процесу побудови освітньої траєкторії дитини. ПП ґрунтується на таких ідеях: навчання без примусу, що передбачає виключення всіх засобів примусу з арсеналу педагогічних засобів; припускає наявність таких особистісних якостей вчителя, як гуманність, комунікативність, ціннісне ставлення до дитини; ідея важкої мети полягає у тому, що перед усіма учнями ставиться складна мета, водночас учитель всіма засобами має налаштувати учнів на її досягнення, вселити в них упевненість у перемозі над труднощами; ідея опори полягає у наданні учням опорних знаків (символів, схем, таблиць, слів тощо) для забезпечення кращого розуміння, структурування, запам'ятовування матеріалу, а також для побудови відповіді, передбачає вміння вчителя з одного боку — систематизувати й перетворювати інформацію належним чином, з іншого — моделювати; вільний вибір полягає у наданні дитині свободи вибору у процесі навчання; ідея випередження дає можливість включати у програму складніший матеріал, об'єднувати його в блоки, починати заздалегідь вивчати складні теми, закладати перспективу вивчення теми наступного уроку; ідея великих блоків ґрунтується на тому, що у великому за обсягом блоці матеріалу (об'єднання 6 - 10 уроків або тем в один блок) легше встановити логічні зв'язки, виокремити головну думку, поставити та розв'язувати проблему; ідея відповідної форми полягає в тому, що урок за своєю формою має відповідати предмету, що вивчається; інтелектуальне поле класу передбачає створення загальних життєвих цілей та цінностей у класі для розвитку здібностей та нахилів, творчості кожної дитини в діяльності; самоаналіз реалізує ідею колективного аналізу та оцінювання діяльності кожного учня за умови володіння педагогом

прийомами рефлексії, емпатії, а також здатності аналізувати та розуміти власні дії, здатності до самопізнання. ЛПТ: Кравчинська, 2017. (Т. Кравчинська).

Педагогіка партнерства: принципи – повага до особистості; доброзичливість і позитивне ставлення; довіра у відносинах; діалог – взаємодія – взаємоповага; розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність зв'язків); принципи соціального партнерства (рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання домовленостей)

Педагогічна спільнота – це специфічна, досить численна і чітко виділена серед інших членів суспільства номінально-реальна соціальна структура, яка має формальні й неформальні особливості, що уможливають виконання нею місії самовідтворення і розвитку суспільства. Вона є здатною до виконання своєї ролі в суспільстві, а тому статусною і привабливою для нових її членів. СП належить велика роль у конструюванні освітнього простору, в якому відбувається зростання особистості, її успішна соціалізація та формування соціальної ідентичності – національної, громадянської, професійної та ін. Педагог, на думку дослідників, є помітною постаттю, від якої залежить формування громадської думки, водночас він виступає лідером цієї думки.

Пошукова активність – форма поведінки людини, спрямована на зміну ситуації або ставлення до неї за умови відсутності певного прогнозу її результатів, але при постійному урахуванні ступені її ефективності. ПА є обов'язковим компонентом багатьох типів поведінки людини. – перенести у розвиток,

Психологічна компетентність учителя – органічна складова педагогічної майстерності, що виступає необхідною умовою ефективної взаємодії усіх учасників виховного процесу, професійної самореалізації педагога та досягнення навчально-виховних цілей з огляду на використання психологічних знань в інтересах розвитку здібностей учнів і прилучення їх

до духовних цінностей. ПКУ має трирівневу структуру, до якої входить когнітивний, операційний, комунікативний компоненти. Здатність педагога успішно застосовувати психологічні знання ґрунтується на взаємодії всіх трьох компонентів. Це передбачає широку обізнаність педагога з різними сферами психічної реальності, що дозволяє йому психологічно обґрунтовано діяти в найрізноманітніших ситуаціях на основі гуманітарних принципів.

Регулятивна модель комунікації сім'ї і школи – це модель процесу комунікації, що визначає її суб'єктів, канали, умови та засоби передачі інформації, а також особливості перебігу комунікативного процесу, компетентне врахування яких у роботі ЗЗСО забезпечує професійну регуляцію комунікативних процесів та досягнення освітніх цілей. Складові моделі: 1) *суб'єкти* комунікації: *заклад загальної середньої освіти* як надавач освітніх послуг і відправник інформації (школа, вчителі) та *сім'я* (батьки, опікуни тощо), як законні представники прав та інтересів дитини (учнів) – замовники освітніх послуг; 2) *площини*, або напрями комунікації школи і сім'ї (освітні потреби; добробут дитини; розвиток їхніх особистісних та творчих якостей; громадянський розвиток; здобуття соціальних навичок школярів; безпека учнів; забезпечення їхнього перебування у школі); 3) засоби, тобто *канали* комунікації (яким чином передається інформація), до яких сьогодні належать: особисті зустрічі вчителів з батьками; батьківські збори; офіційний сайт навчального закладу; групи, створені у Facebook, Telegram, Viber-групи; розсилки електронною поштою; телефонні розмови; телефонні повідомлення (sms); електронний щоденник (звичайний щоденник учня); дошки оголошень у приміщенні школи тощо; 4) внутрішні, психологічні *чинники*, що є психологічним механізмом регуляції ділової комунікації і можуть найбільшою мірою впливати на її процес (її якість та результат): з боку школи, або вчителів, як відправників інформації, таким чинником є *засоби регуляції ділової комунікації* – встановлення у процесі комунікації правил поведінки, ділового етикету, ділового протоколу, укладення угоди (договору) з сім'єю; з боку сім'ї такими чинниками, що

впливають на ефективність комунікації є *призми сприймання* батьками інформації, які можна поділити на 3 групи: освітні настановлення, сімейні цінності і традиції. ЛІТ. : Ловка, 2023. (О. Ловка).

Соціальне партнерство в освіті – добровільна і рівноправна взаємодія всіх учасників освітнього процесу, спрямована на розробку, прийняття і реалізацію педагогічних і соціально-економічних рішень, які забезпечують ефективний розвиток дітей, їх самовизначення та самореалізацію в соціальному середовищі. Потенціал СП в закладі освіти забезпечується сукупністю ресурсів: інтелектуальних, економічних, кадрових, організаційних, методичних тощо. Технологія СП є однією з найбільш ефективних у побудові соціально-орієнтованої взаємодії педагогів, учнів і батьків та організації середовища для такої взаємодії в умовах закладу освіти. Основними цілями СП є сприяння у розв'язанні актуальних проблем, зміцнення демократії, досягнення згоди шляхом переговорів між сторонами щодо найважливіших стратегій розвитку. Основним завданням СП у закладах освіти є підвищення якості та ефективності освіти, покращання тих показників діяльності, заради яких вони створювалися. Принципи СП: повноважність та рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, пріоритетність примирних методів, обов'язковість виконання домовленостей, відповідальність за прийняті зобов'язання. Структура СП охоплює: 1) партнерство в системі закладу освіти між соціальними групами професійної спільноти (педагоги, учні, батьки); 2) партнерство, в яке вступають працівники освіти, контактуючи з представниками інших сфер суспільного життя (органи управління освітою, профспілки, громадські організації, інші установи соціальної сфери); 3) партнерство, яке ініціює заклад освіти, як особлива сфера соціального життя, що змінює взаємовідносини у становленні спільноти мікрорайону, району, громади, міста тощо. Літ.: Кравчинська, 2018. (Т. Крачинська).

Уміння – заснована на знаннях і навичках готовність людини успішно виконувати певну діяльність (за Г. Костюком). У є основою майстерності

особистості, вони, як і навички, поділяються на декілька типів: рухові, пізнавальні, теоретичні й практичні.

Учбова діяльність — один із основних видів діяльності людини (поряд із трудовою та ігровою), спеціально спрямований на оволодіння способами предметних і пізнавальних дій, засвоєння узагальнених теоретичних знань та формування нових компетентностей. УД водночас є: і процесом засвоєння знань, і видом діяльності, і особливою формою соціальної активності особистості. Сутність УД полягає у вирішенні учбових задач, головна відмінність яких у тому, що їх мета і результат спрямовані на зміну самого діючого суб'єкта, зокрема оволодіння ним певними способами дії, операціями, а не у зміні предметів, з якими діє суб'єкт. «Розв'язання учнями систем учбових задач, що поступово ускладнюються, — це важливий шлях радикального поліпшення якості навчання, підвищення його провідної ролі в розвитку учнів відповідно до сучасних вимог нашого суспільства» (за Г. Костюком).

Фасилітація (від лат. *facilis* — легкий; англ. *facilitate* — допомагати, полегшувати) - термін соціальної психології, що означає підвищення продуктивності діяльності індивіда під впливом присутності іншої людини чи групи людей, що сприяє активізації, мотивації та ефективності виконання завдань.

Форми індивідуалізованого навчання. — спосіб організації освітнього процесу, який передбачає адаптацію змісту, методів, темпу та умов навчання до індивідуальних особливостей, потреб і можливостей здобувачів освіти. Розрізняють *інституційні* форми навчання (*очна (денна, вечірня), заочна дистанційна та мережева*) та *індивідуальні* (*екстернальна, сімейна, педагогічний патронаж*). В контексті реформи НУШ стали більше використовуватися у практиці такі форми, як *дистанційна* (учень навчається через інтернет, із використанням цифрових платформи, електронних ресурсів, онлайн-комунікації з учителями); *екстернатна* (учень самостійно оволодіває навчальним матеріалом без систематичного відвідування занять);

сімейна або домашня (учень навчається поза школою, самостійно або за допомогою батьків, репетиторів, онлайн-ресурсів, відповідно до державних стандартів освіти); *педагогічний патронаж* (навчання учня за індивідуальним навчальним планом під супроводом педагогів, якщо він не може відвідувати школу з поважних причин а також мережева, що передбачає оволодіння освітньою програмою за участю різних суб'єктів освітньої діяльності, що взаємодіють між собою на договірних засадах. ФІН дозволяють дитині здобувати освіту згідно її можливостей та освітніх потреб та відповідно до державних стандартів.

Функції навчання – освітня, розвивальна, виховна. Освітня функція передбачає оволодіння знаннями про природу, суспільство, техніку, людину, про способи діяльності; оволодіння загальними і спеціальними вміннями і навичками, досвідом репродуктивної і перетворюючої діяльності; світорозуміння і світогляд особистості. Розвивальна функція покликана розвивати мову, збагачувати словниковий запас, функціональне і смислове значення мови; розвивати пізнавальну, емоційну, волюву та мотиваційну сфери особистості, здібності та обдарування, рухову культуру. Виховна функція забезпечує виховання культури почуттів, моральних норм поведінки, естетичних ідеалів і смаків, працьовитості, відповідальності (за С.Сисоєвою).

Якість освіти – результат, або послуга, яку отримує споживач на основі встановлення певного рівня довіри до закладу освіти або відповідність результатів навчання вимогам, стандартам освіти або договору про надання освітніх послуг. Опановується через формування внутрішньої та зовнішньої системи забезпечення якості освіти, трансформацію системи державного нагляду (контролю) у сфері освіти в систему «довіри та допомоги», а також інституційну розбудову системи забезпечення якості освіти. Досягнення якісної освіти ґрунтується на мінімізації негативних ризиків та дотримання вимог до процесу його забезпечення як системного, цілісного та гнучкого, а також неформального та без дублювання повноважень та ін. (А. Мочарська, В. Вітюк).

Якість освітньої діяльності – рівень організації і реалізації освітнього процесу, що забезпечує здобуття особами якісної освіти та відповідає вимогам, встановленим законодавством та/або договором про надання освітніх послуг.

1.2. Психічний та особистісний розвиток дитини

1	агресивна поведінка в дитячому віці	здоров'я	пізнавальний інтерес
2	агресивність	здоров'я ментальне	пізнання
3	адаптація	зона найближчого розвитку	поведінка девіантна
4	адаптивність	зрілість	поведінковий континуум
5	акселерація	ідентифікація	протреба
7	активність особистості		почуття
8	актуалізація	ідентичність	почуття: види
9	актуальний рівень розвитку	ідентичність гендерна	працевитість (працелюбність)
10	акцентуація характеру	ізоляція групова	привязаність
11	амбівалентність	ілюзії	принциповість
12	андроґінність	імідж	пристрасть
13	аномалії особистості	імпульсивність	прихильність
14	антиципація	інгібіція соціальна	психіка
15	апатія	індивід	психічна стійкість
16	апперцепція	індивідуальний стиль діяльності	психологічна захищеність
17	асертивність	індивідуальність	психологічна травма
18	асоціація	ініціативність	риса особистості
19	атракція	інсайт	риса характеру
20	афект	інтелект	розвиток особистості
21	афект неадекватності	інтелект емоційний	роль
22	афіліація	інтелектуальні зрілість	самовідчуження
23	бажання	інтерес	самовладання
24	байдужість	інтеріоризація	самокатування
25	бар'єр психологічний	інтуїція	самоконтроль
26	близькість	інфантилізм особистісний	самооцінка
27	булінг	інфантилізм соціальний	самопрезентація
28	ввічливість	когнітивний стиль	самореалізація
29	вербальний	коефіцієнт інтелекту	самосприйняття
30	взаємин	компроміс	самоставлення
31	взаємодія	комунікабельність	самостійність
32	взаєморозуміння	комунікація відновлювальна	світогляд
33	виснаження	консенсус	себелюбство
34	вищі психічні функції	конфлікт	сепарація дитяча
35	відчуженість	конфлікт рольовий	симпатія
36	відчуття	конфлікт: моделі поведінки	складне порушення
37	вік	конфлікт: стилі поведінки	совість
38	вік дорослості	конформізм	сором
39	вік пубертатний	креативність	соціалізація
40	вікова періодизація	криза	соціалізація економічна
41	віктимність	криза вікова	соціалізація монетарна
42	віртуальна реальність	криза ідентичності	соціалізація політична
43	воля	культура монетарна	соціалізованість
44	ворожість	ліворукість (шульга)	соціальна ситуація розвитку

45	вплив	лідер	спілкування
46	вплив маніпулятивний	локус контролю	спілкування: інтерактивна функція
47	вплив: види	людяність	спілкування: комунікативна функція
48	втома	маскулінність	спілкування: перцептивна функція
49	вчинок	ментальність	спогади
50	гендер	милосердя	сприймання
51	гордість	мислення	ставлення особистості
52	група	мислення: види	статус
53	групові норми	мислення: індивідуальні відмінності	стать
54	гуманність	мислення: логічні форми	страх
55	дезадаптація соціальна	мислення: операції	сценарій життєвий
56	дезаптація шкільна	мислення: показники розумового розвитку	темперамент
57	демонстративність	міміка	темперамент: меланхолік
58	депривація психічна	мовлення	темперамент: сангвінік
59	дистанція соціальна	мораль	темперамент: флегматик
60	дисциплінованість	мрія	темперамент: холерик
61	дія	мужність	толерантність
62	діяльність	навіювання: сугестивність	тривога
63	діяльність пізнавальна	насолада	тривожність
64	діяльність провідна	настрій	увага
65	добробут	негативізм дитячий	увага: індивідуальні відмінності
66	добробут психологічний	ностальгія	увага: основні властивості
67	довіра	нужда	уважність
68	допитливість	образ	установка
69	дружба	оптимізм	уява
70	егоїзм	організованість	уявлення
71	егоцентризм	особистісна ефективність	фантазія
72	ейфорія	особистісне зростання	фемінність
73	емоції	особистість	фобії
74	емоційність	пам'ять	фрустрація
75	емпатія	пам'ять емоційна	характер
76	здатки	пам'ять: індивідуальні відмінності	цілепокладання
77	засвоєння знань	пасивність	цілепокладання навчальне
78	затримка психічного розвитку	патріотизм	цілепокладання професійне
79	заучування	патріотизм у кіберпросторі	цілеспрямованість
90	захисні механізми «Его»	педагогічна занедбаність	черствість
91	звичка	переконання	чутливість
92	зворотний зв'язок	перфекціонізм	Я-концепція
93	здібності	перцепція	Я

Агресивна поведінка в дитячому віці - систематичні дії або реакції дитини, спрямовані на заподіяння фізичної, вербальної чи емоційної шкоди іншим або собі. Відповідно до теорії соціального научіння, для розуміння виникнення феномену агресії у дитини важливо знати: яким шляхом агресивна модель поведінки була засвоєна; чинники, провокуючі її прояви; умови, що сприяли закріпленню агресивної моделі поведінки. Встановлено, що агресивні реакції засвоюються і підтримуються у дитини шляхом пасивного спостереження за їх проявами у дорослих людей, особливо батьків, безпосередньою участю у ситуаціях прояву агресії. Існує очевидний зв'язок між проявами дитячої і підліткової агресії та стилями виховання у сім'ї. На формування агресивної поведінки великий вплив справляє неорганізованість та невпорядкованість оточення, в якому живе дитина, характер реагування батьків у відповідь на прояви її гніву. В таких ситуаціях мають місце два протилежні способи впливу батьків на дитину: або суворість, або поблажливість. Як це не дивно, але спостереження свідчать, що у надмірно суворих батьків, як і поблажливих, діти однаково часто проявляють агресивність. Психологічні дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених доводять, що різке реагування батьків на агресивність дитини, всупереч їхнім сподіванням, призводить не до її викорінення, а, навпаки, до її збільшення. Якщо ж батьки не звертають уваги на агресивні прояви дитини, то вона починає вважати таку свою поведінку дозволеною і прийнятною. Це дуже часто призводить до поступового переростання поодиноких сплесків гніву у глибоко вкорінену звичку діяти агресивно. Агресію діти іноді проявляють тому, що не знають інших способів виразу своїх негативних почуттів. Ю. Гіппенрейтер розглядає прояви агресії у дітей як реакцію на незадоволення базових психологічних потреб у любові, повазі, прийнятті та потребі іншої людини. Корекційну роботу з проявами агресивної поведінки дітей і підлітків варто здійснювати у декількох напрямках: 1) формування таких особистісних якостей як: емпатія, доброта, співчутливість, довіра до людей, толерантність та ін.; 2) навчання прийомам

саморегуляції, вмінню володіти собою у різних ситуаціях; 3) формування конструктивних навичок взаємодії з ровесниками та дорослими в конфліктних ситуаціях; 4) навчання вербальним вираженням гніву у ввічливій формі, називати свої негативні емоції: «Я злюся», «Я гніваюсь на тебе» тощо; 5) розвиток позитивної самооцінки; 6) навчання способам зняття емоційної напруги шляхом переносу свого гніву на безпечні предмети (резинові іграшки, м'ячі, паперові кульки, музичні інструменти та ін); 7) зниження рівня особистісної тривожності.

Агресія (від лат. *aggressio* – нападати) – мотивовано деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, спрямована на заподіяння фізичної чи психологічної шкоди як іншим людям (гетероагресія), так і собі (аутоагресія), групі людей або тварині. А супроводжується емоційними станами гніву, протесту, ворожості, ненависті тощо. А дії служать: 1) засобом досягнення значущої мети; 2) способом психологічного розвантаження; 3) способом задоволення потреби у самоствердженні й самореалізації. Причинами А можуть бути: невдачі, конфлікт, намагання самоствердитись, якщо зачеплені честь та гідність людини. У різних життєвих ситуаціях прояви А можуть мати місце у кожної людини, хоча рівень цих проявів різний. Рівень А визначається як рівнем наuczіння людини в процесі її соціалізації, так і її орієнтацією на соціальні норми та правила поведінки. Американський соціальний психолог Д.Майерс поділяє А на ворожу та інструментальну. Вчений стверджує, що джерелом ворожої агресії є злість, а її метою – бажання нашкодити іншому. Для інструментальної агресії шкода іншому не є самоціллю, а є засобом досягнення певної позитивної мети. Існує декілька різних підходів у вивченні та поясненні феномену А людини. Інстинктивістська теорія А пов'язує становлення агресивної поведінки із стадіями сексуального розвитку (З. Фройд, К. Лоренц та ін.). Фрустраційна теорія розглядає А як реакцією людини на фрустрацію, отриманий результат агресивних дій у вигляді ефекту катарсису допомагає людині у зниженні агресивності (Дж. Доллард,

Н. Міллер та ін.). Представники теорії соціального навічання (А. Бандура та ін.) вважають, що чим частіше людина спостерігає та здійснює агресивні дії, тим більшою мірою ці дії стають частиною її усталеної поведінки. Часто батьки прикладом своєї поведінки, не усвідомлюючи того, можуть навчати дитину проявам А (А. Бандура). Дослідники когнітивних моделей А поведінки вважають, що її можна контролювати, хоча в окремих ситуаціях агресія буває імпульсивною й погано піддається контролю (Л. Берковец, Д. Зільманн та ін). Прийнято розрізняти 5 основних типів агресії: фізична агресія (фізичні дії проти іншого); роздратування (грубість, запальність); вербальна агресія (погрози, крики, обзивання); негативізм (опозиційна манера поведінки); опосередкована агресія – спрямована (пліткування, злісні жарти) і неспрямована (крики у натовпі, топання тощо). Всі типи агресії можна спостерігати у людей будь-якого віку, іноді вони мають місце уже у ранньому віці. Для формування самоконтролю над агресією та її стримування важливе значення має розвиток таких особистісних утворень як: емпатія, ідентифікація, децентрація, які лежать в основі поваги до іншої людини.

Адаптація (від лат. *adapto* – пристосовувати) у соціально-психологічному контексті є постійно-безперервним процесом активного пристосування людини до умов навколишнього середовища (фізичного, соціального) відповідно до його норм і ситуативних вимог, а також згідно з власними потребами, прагненнями та інтересами. Важливою умовою успішної А є прийняття індивідом соціальної ролі, що дозволяє йому взаємодіяти в соціальному оточенні. Саме тому А прийнято відносити до основних соціально-психологічних механізмів соціалізації особистості, що слугує її індивідуальному розвитку та професійному становленні. Її ефективність значною мірою залежить від того, наскільки адекватно індивід сприймає себе і свої соціальні зв'язки.

Адаптивність – інтегративна якість, яка характеризує ступінь психологічної адаптації особистості та зумовлюється особливостями вибору й постановки нею цілей, їх узгодженості, результатами та засобами їх

досягнень. Протилежним поняттям є неадаптивність особистості, коли її намагання і цілі не узгоджуються з її вчинками, засоби – з їх можливістю використання, спонуки до дії й задуми - з результатами. Причинами Н може бути невідповідність рівня домагань особистості її реальним можливостям, занижена самооцінка, відсутність гарно розвинених навичок спілкування, а також вплив афективних переживань, стресів, психотравм. Н може стати причиною дезадаптованості у випадку частоти повторюваності невдалих спроб особистості ставити й реалізовувати значущі для неї цілі. Дезадаптованість може також зумовлюватись особистісною незрілістю, неспроможністю людини самотійно приймати рішення.

Акселерація (від лат. acceleration – прискорення) – прискорений соматичний розвиток та фізіологічне дозрівання дітей і підлітків, що проявляється у збільшенні їх ваги і розмірів тіла, а також у більш ранньому статевому дозріванні, яке настає раніше на 1-2 роки. Явище А спостерігається уже понад сто років, в народі воно отримало назву «швидке дорослішання». Відомо, що за останнє століття середній зріст людини у розвинених країнах збільшився на майже 10 см. А супроводжується як позитивними, так і негативними явищами. До позитивних відноситься: більш ранній інтелектуальний розвиток, формування інтересів, прискорене змушніння, активізація спілкування дитини з ровесниками і дорослими. До негативних явищ можна віднести наступні: частіші захворювання підлітків на неврози, дитячі паралічі, карієс зубів, очні хвороби. Швидкий стрибок у фізичному рості організму нерідко призводить до дисгармонії у розвитку внутрішніх органів, зокрема серця, судинної системи тощо. Збільшується розрив між прискореним фізичним дозріванням і дещо сповільненим включенням у трудове життя. Звідси – труднощі формування у підлітків самотійної поведінки. Водночас у них частіше з'являється ілюзія своєї дорослості. Найважливішою причиною А, на думку вчених, є науково-технічна революція XX ст., завдяки якій знизилась питома вага фізичної праці людей, покращились їх умови проживання, зменшилась кількість

інфекційних захворювань, знизилась дитяча смертність. Все це сприяло повнішій реалізації видових біологічних можливостей людини.

Активність особистості (від лат. *aktivus* – активний, діяльний) – одна із основних характеристик особистості, яка полягає у здатності виступати збудником змін у її стосунках з оточуючим світом. Активність – фундаментальна властивість всього живого, вона є критерієм (міркою) відмінності живої матерії від неживої. Активна особистість виявляє себе у вольових актах, самовизначенні, спроможності піднятися над стандартом. Психічна активність – обов’язковий атрибут функціонування психіки людини і тварин. Активна особистість неодмінно є суб’єктом не лише своєї поведінки і діяльності, але й власного життя загалом.

Актуалізація (від лат. *actualis* – діяльний) – дія, яка полягає у «витягуванні» засвоєного раніше матеріалу із довготривалої чи короткотривалої пам’яті з метою його подальшого використання при засвоєнні нового матеріалу.

Актуальний рівень розвитку - наявний на даний момент рівень сформованості психічних процесів, який склався в результаті певних і таких, що завершилися, циклів розвитку дитини. Термін був введений у вікову психологію Л. Виготським. АРР дітей і дорослих діагностують переважно за допомогою тестів інтелекту.

Акцентуація характеру (від лат. *accentus* – наголос) – надмірна вираженість окремих індивідуальних рис характеру чи темпераменту, що проявляється у своєрідному реагуванні особистості на певні життєві ситуації та чинники. АХ є кількісним представленням певної риси особистості, що оцінюється на межі між нормою і патологією.

Амбівалентність (від лат. *ambo* – обидва і *valentia* - сила) – суперечливе, двоїсте (те, що має в собі, наприклад, задоволення й незадоволення) емоційне переживання стосовно однієї і тієї ж події або предмета.

Андрогінність — це поєднання маскулінних і фемінних рис в одній особистості, що дозволяє людині гнучко адаптуватися до різних ситуацій,

використовуючи як асертивність, так і емпатію. Поняття було введено американською дослідницею Сандрою Бем у 1974 році.

Аномалії особистості (від грецьк. *anomalía* – відхилення від норми) – відхилення у психічному розвитку особистості, що виражаються у порушенні структури і динаміки ставлень її до себе й навколишнього світу. Аномалії спостерігаються при психічних захворюваннях і локальних враженнях головного мозку.

Антиципація (від лат. *anticipatio* – передбачення, вгадування наперед) – 1) здатність людини передбачати результат своєї діяльності; 2) очікування організмом певної ситуації і відповідно прийняття певної пози, передчуття здійснення певних рухів (наприклад, стрибуні перед стрибком).

Апатія (від гр. *apatheia* - нечутливість, безпристрастність) – психічний стан, який характеризується повною відсутністю у людини емоцій і бажань. Такий стан можна назвати емоційно-мотиваційним «паралічем», що зумовлений втомою, тяжкими переживаннями людини або її хворобою. А проявляється у втраті інтересу і байдужості до навколишнього світу, вона є одним із симптомів депресивного стану індивіда.

Апперцепція (від лат. *ad* – до, *perceptio* – сприймання) – залежність сприймання від минулого досвіду, від загального змісту психічної діяльності людини та її індивідуальних особливостей.

Асертивність (від англ. *assert* – утверджувати, відстоювати) – здатність людини впевнено та з гідністю відстоювати свої права, думки, при цьому не принижувати права інших. А – це уважне ставлення людини як до себе, та і до інших. Асертивною у психології називають пряму і щирі поведінку, яка не має на меті завдати шкоди іншим людям. Така поведінка спрямована на те, щоб реалізація власних інтересів була умовою реалізації інтересів взаємодіючих суб'єктів. Асертивна поведінка є перешкодою виникнення конфліктів, допомагає знайти правильний вихід, якщо вони виникли. Нині розроблено різні програми соціально-психологічних тренінгів, спрямованих на розвиток і зміцнення А в осіб різного віку.

Асоціація (від лат. associatio – зєдную, пов’язую) – відображення у свідомості людини взаємозв’язків предметів і явищ об’єктивної дійсності у формі закономірного зв’язку нервово-психічних явищ (за М.Г. Ярошевським). Термін «асоціація» запропонував англійський філософ-матеріаліст, засновник асоціатизму у психології Джон Локк у XVII ст. А лежить в основі усіх психічних процесів, в тому числі і пам’яті на всіх ступенях її розвитку. Розрізняють такі її види: А за суміжністю, за схожістю і за контрастом. В А за суміжністю пов’язуються образи об’єктів, які сприймалися одночасно або послідовно, суміжно в просторі і часі. В А за схожістю та контрастом пов’язуються образи предметів, які схожі або контрастні між собою.

Атракція (від лат. attrahere - притягувати до себе, приваблювати, схиляти) – особливий вид соціальної установки на іншу людину, в якій переважає емоційний компонент, коли інша людина оцінюється переважно в категоріях, що властиві афективним оцінкам. А виникає як результат специфічного емоційного ставлення людини до іншого. Соціальна А взаємна – якщо Ви помічаєте, що хтось Вам симпатизує, то це є більш ймовірним, що і Ви будете йому симпатизувати (Ф. Хайдер). Дослідженнями встановлено, що причинами виникнення позитивного емоційного ставлення до іншого є схожість особистісних рис суб’єкта і об’єкта сприймання, а також ситуація, в якій вони перебувають (близькість партнерів по спілкуванню, частота їх зустрічей тощо). Спільна діяльність та допомагаюча поведінка людей є провідними чинниками А.

Афект (від лат. affectus – душевне хвилювання, пристрасть) – сильний та відносно короткочасний емоційний стан людини, пов’язаний із різкою зміною важливих для неї життєвих обставин, що супроводжується різкою зміною рухів та зміною стану внутрішніх органів.

Афект неадекватності – стійкий негативний емоційний стан, який виникає у зв’язку з неуспіхом у діяльності та виявляється у тому, що індивід або не усвідомлює, або не хоче визнати свій неуспіх.

Афіліація (від англ. to affiliate – приєднання) – намагання людини бути у товаристві інших людей, відчувати емоційну близькість, включеність та підтримку. Розглядається як одна з базових соціальних потреб, що проявляється у мотивації до спілкування, кооперації та належності до групи. Почуття близькості з іншими людьми особливо є важливим у переживанні стресових та небезпечних ситуацій, сприяє зниженню тривожності, пом'якшує наслідки як фізіологічного, так і психологічного стресу, що дозволяє людині відчувати безпеку та обрати відповідний спосіб поведінки.

Бажання – актуалізація потреби людини та прагнень щодо їх задоволення. Воно характеризується усвідомленням власних намірів щось здійснити або досягти та є важливим моментом психічного стану, який передуює поведінці та діяльності особистості, спрямовуючи її на досягнення бажаного.

Байдужість – психічний стан людини, що характеризується притупленням або цілковитою втратою інтересу до інших людей та подій, емоційною пасивністю, відсутністю мотивації та реакцій на соціальні й життєво-значущі стимули. Причинами Б можуть бути фізичне або нервово виснаження, психічні травми, хронічна перевтома тощо.

Бар'єр психологічний (від франц. barrière – перешкода, перепона) – це перешкода або обмеження, що ускладнює або унеможлиблює реалізацію діяльності, спілкування, розвитку чи навчання; особливий психологічний стан, як внутрішня перешкода, що виникає в психіці людини та ускладнює, заважає або блокує її здатність до виконання тих чи інших дій, діяльності чи прийняття рішень. Емоційний механізм БП полягає у посиленні негативних переживань та установок – сорому, страху, тривоги, почуття провини, заниженої самооцінки. У соціальній поведінці людини БП насамперед представлені *комунікативними бар'єрами* (у спілкуванні з певними людьми або групою людей). Виокремлюють також *культурний, смисловий, соціальний бар'єри* тощо.

Близькість – у теорії міжособистісних стосунків це одна із детермінант виникнення приязні між людьми. Б передбачає наявність тісних стосунків та взаємну симпатію. Феномен Б широко розглядається у працях американського вченого-психолога і соціолога Е. Еріксона. Вчений розглядав Б як здатність однієї людини турбуватися про іншу, ділитися з нею усім цінним без боязні втратити при цьому себе.

Булінг (від англ. bully – залякування) – соціально-психологічне явище, яке характеризує деструктивну взаємодію, спрямовану на усвідомлене насилля над слабшими, нездатними себе захистити. Іншими словами – це фізична чи словесна агресія насамперед обумовлена особистісними характеристиками того, хто її здійснює (булер), намаганням бути у центрі уваги, підкорити іншого своїй волі, принизити, витіснити із групи тощо. Засобами Б є: штучно створені інтриги, пліткування, поширення чуток, залякування і навіть фізичне насилля. Учасниками Б є: булер, жертва і спостерігачі. Явище найчастіше має місце серед школярів, особливо підліткового віку. Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії Б (цькуванню)» (2019) передбачено за вчинення дітьми Ю покарання батьків у вигляді накладання штрафів чи громадських робіт.

Ввічливість – моральна якість особистості, що проявляється у її поведінці, заснованій на повазі до інших людей та дотриманні етичних норм. Для ввічливої людини характерно: уважне та доброзичливе ставлення до інших оточуючих, готовність прийти на допомогу кожному, хто цього потребує, делікатність, тактовність, толерантність тощо.

Вербальний (від лат. verbalis – слово) – словесний, мовний, усний. Наприклад, вербальне спілкування, вербальні форми роботи вчителя тощо.

Взаємини – зв'язки та відносини між людьми, які суб'єктивно переживаються та проявляються у спільній діяльності. Це система міжособистісних установок, орієнтацій, очікувань, що визначають характер

взаємодії людей, справляють вплив на її ефективність та особливості її протікання.

Взаємодія (у соціальній психології) – процес безпосереднього або опосередкованого впливу суб'єктів один на одного, що породжує взаємну обумовленість і зв'язок. Існує тісний зв'язок між спілкуванням і В людей. Частина вчених ототожнюють спілкування і В, інтерпретуючи їх як комунікацію (тобто як обмін інформацією), інші не заперечують їх зв'язок, але водночас розглядають спілкування як комунікацію, а В як інтеракцію. В людей поділяються на два основні протилежні види: кооперацію і конкуренцію. Різні автори позначають ці два види різними термінами: згода та конфлікт; пристосування й опозиція; асоціації і дисоціації, співробітництво і суперництво.

Взаєморозуміння - досягнення певних стосунків між окремими людьми, соціальними групами, сутність якого проявляється в узгодженні індивідуального осмислення предмету взаєморозуміння, взаємоприйнятності двосторонньої оцінки і прийнятті мети, мотивів і установок партнерів, в результаті чого спостерігається близькість або схожість /повного або часткового/ когнітивного, емоційного і поведінкового реагування на прийняті для них способи досягнення результатів спільної діяльності. В. слід розглядати і як процес, і як результат, і як стан. Для досягнення В. між людьми слугують певні умови, найважливішими з яких є: а) розуміння прихильності взаємодіючих сторін до предмету взаємодії; б) усвідомлення якостей, що проявляються у взаємодіючих особистостей; в) необхідність виявлення впливу на особистість ситуації взаємодії з партнером; г) вироблення угоди і практичне її виконання за установленними правилами; д) взаємна поступливість певними інтересами. В результаті В. виникають взаємні симпатії, довірливість в міжособистісних стосунках, психологічна сумісність. ЛІТ: Чистяк, 2023; Синявський, & Сергєєнкова, 2007. (О. Чистяк).

Виснаження – якісна характеристика стану втоми, обумовлена неможливістю відновлення працездатності, що проявляється у хронічному погіршенні фізичного й психічного стану людини (депресія, відчуження, байдужість тощо). Негативним наслідком В є «звуження» особистості, неконструктивна поведінка. В часто виникає внаслідок тривалого перебування в екстремальних чи конфліктних ситуаціях, що зумовлюють велике напруження людини. Воно змушує людину відмовлятися від мрій, сподівань, планів на майбутнє, оскільки вона відчуває себе неспроможною впоратися навіть із поточними звичними справами, «втікаючи у хворобу». Людина у стані В потребує не лише відпочинку, але й вчасної підтримки та допомоги членів родини, друзів, колег. Психологічна допомога має включати завдання «розширення» особистості за рахунок пошуку нових цінностей, творчості тощо.

Вищі психічні функції – складні й такі, що формуються протягом життя, системні психічні процеси. ВПФ – одне з основних понять сучасної психології, введене Л. Виготським. В основі уявлень про ВПФ, як соціально обумовлені психічні утворення або свідомі форми психічної діяльності, лежать положення психології про суспільно-історичне походження психіки людини і провідну роль діяльності у формуванні її свідомості. На перших етапах формування ВПФ вони являють собою розгорнуту форму предметної діяльності, яка спирається на відносно елементарні сенсорні і моторні процеси. Згодом ця діяльність «згортається», набуваючи характер автоматизованих розумових дій. Одночасно змінюється і психологічна структура ВПФ. Психофізіологічною основою вищих психічних функцій є складні функціональні системи, які включають велике число аферентних й еферентних ланок. Частина ланок жорстко закріплена за певними мозковими структурами, а решта володіють високою пластичністю і можуть замінювати одна одну, що лежить в основі перебудови функціональної системи в цілому. Отже, кожна ВПФ пов'язана з роботою не одного мозкового центру і не

всього мозку як єдиного цілого, а є результатом системної діяльності мозку, в якій різні мозкові структури беруть диференційовану участь.

Відчуженість – прояв таких життєвих відносин суб'єкта із світом, при яких він сам, продукти його діяльності, а також інші індивіди і соціальні групи, як носії певних норм, установок і цінностей, усвідомлюються як протилежні йому самому (від несхожості до несприйняття й ворожості). Це проявляється у певних переживаннях суб'єкта: почуттях відокремленості, самотності, відкидання, втрати власного «Я» тощо. За Е. Фроммом, В індивіда виступає у п'яти формах: В від близьких, від роботи, від потреб, від держави, від себе. У сучасній соціальній психології В розуміється як протиставлення індивіда іншим індивідам, групі чи суспільству в цілому, переживаючи ту чи іншу міру власної ізольованості. Такі конфліктні стосунки в групі зумовлені втратою почуття солідарності, коли індивід у групі сприймає інших як чужих і ворожих собі, відкидаючи при цьому норми і приписи групи. Суб'єктивні переживання індивідом В є однією із причин асоціальної поведінки (за П.Є. Мармазинською). В особливо небезпечне при конфліктах із значущими іншими, членами родини, референтною групою. У таких випадках людина ніби «втрачає ґрунт під собою», відчуває себе неспроможною протистояти іншому, який має підтримку групи. Подоланню В сприяє участь у групах психологічного тренінгу.

Відчуття – пізнавальний психічний процес відображення в мозку людини окремих властивостей та якостей предметів і явищ об'єктивної дійсності внаслідок їх безпосередньої дії на її органи чуття. В. є найпростішою формою відображення об'єктивної дійсності. З відчуттів розпочинається розвиток пізнавальної діяльності людини. Це первинна чуттєва форма орієнтування організму в довкіллі. В. виконують дві функції – інформативну і регуляторну. За допомогою різних аналізаторів людина відбирає і нагромаджує інформацію про об'єктивну реальність, про власні суб'єктивні стани і на підставі одержаних вражень виробляє адекватні способи реагування на зовнішні та внутрішні впливи. Відчуття

екстероцептивні сигналізують про різні характеристики зовнішнього світу. Інтероцептивні відчуття сигналізують про стан внутрішніх органів (голод, спрага). Пропріоцептивні відчуття (кінестетичні, рухові) - це відчуття людиною рухів і положення частин власного тіла. Вони мають важливе значення у підтриманні м'язового тону, координації рухів, в утворенні рухових навичок і пізнанні різних предметів зовнішнього світу.

Вік – це характеристика певного етапу розвитку, що проявляється у відповідних фізичних та психологічних змінах, особливостях поведінки, домінуючих потребах, завданнях розвитку та типових кризах. Виокремлюють *хронологічний (біологічний/паспортний) В* (тривалість життя з моменту народження як організму) і *психологічний В* (суб'єктивне переживання особистістю власного віку, ставлення до себе як до людини молодого, зрілого чи похилого віку, Системний аналіз категорії психологічного віку дитини належить Л. Виготському, який виділив ключові критерії вікових змін: вікові новоутворення, провідну діяльність, соціальну ситуацію розвитку, вікові кризи, що відображають місце дитини у системі соціальних відносин.

Вік дорослості – найбільш тривалий період онтогенезу, який характеризується завершенням формування когнітивної сфери особистості, найвищим рівнем розвитку «Я-концепції» особистості, стабільністю ставлення до соціального оточення, активною професійною діяльністю, спроможністю самостійно забезпечувати себе та своїх близьких матеріально. Для ВД характерними є найвищий рівень розвитку духовності, інтелектуальних, творчих та фізичних здібностей. Вікові рамки дорослості дослідники окреслюють по-різному, але найчастіше виокремлюють такі її стадії: 1) рання дорослість (від 20 до 40 років); 2) середня дорослість (від 40 до 60 років); пізня дорослість (понад 60 років). ВД є найменш дослідженим періодом онтогенезу.

Вік пубертатний (від лат. *pubertas* - статеве зрілість) – пов'язаний із статевим дозріванням. У дівчаток цей період настає у 13-14 років, у

хлопчиків – у 15-16 років. ПП виявляється у глибокій перебудові психічного життя індивіда, переході до дорослості у фізіологічному плані.

Вікова періодизація — система поділу життя людини на окремі вікові етапи, кожен з яких має специфічні психологічні, фізіологічні та соціальні особливості розвитку. За Л.С. Виготським, розвиток особистості відбувається через чергування стабільних і кризових періодів, у кожному з яких формуються відповідні віку новоутворення. Немовлячий вік (0–1 рік) характеризується емоційним спілкуванням як провідною діяльністю, формуванням первинної прив'язаності та базової довіри до світу. Раннє дитинство (1–3 роки) — період предметної діяльності, коли дитина активно досліджує навколишній світ, формує мовлення, навички самообслуговування та елементи самосвідомості. Відбувається розвиток моторики, сенсорики та перших форм самостійності. Дошкільний вік (3–6 років) — основною діяльністю стає сюжетно-рольова гра, яка сприяє розвитку уяви, моральних орієнтирів, здатності до прийняття соціальних ролей і формування внутрішнього плану дій. Молодший шкільний вік (6–10 років) — це період навчальної діяльності, коли дитина активно засвоює соціальні норми, розвиває логічне мислення, самоконтроль та внутрішній план дій. Формуються навички самоорганізації, відповідальності та пізнавальної мотивації. Підлітковий вік (10–15 років) — основною діяльністю стає інтимно-особистісне спілкування з однолітками. Формуються самооцінка, рефлексія, критичне мислення, моральна позиція та елементи ідентичності. Виникає потреба в самовираженні та пошуку власного місця в соціумі. Юнацький вік (15–21 рік) — провідною діяльністю є професійне самовизначення. Відбувається формування світогляду, життєвих цілей, системи цінностей, здатності до самостійного вибору та відповідальності. Особистість інтегрує попередній досвід і готується до дорослого життя.

Віктимність (від лат. *victima* – жертва) – властивість особистості, яка полягає у схильності бути жертвою обставин або впливу інших людей. При цьому у людини відсутнє бажання відстоювати свою позицію і брати на себе

відповідальність за свої вчинки, що призводить до беззаперечного підкорення більш сильним особистостям.

Віртуальна реальність (від лат. *virtualis* – потенційний, можливий; лат. *realis* – реальний, речовий) – модельне відображення квазіреальності, яку створюють за допомогою комп'ютерних технологій і технічних засобів, що забезпечує часткове або повне суб'єктивне занурення людини в це відображення і створює ілюзію справжньої реальності. Системи РВ використовують, наприклад, у тренажерах (автомобільні, літакові та ін.) і в комп'ютерних іграх. Технічними засобами реалізації РВ можуть бути: стереоокуляри-монітори, шолом із навушниками і моніторами, сенсорні рукавички, інформаційний костюм. Маніпулюючи або змінюючи рукавичками положення тіла в інформаційному костюмі, людина здатна взаємодіяти з РВ, керуючи її об'єктами

Воля – форма психічного відображення, що виявляється у здатності людини до свідомої саморегуляції своєї поведінки. В пов'язана із подоланням людиною зовнішніх та внутрішніх перешкод на шляху до досягнення поставленої мети. Вона являє собою набуту людиною здатність свідомо ставити перед собою цілі, приймати рішення і підпорядковувати їм свої дії і вчинки. В виконує дві взаємопов'язані функції - спонукальну та гальмівну.

Ворожість – недоброзичливе ставлення, що проявляється у формі неприязні, невдоволення, образи та негативного сприйняття інших людей; є специфічною картиною світу суб'єкта, в межах якої іншим приписуються негативні характеристики.

Вплив (у соціальній психології) – процес і результат зміни індивідом поведінки іншої людини, її намірів, установок, оцінок, уявлень під час взаємодії з нею. Розрізняють спрямований і неспрямований В; це дія на психічний стан, почуття, думки та вчинки інших людей за допомогою вербальних і невербальних засобів. Виокремлюють такі види ВП: наслідування, навіювання, конформність, переконання, мода, ідентифікація,

референтація. Механізмом прямого В є переконання і навіювання. У цьому випадку суб'єкт ставить перед собою завдання домогтися певного результату від об'єкта свого впливу. У неспрямованому В таке завдання відсутнє, хоча ефект В часто має місце, проявляючись у механізмах зараження і наслідування. Прямий В проявляється і тоді, коли суб'єкт В висуває об'єкту свої претензії і вимоги. У цьому випадку опосередкований В спрямовується не на об'єкт, а на його оточення. Об'єктивними критеріями корисності В є загальнолюдські цінності та інтереси суспільства. За способами трансляції В поділяються на вербальні (мовні) і невербальні (жести, міміка, пози). Ефект В на іншу людину великою мірою залежить від того, які механізми В застосовувались: переконання, навіювання або зараження.

Вплив маніпулятивний – форма впливу, під час якого відбувається зміна позиції та поведінки людини всупереч її інтересам; це особливий різновид соціально-психологічного тиску, коли суб'єкт впливу начебто вдається до позитивних механізмів, а насправді намагається обмежити свободу об'єкта впливу або підпорядкувати його своїй волі.

Вплив: види – *референтний, соціально-нормативний, функціонально-рольови, маніпулятивний*. В *референтний* базується на авторитеті особи, привабливості та значущості групи для індивіда, що засобом ідентифікації індивіда призводить до того, що індивід приймає норми референтної групи без їхнього критичного усвідомлення. В. *соціально-нормативний* відбувається через передачу соціальних норм (моральних, правових) у вигляді інформації від соціального середовища або інших людей до особистості (відбувається суб'єктивне сприйняття), з метою забезпечення поведінки індивідуума дієвим алгоритмом впровадження, який відповідає соціально-нормативному континууму, в якому ця поведінка повинна здійснюватися та в якому забезпечуються відповідні умови щодо задоволення особистісної потреби в безпеці, існуванні та розвитку. В. *функціонально-рольовий* зумовлюється соціально-рольовими позиціями партнерів по спілкуванню та пов'язаний з дотриманням формально-рольових

правил поведінки або норм взаємодії у визначеному соціальному просторі існування (вплив вчителів, викладачів, батьків, керівників, співробітників правоохоронних органів, посередників, третейських суддів тощо).

Втома – функціональний стан, що характеризується тимчасовим зниженням працездатності людини під впливом певних навантажень. В має різні прояви на різних рівнях. На поведінковому рівні вона проявляється у зниженні продуктивності праці, зменшенні швидкості й точності рухів тощо; на фізіологічному - в утрудненні вироблення умовних зв'язків, підвищенні інертності динаміки нервових процесів; на психологічному – у зниженні чутливості, порушенні уваги, пам'яті, мислення, порушеннях емоційно-вольової сфери. В супроводжується комплексом суб'єктивних переживань.

Вчинок – основна особистісна форма й одиниця поведінки, що оцінюється як акт морального самовизначення особистості стосовно людей, суспільства і самої себе. В виражається у діях, вербально і невербально сформульованій позиції або ставленні. В конструється, осмислюється і здійснюється самою особистістю завдяки самосвідомості.

Гендер (від англ. gender – рід) – соціально-психологічна характеристика, набута у процесі соціалізації, яка формує людину як чоловіка чи жінку і значною мірою визначається особливостями культури, традицій, звичаєвості, виховання, соціальними очікуваннями. Часто під Г розуміють проблему соціального статусу жінки чи чоловіка. Поняття «гендер» вживається у психології для означення соціальної статі людини на відміну від її біологічної статі. Г є складним соціально-культурним конструктом, який відображає відмінності у ролях, поведінці, емоційних характеристиках чоловіків і жінок. Американський психолог Р. Столлер першим ввів у науковий вжиток термін «гендер» (1968р.). До середини ХХ ст. статеву належність індивіда вважалась біологічним фактом, з якого автоматично виводились усі тілесні, соціальні й психологічні відмінності між чоловіком і жінкою. Нині поняття «стать» і «гендер» чітко розрізняються. «Сучасна наука розрізняє біологічну репродуктивну стать – статус індивіда як самця чи

самки – і соціальну стать – як сукупність соціокультурних і поведінкових характеристик і ролей, що визначають особистий, соціальний і правовий статус чоловіка і жінки у певному суспільстві» (І. Кон). Дж Мані запропонував синонім до поняття «гендер» – «статеворольова поведінка».

Гордість – моральне почуття, яке виникає внаслідок усвідомлення людиною суспільної значущості своїх чеснот і досягнень.

Група — сукупність людей, які взаємодіють між собою, мають спільну мету, інтереси або діяльність, усвідомлюючи свою причетність до неї.

Групові норми (від лат. norma – керівне начало, зразок) – сукупність правил і вимог, які виробляються кожною реально існуючою спільнотою людей, і відіграють роль важливого засобу регуляції поведінки членами цієї групи, особливостей їх взаємин, спілкування. НГ є специфічним видом і своєрідною призмою переломлення соціальних норм, регулюючих життєдіяльність великих груп і суспільства загалом. Наявність у групі відносно стійкої системи НГ дозволяє співвідносити поведінку кожного її члена з виробленим еталоном і на цій основі обирати найбільш ефективні засоби впливу на особистість у випадку потреби у цьому.

Гуманність – обумовлена моральними нормами і цінностями система установок особистості на соціальні об'єкти (людину, групу, живу істоту), яка представлена у її свідомості переживаннями співчуття і співраді та реалізується у спілкуванні і діяльності, в актах допомоги, сприяння, співучасті іншому тощо.

Деадаптація соціальна – труднощі чи порушення процесу пристосування особистості до умов соціального середовища. Причинами можуть бути стреси, психотравми, перенесені фізичні або психічні захворювання, несприятливі умови виховання чи соціального середовища.

Деадаптація шкільна (від франц. des - від і лат. adaptate - пристосовувати) – стан, за якого дитина не здатна успішно навчатися та адекватно взаємодіяти з оточенням відповідно до вимог освітнього середовища. неможливість успішного шкільного навчання й адекватної

взаємодії з оточуючими людьми згідно з вимогами. Часто виникає на початку навчання внаслідок недостатньої психологічної готовності до школи.

Демонстративність – підвищена потреба в увазі до себе, намагання людини завжди бути в центрі уваги. Людям з високим рівнем Д властива дещо нарочита, театральна поведінка та любов до прикрашання себе.

Депривація психічна – психічний стан, коли суб'єкт не має змоги задовольняти свої основні психічні потреби достатньою мірою впродовж достатньо-тривалого часу, що призводить до різних моральних і психологічних відхилень у поведінці, діяльності та особистісному розвитку. Розрізняють різні форми ДП: сенсорну – знижену кількість чи обмежену змінність і модальність сенсорних стимулів; *рухову* - обмежена можливість людини в рухах, зумовлена хворобою, травмою, умовами життя, що призводить до хронічної гіподинамії; когнітивну – не достатню упорядкованість структури і змісту зовнішнього світу, яка не дає можливості розуміти, передбачати і регулювати те, що відбувається зовні; *емоційну* – не достатню можливість утворення інтимного емоційного ставлення до певної особи або розрив такого зв'язку, якщо він був утворений; *соціальну* – обмеженість можливостей для засвоєння автономної соціальної ролі. Здебільшого ДП розглядають у контексті чинників, які негативно позначаються на психічному розвитку і соматичному здоров'ї дітей. Встановлено негативний вплив на розвиток дитини ранньої ізоляції від контактів з матір'ю – материнська Д. Відсутність емоційних контактів з матір'ю чи іншим дорослим, який повноцінно виконує функцію матері, уже у двомісячної дитини призводить до серйозних розладів у її розвитку: не виникає агукання, комплекс пожвавлення на появу дорослого, дитина залишається апатичною і легко піддається різним соматичним захворюванням. Таке явище часто спостерігається під час вимушеного тривалого перебування дитини без матері у лікарні і здобуло назву госпіталізму. У тяжких випадках вона навіть спричиняє смерть. Поняття «госпіталізм» ввів австро-американський психоаналітик Р. Шпіц (1945 р.).

Також згубними є переривання емоційних контактів дитини: кілька разів перервані контакти та налагодження їх з іншою дорослою людиною призводять до того, що дитина стає нездатною до повноцінного емоційного спілкування і втрачає в інтелектуальному розвитку. Поєднання різних форм ПД виявляється у вихованців інтернатних установ. Особливо згубною для психічного розвитку дитини є сенсорна й емоційна Д в ранньому віці, яка спостерігається у дитбудинках, де кількість звернень до дитини у кілька разів менша, ніж у сім'ї, і відзначається не достатньою інтимністю й емоційною спрямованістю на її особистість. В результаті виникає порушення у розвитку адекватних взаємин з навколишніми людьми, що часто проявляється в нездатності до дружби, любові, в агресивності. Явище ДП ускладнюють також часті переходи дитини від одного державного закладу до іншого, що змушує дітей постійно адаптуватися до нових умов середовища. Адаптація часто затягується на місяці, у зв'язку з чим відбувається регрес досягнутого дитиною рівня психічного розвитку. У міру дорослішання дитини неповноцінне спілкування з дорослими зумовлює зниження пізнавальної активності та затримку психічного розвитку. Звільнення дитини від тривалої депривації в ранньому віці приводить до помітної нормалізації її розвитку. Проте найменш зворотними є порушення розвитку мовлення, мислення і здатності до тривалих і міцних міжособистісних зв'язків. ЛПТ.: Боришевський & Бевз. (ред.), 2005; Лангмейер & Матейчек, 1984. (*Т. Ілляшенко*).

Дистанція соціальна – близькість або відчуженість між соціальними групами, між окремими індивідами, між індивідом та соціумом.

Дисциплінованість – вольова якість, що характеризується свідомим підпорядкуванням своєї поведінки загальноприйнятим нормам, встановленому порядку.

Дія – система рухів або операцій, спрямованих на предмет з метою його присвоєння чи зміни. Д – основний елемент у структурі діяльності. У психології розрізняють фізичні (зовнішні, моторні) Д з предметами і розумові (внутрішні, психічні) Д з психічними реальностями. Дослідження

Л. Виготського, П. Гальперіна, Г. Костюка показали, що розумові Д формуються спочатку як зовнішні, предметні, поступово вони переходять у внутрішній план. Дія є довільною, коли вона усвідомлена і підпорядкована певній меті дія. Така дія свідчить про здатність індивіда цілеспрямовано долати труднощі на шляху до мети, докладаючи при цьому певні зусилля.

Діяльність – одна із психологічних категорій, що не має загальновизнаного визначення. За О. Леонтьєвим, Д – це процес, завдяки якому реалізується те чи інше ставлення людини до оточуючого її світу, інших людей, до задач, які ставить перед нею життя. За К. Платоновим, Д – це така форма взаємозв'язку людини із середовищем, в якій вона здійснює свідомо поставлену мету. Структуру будь-якої діяльності складають: мета, мотиви, засоби, результат. Видами Д є: гра, навчання, праця та спілкування.

Діяльність пізнавальна – процес відображення в мозку людини предметів та явищ дійсності. Відображення реальності в людській свідомості може відбуватися на рівні чуттєвого та абстрактного пізнання. Чуттєве пізнання характеризується тим, що предмети та явища об'єктивного світу безпосередньо діють на органи чуття людини – її зір, слух, нюх тактильні та інші аналізатори і відображаються у мозку. До цієї форми пізнання дійсності належать пізнавальні процеси відчуття і сприймання. Враження, отримані за допомогою відчуттів і сприймань, несуть інформацію про зовнішні ознаки та властивості предметів і явищ, утворюючи чуттєвий досвід людини. Вищою формою пізнання людиною дійсності є абстрактне пізнання, що відбувається за участю процесів мислення та уяви. В своєму розвиненому вигляді ці пізнавальні процеси властиві тільки людині, яка володіє свідомістю і виявляє свою психічну активність у діяльності. Істотною особливістю мислення та уяви є опосередкований характер відображення ними дійсності, зумовлений використанням людиною раніше набутих знань, досвіду, міркувань, побудовою гіпотез тощо. Об'єктом пізнання в процесах мислення та уяви є внутрішні, безпосередньо не дані у відчуттях властивості предметів і явищ, їх закономірності. Важливу роль у пізнавальній діяльності людини відіграє

пам'ять, яка своєрідно відображає, фіксує і відтворює те, що відображається у свідомості в процесі пізнання. Не менш важливими для ДП є емоційно-вольові процеси, які спонукають особистість до активних дій, вольових актів. Пізнання предметів і явищ об'єктивної дійсності і психічного життя людини здійснюється всіма пізнавальними процесами в їх єдності. Мислене пізнання світу, хоч би яким складним воно не було, ґрунтується на чуттєвому пізнанні. Водночас сприймання, запам'ятання, відтворення неможливі без участі у цих процесах мислиннєвої діяльності, переживань і вольових прагнень.

Діяльність провідна – діяльність, у зв'язку з розвитком якої відбуваються найголовніші зміни у психіці дитини і всередині якої розвиваються психічні процеси, які підготовлюють перехід дитини до нової, вищої сходинки її розвитку (за О.М. Леонтьєвим). В ході онтогенезу відбувається зміна ДП (гра – навчання – праця). За гіпотезою Д.Б. Ельконіна, ця зміна відбувається наступним чином: «безпосередньо-емоційне спілкування – предметно-маніпулятивна діяльність, рольова гра – учбова діяльність – інтимно-особистісне спілкування – учбово-професійна діяльність».

Добробут (англ. well-being – бути в добрі, welfare – дії на благо (благочинність), prosperity – процвітання) – інтегративний феномен, що розкриває міру забезпечення людини матеріальними, соціальними, фізичними, психологічними, культурними та духовними складовими якості її життя, які представляють для неї цінність і складають основу її життєдіяльності. Теоретична концепція добробуту особистості концептуалізує феномен з позиції суб'єктивного та об'єктивного напрямів. Кожен із них визначає Д з огляду на різні дослідницькі позиції: перша орієнтована на інформативний опис загальної якості життя суспільства, а друга акцентує увагу на ідентифікації детермінант та корелят Д. Об'єктивний напрям ілюструє національні та міжнародні статистичні виміри економічної ефективності, соціального прогресу та суспільного розвитку, що вимірюється сукупністю матеріальних та нематеріальних показників якості життя людей,

як-от: прибуток, освіта, зайнятість, здоров'я, житло, прибуток, безпека, якість навколишнього середовища, політичне та соціальне включення тощо. Суб'єктивний напрям розглядає Д особистості через індивідуальне сприйняття людиною власного життя, її суб'єктивну оцінку якості всього, що складає її соціально-психологічний простір. У більшості словників та у вітчизняній науковій літературі термін «добробут» розглядається як синонім поняття «благополуччя». Однак для української мови більш притаманним є застосування поняття «добробут». Літ: Дзюбенко, 2023; Böhnke & Kohler, 2008; Western & Tomaszewski, 2016 (О. Дзюбенко)

Добробут психологічний – багатовимірний феномен, що відображає специфіку психологічного функціонування людини у соціальному середовищі, її внутрішню цілісність, потенціал особистісного розвитку та виявляється у її задоволеності собою і власним життям. ДП включає широкий спектр показників, які у традиції зарубіжної психології добробут представлений гедоністичним та евдемоністичним підходами. У гедоністичному акцентовано увагу на суб'єктивній оцінці людиною свого існування у соціальних обставинах її життєдіяльності та власної особистості. Мірою добробуту з позиції підходу є задоволеність життям як його когнітивна оцінка людиною, яка виникає у результаті балансу між її позитивними і негативними афективними реакціями у певний момент часу. Евдемоністичний підхід представлений низкою психологічних теорій, які розкривають основну природу ДП особистості в особистісному та соціальному аспектах її життєдіяльності через: розвиток індивідуальності, самореалізацію особистісного потенціалу, успішне соціальне функціонування, набуття суб'єктності, актуалізацію внутрішньої цілісності та міцності, самодетермінацію, особистісне зростання. Беззаперечним є зв'язок ДП із здоров'ям, продуктивністю та почуттям щастя як найважливішими життєвими цінностями. Літ: Дзюбенко, 2023; Карагіна, 2015; Санько, 2016. Сердюк, 2021; Титаренко, 2018; Puse et al., 2023. (О. Дзюбенко).

Довіра (*англ. trust*) – властивість або стан особистості, що уможлиблює їй бути впевненою у чийсь сумлінності, щирості, правильності чого-небудь. Д проявляється як суб'єктивне відношення до себе, до інших та світу, має емоційно-почуттєву основу та віддзеркалює внутрішню позицію особистості. Д має наступні ознаки – очікування прихильної поведінки; оптимізм людини щодо результату взаємодії; обмежена раціональність; вразливість; розуміння та діяльнісний характер. Д – це спрямована на майбутнє передача контролю, що пов'язано із настанням (присутністю) ризику. Д – це етична цінність та невід'ємний атрибут спілкування і взаємодії людей, заснована на суб'єктно-об'єктних відносинах. Д може розглядатися поряд із такими поняттями як «віра», «упевненість», «розрахунок», «контроль», чинниками виникнення яких є наявність значущої ситуації, пов'язаної з невизначеністю та ризиком; оптимістичне очікування людини певного результату події; уразливість і залежність людини від інших учасників взаємодії; добровільність взаємодії; відсутність контролю. Серед чинників, які можуть вплинути на формування Д виділяють: інтерес, взаєморозуміння та узгодження предмету спілкування; взаємоприйнятна двостороння оцінка та прийняття цілей, мотивів та настанов партнерів по спілкуванню та взаємодії; близькість когнітивного, емоційного та поведінкового реагування на прийнятні для них засоби досягнення результатів спільної діяльності. Д виконує ряд функцій – регулює відносини з навколишнім світом, відтворює соціально-психологічний простір людини. Завдячуючи Д суб'єкт вступає у взаємодію зі світом, пізнає та перетворює його і самого себе. Особливі соціально-психологічні функції виконує традиційна (кланова) Д, як поєднання високої Д «своїм» із вираженою неД «чужим», що у психології відома як «фамілізм» або акцент на сімейних зв'язках, тоді коли людина Д тільки родичам і не Д людям поза сім'єю. Д має якості накопичення як на особистісному, так і на соціальному рівнях. Це накопичення успішного досвіду соціальних взаємодій може використовуватися як певний соціальний ресурс, який називають соціальним капіталом. ЛІТ. : Василець, 2015; Шевченко, 2018. (*С. Шевченко*).

Допитливість – активне пізнавальне ставлення до дійсності. Д дитини виявляється по відношенню до всього, що її оточує, особливо до всього нового. Д починає проявлятися з перших місяців життя і виражається в орієнтовно-дослідницьких діях немовляти по відношенню до оточуючих його предметів, експериментуванню з ними. В молодшому дошкільному віці Д проявляється у великому числі запитань, спрямованих на пізнання дитиною оточуючого світу. У старшому дошкільному віці предметом Д стає пізнання соціального світу, взаємин між людьми. Розвиток Д продовжується і в шкільному віці шляхом пізнання скритих від безпосереднього спостереження законів природи і соціального світу. Д є основою виникнення у дитини стійких інтересів. Розвитку Д сприяє уважне ставлення дорослих, насамперед батьків, до пізнавальних потреб дитини, організація відповідних ситуацій, стимуляція її пізнавальної активності.

Дружба – один із видів стійких, індивідуально-вибіркових міжособистісних взаємин, що характеризуються взаємною симпатією людей і взаємними очікуваннями приязні у відносинах один із одним. Длюдей передбачає взаєморозуміння, взаємодопомогу, відвертість, взаємний інтерес до справ і переживань іншого, щирість і безкорисливість почуттів. Д залежить від спільності цілей, інтересів, ідеалів, намірів. Найбільшої інтенсивності та міцності дружба досягає у юнацькому віці та ранній дорослості, коли стосунки з друзями характеризуються глибокими емоційними контактами, а частота і тривалість зустрічей мають для них виняткову цінність. Порушення саме таких стосунків призводить або до припинення Д, або перетворення її у поверхові приятельські взаємини, або ж навіть до перетворення дружби у її протилежність – ворожнечу.

Егоїзм (від лат. ego – Я) – ціннісна орієнтація суб'єкта, яка характеризується перевагою у його життєдіяльності особистих, корисних інтересів і потреб безвідносно до інтересів інших людей і соціальних груп. Проявам Е властиве ставлення суб'єкта до іншої людини як до об'єкта і засобу досягнення своїх корисних цілей.

Егоцентризм (від лат. ego – Я і centrum – центр, зосередження) – властивість особистості, яка полягає у її зосередженості на своєму «Я», своїх особистих переживаннях та інтересах; механізм пізнавальної діяльності особистості, що полягає у нездатності помітити і зрозуміти пізнавальну позицію іншої людини, невмінні подивитись на що-небудь з її точки зору. Е найбільшою мірою проявляється у дошкільному віці.

Ейфорія – психоемоційний стан надмірного піднесення, що супроводжується настроєм із відтінком безхмарної радості, безтурботності, недостатньої критичності свого стану. Е може бути ознакою наркотичного й алкогольного сп'яніння та інших інтоксикацій а також при деяких психічних захворюваннях, пухлинах мозку тощо.

Емоції (від лат. emovere – хвилюю, збуджую) – психічні стани і процеси у людини і тварин, в яких реалізуються їхні ситуативні переживання. Через Е виявляється позитивне або негативне ставлення індивіда до предметів та явищ навколишнього світу, до інших людей, до себе. Виділяють емоції прості та складні. *Прості емоції* викликаються безпосередньою дією на організм тих чи інших об'єктів, пов'язаних із задоволенням чи незадоволенням первинних потреб людини. Вони виникають у зв'язку із відчуттями властивостей об'єктів (кольори, запахи, смаки тощо), які бувають приємними чи неприємними, можуть викликати задоволення чи незадоволення. Емоції задоволення-незадоволення посилюють одна одну – пізнавши незадоволення, людина належно оцінює і задоволення. Складні емоції пов'язані із розумінням об'єктів, які їх викликали, усвідомленням їх життєвого значення. Задоволення від успішного виконання певного завдання, сприймання красивого пейзажу чи картини є складним переживанням. За класифікацією Б. Додонова, емоції поділяються на типи відповідно до потреб, які їх породжують, зокрема: *альтруїстичні, гедоністичні, глоричні, комунікативні, праксичні, пізнавальні та моральні*. Е *альтруїстичні* – переживання, які виникають на основі потреби у сприянні, допомозі, заступництві за інших людей, у бажанні давати людям радість і щастя. Ці

емоції також виявляються у переживанні почуття занепокоєння за долю інших, у співпереживанні радості за успіхи іншого, у ніжності, розчуленні, відданості тощо. Є *гедоністичні* (від лат. *hedonismus* – насолода, задоволення) – емоції, що пов’язані із задоволенням потреби людини у тілесному й духовному комфорті, в насолоді приємними фізичними відчуттями від смачної їжі, тепла, сонця, у почутті безтурботності, «солодкої лінії», у легкій ейфорії. Є *глоричні* (від лат. *gloria* – слава) – емоції, що пов’язані з потребою людини у самоствердженні, славі, у прагненні завоювати визнання, пошану. Вони переважно виникають тоді, коли людина стає предметом загальної уваги й захоплення. У протилежному випадку у неї виникають негативні емоції у вигляді враженого самолюбства й бажання взяти реванш, у почутті гордості, переваги над іншими. Є *комунікативні* – емоції, що виникають на основі потреби людини у спілкуванні з іншими людьми. Проте, на думку вітчизняного дослідника Б. Додонова проблеми емоцій, не кожна емоція, яка виникає під час спілкування, є комунікативною. Такими є лише ті, що є реакцією на задоволення або незадоволення прагнення до емоційної близькості (мати співчутливого друга, співрозмовника), бажання спілкуватися, ділитися переживаннями й думками, розуміти іншого. До ЕК вчений також відносить: симпатію, повагу до іншого, вдячність, обожнювання іншого, бажання заслужити схвалення.

Емоційність – властивість людини, що характеризує зміст, якість і динаміку її емоцій і почуттів а також силу, глибину, тривалість і частоту її переживання. Зміст Е відображає явища і ситуації, які мають особливе значення для людини. Вони пов’язані із стержневими особливостями особистості, її моральним потенціалом, спрямованістю мотиваційної сфери, світоглядом тощо. Якісні особливості Е характеризують ставлення особистості до оточуючого світу і виражаються у модальності домінуючих емоцій. До динамічних властивостей Е відносяться особливості виникнення, протікання і завершення емоційних процесів і їх зовнішніх проявів. Е, поряд із активністю, є однією із основних складових темпераменту.

Емпатія (від грец. *empathia* – співпереживання) – здатність людини розуміти емоційний стан, почуття, думки та переживання іншої людини, співпереживати їй, зберігаючи при цьому усвідомлення власної особистості.

Задатки – вроджені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, мозку, органів чуття та руху, що створюють потенційні можливості для розвитку здібностей та інших психічних властивостей особистості дитини.

Засвоєння знань - пізнавальна діяльність, спрямована на оволодіння знаннями, вміннями і навичками. Процес ЗЗ є психологічним боком навчання, що включає сприймання і усвідомлення навчального матеріалу, запам'ятання і практичне застосування отриманих знань. Важливе значення в процесі засвоєння знань мають способи подолання труднощів, що виникають під час пізнавальної діяльності. У результаті правильно організованого і раціонально побудованого процесу засвоєння знань учні (студенти) набувають систему знань, формуються узагальнення, які становлять основу наукових понять.

Затримка психічного розвитку (ЗПР) – один із різновидів відхилень психічного розвитку дітей. Як окреме явище введено у широкий вжиток вітчизняними психіатрами і психологами на основі тривалих досліджень у світовій науці і практиці. У більшості зарубіжних країн, зокрема англomовних, поняття ЗПР не використовується, проте виокремлення його є виправданим, оскільки дозволяє провести більш чітку межу між порушенням інтелектуального розвитку легкого ступеня та іноді зовні схожим, проте якісно іншим станом психічного розвитку дитини, який передбачає й іншу навчально-виховну траєкторію. Здійснені численні клінічні та психолого-педагогічні дослідження дозволяють розглядати ЗПР як стан, значно ближчий до нормативного розвитку, ніж до порушення інтелектуального розвитку легкого ступеня. Збережена здатність до узагальнення і логічного мислення у дітей із ЗПР не може повноцінно виявлятися без спеціальних медичних і психолого-педагогічних заходів через дефіцит окремих функцій, виснажуваність нервових процесів та низьку розумову працездатність тощо.

Діти із ЗПР – дуже неоднорідна група щодо причин і психологічних механізмів виникнення відставання у психічному розвитку, серед яких не грубі хворобливі ураження центральної нервової системи, тривалі соматичні захворювання у ранньому віці, рання і тривала психічна депривація – різко обмежена сенсорна й емоційна стимуляція. Успішність корекції ЗПР великою мірою залежить від своєчасності її початку. Сензитивним для цього є ранній, дошкільний і почасти молодший шкільний вік. Оптимальним методом діагностики ЗПР є навчально-діагностичний експеримент, який дозволяє навіть за низьких показників актуального розвитку виявити навчуваність. Саме навчуваність виступає основним критерієм диференціації ЗПР і порушення інтелектуального розвитку легкого ступеня та дозволяє будувати індивідуально спрямовану програму корекційної роботи з дитиною. Є певні перестороги щодо застосування діагностичних методик, орієнтованих на отримання кількісних показників – визначення коефіцієнта інтелекту (IQ), які можуть бути схожими у дітей із ЗПР та тих, що мають порушення інтелектуального розвитку легкого ступеня. Через не достатню діагностику розвитку дітей у дошкільному віці діти із ЗПР виявляються переважно з початком їхнього навчання у школі, де вони зазнають надмірних труднощів. Включення дітей із ЗПР у навчання потребує систематичної корекційно-педагогічної роботи, спрямованої на формування у них навчально-пізнавальної діяльності та заповнення прогалин у знаннях і уявленнях про довкілля. Корекційне навчання дітей із ЗПР здійснюється у спеціальних групах закладів дошкільної освіти та спеціальних класах інтенсивної педагогічної корекції початкової ланки закладів загальної середньої освіти. Інклюзивне навчання, яке активно запроваджується у нашій країні, може охопити велику частину дітей із ЗПР. ЛІТ.: Ілляшенко, Бастун, & Сак, 1997 (*Т. Ілляшенко*).

Заучування – цілеспрямований процес багаторазового повторення навчального матеріалу з метою його запам'ятовування та відтворення. Воно вирізняється наявністю мети та докладанням для цього певних вольових

зусиль, застосовуванням спеціальних прийомів запам'ятовування. Умовами його продуктивності є чітка постановка мети, завдання запам'ятати; наявність мотивів, що спонукають до запам'ятання; застосування раціональних логічних прийомів запам'ятання; розуміння матеріалу; складання плану матеріалу, що запам'ятовується; багаторазове розумно зорганізоване й систематичне повторення; розбивка матеріалу, який запам'ятовується, на частини та виокремлення у ньому смислових одиниць; довільне відтворення у формі переказу самому собі змісту запам'ятованого; використання мнемічних прийомів (за Г. Костюком).

Захисні механізми Его (за З. Фройдом). Вчений визначав захисні механізми Его (Я) як свідому стратегію, яку використовує індивід для захисту від імпульсів Ід (Воно) і зустрічного тиску Суперего (Над Я). На його думку, механізми «Я» охороняють людину від надмірної тривоги. Основними ЗМЕ є: витіснення, проекція, заміщення, раціоналізація, регресія, заперечення, сублімація. *Витіснення* З. Фройд розглядав як первинний захист Его, що забезпечує найбільш прямий шлях «втечі» від тривоги, а також як основу для формування більш складних захисних механізмів. Витіснення є процесом, в результаті якого неприйнятні для індивіда думки, почуття, згадки, що спричиняють страждання, страх, тривогу, «виганяються» із свідомості у сферу несвідомого. Водночас вчений вважав, що витіснені думки і почуття не втрачають своєї активності у несвідомому, а тому для попередження їх прориву назад у свідомість людині потрібно постійно витратити психічну енергію, що обмежує її використання на власний розвиток та творчість. *Проекція* є процесом, завдяки якому індивід приписує власні неприйнятні думки, почуття і поведінку іншим людям. Вона дозволяє людині перекладати вину за свої невдачі на кого-небудь або що-небудь. Класичний приклад проекції – студент, який погано підготувався до екзамену, приписує свою низьку оцінку погано підготовленим тестам, перекладає вину на викладача за те, що не всі теми були викладені у лекціях тощо. *Заміщення* – це зміна об'єкта, на який спрямовані почуття. Наприклад,

дитина, яку покарали батьки, штовхає свою молодшу сестру або псує її іграшку. Заміщення також проявляється у підвищеній чутливості дорослого до найменших дратівливих моментів. Наприклад, вимогливий роботодавець критикує працівницю, а вона, в свою чергу, реагує надмірною роздратованістю навіть на дрібні невдалі дії чоловіка чи дітей. Жінка не усвідомлює, що ставши об'єктами її роздратованості, вони насправді заміщують її гнів на роботодавця. Менше поширеною формою заміщення є така, коли воно спрямоване проти себе самого (самої): гнівні імпульси, адресовані іншим, переадресовуються собі, що викликає відчуття пригніченості чи осуду себе. *Раціоналізація* – це спосіб справитися з тривогою, шукаючи реальність і таким чином захистити свою самооцінку. Раціоналізація має відношення до фальшивої аргументації, завдяки якій ірраціональна поведінка подається таким чином, що виглядає розумною і виправданою в очах інших. Помилки, невдалі судження і промахи можуть знайти виправдання за допомогою магії раціоналізації. Наприклад, абітурієнтка, яка не змогла вступити на стоматологічний факультет, може переконувати себе в тому, що вона насправді і не хоче стати стоматологом. *Регресія*. Для цього механізму захисту від тривоги характерне повернення дорослої людини до дитячих моделей поведінки. Це спосіб пом'якшення тривоги шляхом повернення до раннього періоду життя, як значно безпечнішого і приємнішого. Регресія у дорослих проявляється у нестриманості, незадоволеності, протидії авторитетам, схильності «надутися і не розмовляти» з іншими. *Заперечення* – це відмова людини визнати неприємну подію, повірити у її реальність. Навіть втративши рідну чи близьку людину, вона продовжує поводити себе так, ніби нічого не трапилось. Заперечення має місце і тоді, коли люди наполягають: «Цього зі мною просто не може трапитися», незважаючи на очевидні докази. Так, наприклад, буває, коли лікар повідомляє пацієнту про невиліковну хворобу. За Фройдом, заперечення є найбільш типовим для маленьких дітей і дітей старшого віку, які мають понижений інтелект. Дорослі люди з нормальним

розвитком також використовують заперечення у сильно травмуючих ситуаціях. *Сублімація* – захисний механізм, що дає можливість людині з метою адаптації змінити свої імпульси таким чином, щоб їх можна було виражати через соціально прийнятні думки і дії. Сублімація є єдиною здоровою конструктивною стратегією приборкування небажаних імпульсів, оскільки дозволяє «Я» змінити мету чи об'єкт імпульсів без стримування їх проявів. Енергія інстинктів відводиться по інших каналах вираження – тих, що прийнятні для суспільства. Наприклад, молода людина може сублімувати свої сексуальні ваблення у соціально схвальну діяльність – різні види спорту. Інший приклад: людина із сильними садистськими нахилами може стати хірургом і в цій суспільно корисній діяльності довести свою перевагу над іншими. Фройд стверджував, що сублімація сексуальних інстинктів стала головним поштовхом для великих досягнень у західній науці і культурі, завдяки їй одній став можливим надзвичайний підйом у науці, мистецтві, ідеології.

Звичка – схильність людини до відносно усталених способів дій. Фізіологічною основою З є закріплений в умовно-рефлекторних актах стереотип поведінки. З стандартизують поведінку, дозволяють вивчати типологію поведінкових актів. З виникають на базі багаторазового повторення окремих дій, вони властиві не лише людині, а й вищим тваринам. З переживається людиною як потреба у задоволенні чогось. Розрізняють звички добрі й погані, корисні та шкідливі. З відносяться до сфери моральної поведінки. Позитивні, корисні З сприяють духовному зростанню людини. З людей є соціально детермінованими, їх вивчають: психологія, етика, соціологія.

Зворотний зв'язок (англ. feedback) – це процес повернення вихідної інформації системи на її вхід для коректування її подальшого функціонування. У соціальних науках— це інформація про результати дій чи поведінки, яка використовується для корекції та відповідних змін. ЗЗ є основою ефективного спілкування, в ході якого співрозмовники отримують

один від одного повідомлення про власну поведінку, які побудовані й сформульовані таким чином, що вони відчують готовність змінювати свої дії, а не захищатись чи сперечатись.

Здібності – істотні психічні властивості людської особистості, що виявляються в її цілеспрямованій діяльності і зумовлюють її успіх (за Г. Костюком). З – індивідуально-психологічні особливості, які визначають успішність виконання діяльності або ряду діяльностей і не зводяться до знань, умінь та навичок, але обумовлюють легкість та швидкість оволодіння новими способами та прийомами діяльності. Рівнем розвитку З. визначається швидкість, глибина і міцність засвоєння необхідних для даної діяльності знань, умінь, навичок, розумових дій тощо. Дослідженнями встановлено, що спеціальні форми навчання дозволяють сформувати ті чи інші З у людей, у яких вони знаходились на низькому рівні розвитку. Різні періоди дитинства сензитивні (сприятливі) до розвитку різних видів здібностей. Якщо такий період упущений, то в подальшому їх розвиток є досить утрудненим. Здібності загальні – це такі, що тією чи іншою мірою виявляються у всіх видах людської діяльності. Такими є здібності до навчання, загальні розумові здібності людини, її здібності до праці тощо. Здібності спеціальні – це такі, що проявляються в окремих спеціальних галузях діяльності (малярській, сценічній, музичній, спортивній, науковій, літературній, технічній тощо).

Здоров'я – стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя людини. З – це стан живого організму, за якого всі його органи здатні добре виконувати своє призначення. Воно має два складники - фізичне і психічне здоров'я. Охорона здоров'я громадян - одне із завдань державної політики країни.

Здоров'я ментальне (психічне) - . За визначенням ВООЗ, ЗМ – стан щастя та добробуту, в якому людина реалізує свої творчі здібності, може протистояти життєвим стресам, продуктивно працювати та робити внесок у суспільне життя (за ВООЗ). Це означає, що ЗМ об'єднує здоровий дух та психіку людини із соціальним складником. ЗМ є важливим для втілення

бажань, реалізації цілей, гарного фізичного самопочуття людини. Стан ЗМ людини залежить від багатьох чинників: соціальних, психологічних, фізичних, екологічних, економічних.

Зона найближчого розвитку – здатність дитини виконувати за допомогою педагога завдання певної складності, які самотійно не в змозі розв’язати. Наступне самотійне виконання аналогічних завдань свідчить про розширення ЗНР, про те, що дитина піднялася на вищий рівень розвитку (завдяки співпраці з дорослим у неї сформувалися відповідні уміння). ЗНР визначається розходженням між рівнем актуального розвитку (він оцінюється складністю задач, які дитина здатна розв’язати самотійно) і рівнем потенційного розвитку (якого дитина може досягти, розв’язуючи задачі під керівництвом дорослого). Поняття ЗНР запроваджене Л. Виготським, який вказував, що можливості дитини навчатися з’ясовуються через визначення актуального рівня її розвитку і ЗНР; навчання, розширюючи ЗНР, «веде» за собою розвиток; тільки те навчання є дійовим, яке «випереджає» розвиток. Положення про ЗНР покладено в основу концепції вікової та педагогічної психології про співвідношення навчання і розумового розвитку. Вивчення ЗНР має істотне значення для навчання дітей із порушеннями психофізичного розвитку (особливими освітніми потребами), оскільки стає основою вибору навчального навантаження, адекватного індивідуальним можливостям кожної дитини. Завдяки оцінці і постійному розширенню ЗНР стають можливими корекція і компенсація недоліків розвитку таких дітей та реалізація їхніх особливих освітніх потреб. Визначення ЗНР має також вирішальне значення у психодіагностиці, зокрема, в диференційній діагностиці порушень інтелектуального розвитку, виступає теоретико-методологічною основою експериментального прийому оцінки інтелектуального розвитку («діагностичний навчальний експеримент»). Літ.: Бондар (ред), 2003; Бурлачук, & Морозов (ред.), 1989. (А. Обухівська).

Зрілість – характеристика особистості, яка відображає досягнення певного рівня психічного, емоційного, соціального та морального розвитку, яка проявляється у здатності людини самостійно враховувати межі своїх можливостей, у середині яких вона діє вільно, тобто відповідно до психологічної оптимальності. Ступінь З людини переважно визначають тим, наскільки її розвиток відповідає соціально і культурно прийнятим нормам. Те, що розглядається незрілим в одному суспільстві, може вважатися цілком зрілим в іншому. У психології розрізняють інтелектуальну З, статеву З, вольову З, емоційну З тощо.

Ідентифікація (від. лат. *identificare* – ототожнення) – уподібнення (як правило, неусвідомлюване) себе до значимого іншого як зразка на основі емоційного зв'язку з ним. У дитинстві шляхом І починають формуватися більшість особистісних рис, поведінкові стереотипи, статева ідентичність та ціннісні орієнтації.

Ідентичність (від лат. *identicus* – тотожність) – багатозначний життєвий і загальнонауковий термін, що виражає ідею постійності, тотожності спадкоємності індивіда і його самосвідомості. В науках про людину І має три головні модальності. Психофізіологічна І - це єдність і спадковість фізіологічних і психічних процесів і властивостей організму, завдяки якій він відрізняє свої клітини від чужих, що наочно проявляється в імунології. Соціальна І – це усвідомлення людиною своєї приналежності до тих чи інших соціальних груп і спільнот. Ідентифікація себе з певними соціальними спільнотами перетворює людину з біологічної особини в соціального індивіда й особистість, дозволяє йому оцінювати свої соціальні зв'язки і приналежності в термінах «Ми» і «Вони». Особиста ідентичність або самоідентичність (*Self-identity*) – це єдність і спадкоємність життєдіяльності, цілей, мотивів і смисложиттєвих установок особистості, яка усвідомлює себе суб'єктом діяльності. Це не якась особлива риса чи сукупність рис, якими володіє індивід, а його самість, відрефлексована в термінах власної біографії. Самість виявляється не стільки в поведінці суб'єкта і реакціях інших людей,

скільки в його здатності підтримувати і продовжувати певний наратив, історію власного «Я», що зберігає свою цілісність, незважаючи на зміну окремих її компонентів.

Ідентичність гендерна – одна із підструктур соціальної ідентичності, яка характеризує індивіда з точки зору його приналежності до чоловічої або жіночої групи (статева ідентичність). ІГ як і етнічна, вікова, професійна, національна ідентичності є складовою соціальної ідентичності особистості. В структурі ІГ виділяють три компоненти: когнітивний (пізнавальний) – усвідомлення індивідом своєї приналежності до певної статі та опис себе із використанням категорій мужності/жіночості; афективний (оцінний) - оцінка психологічних властивостей й особливостей рольової поведінки на основі їх співвідношення з еталонними моделями маскулінності/фемінності; конативний (поведінковий) – презентація себе як представника гендерної групи, а також способи виходу із кризи ідентичності на основі вибору варіантів поведінки відповідно до особистісно-значущих цілей і цінностей. ІГ розвивається впродовж всього життя людини внаслідок інтеріоризації чоловічих чи жіночих рис, дозволяючи їй освоювати різні соціокультурні вікові пласти, відповідно до соціальних норм своєї гендерної групи і власних переваг.

Ізоляція групова – довготривале перебування групи в умовах обмеженого простору, внаслідок чого виникає емоційне напруження у міжособистісних відносинах; спілкування порушується внаслідок асенізації (послаблення) нервової системи на підставі обмеження сенсорних впливів, втрачається адекватність сприйняття партнерів по спілкуванню, активізуються імпульсивні поведінкові прояви, виникають явища «психологічного стриптизу» та аутизації (відчуження особистості).

Ілюзії (від франц. *illusion* – помилка) - неадекватні хибні сприймання, які неправильно, викривлено, помилково відображають об'єкти, що діють на аналізатори. І зумовлюються різними причинами, зокрема активізацією старих систем тимчасових зв'язків у нових, істотно відмінних від попередніх,

ситуаціях. І часто виникають при емоційному очікуванні людини на появу певного об'єкта.

Імідж (від англ. image – образ) – особливий вид психічного образу, який характеризується: 1) сформованістю у масовій свідомості стереотипу сильно емоційно забарвленого психічного образу чого-небудь або кого-небудь; 2) маніпулятивний, привабливий, зрозумілий психічний образ, який впливає на емоційну сферу людини (іноді на її підсвідомість), а через неї – на її вибір, механізми свідомості і поведінки.

Імпульсивність (від лат. impulsivus – спонукальний, той, що спричиняється імпульсом) – схильність індивіда діяти за першим спонуканням під впливом емоцій або тиском зовнішніх обставин. Імпульсивна людина поводить нестримано, піддається ситуативним емоційним поривам, не обдумує свої вчинки, не зважає всі «за» і «проти», вона швидко реагує і так же швидко розкаюється у своїх діях. Від І потрібно відрізнити рішучість, при якій людина теж виявляє швидку й енергійну реакцію, але рішучість пов'язана з обдумуванням ситуації і прийняттям найбільш доцільних й обґрунтованих рішень.

Інгібіція соціальна (від лат. inhibere – стримувати, зупиняти) – погіршення продуктивності діяльності, її швидкості і якості у присутності сторонніх людей або спостерігачів, як реальних, так і уявних. І соціальна є протилежністю фасилітації соціальної.

Індивід (від лат. individuum – неподільне) – окремий представник роду людського, носій сукупності морфологічних, фізіологічних і психологічних ознак, які відрізняють його від представників інших видів живих істот, особа в групі або суспільстві. Кожна людина є індивідом. І стає особистістю, індивідуальністю, свідомим суб'єктом своєї поведінки й діяльності у процесі онтогенетичного розвитку.

Індивідуальний стиль діяльності – узагальнена характеристика індивідуально-психологічних особливостей людини, що складаються і проявляються в її діяльності. ІСД залежить від виховання, психологічних

якостей суб'єкта, які обумовлені властивостями його нервової системи, а також від особливостей його включення в однотипні ситуації, що постійно повторюються.

Індивідуальність (від лат. *individuum* – неподільне) – сукупність неповторно своєрідних рис та особливостей людини, що відрізняє її від інших людей. І виявляється в інтелектуальній, вольовій та емоційній сферах людини.

Ініціативність – вольова якість, що полягає в умінні людини працювати творчо, здійснювати дії та вчинки з власної ініціативи.

Інсайт – (від англ. *insight* – розуміння) - миттєве і таке, що не виводиться із попереднього досвіду, усвідомлення індивідом шляхів вирішення певної проблеми. І розглядається у психології як одне із головних свідчень тісного зв'язку творчості з несвідомим мисленням.

Інтелект (від лат. *intellectus* – осягнення, розуміння) – відносно стійка структура розумових здібностей індивіда, яка проявляється у різних сферах його теоретичної й практичної діяльності.

Інтелект емоційний (від англ. *emotional intelligence*) – здатність людини розпізнавати емоції, розуміти наміри, мотивацію, бажання інших людей і свої власні, а також здатність керувати своїми емоціями та емоціями інших людей з метою вирішення практичних задач. Високий рівень розвитку ІЕ дозволяє людині продуктивніше розвиватися як в особистісному, так і професійному планах, управляти стресом і будувати ефективну комунікацію з іншими людьми. Термін «емоційний інтелект» був введений у науковий обіг американським психологом Пітером Солоуейєм у 90-х роках ХХ ст.

Інтелектуальна зрілість – не абсолютно висока вираженість всіх якостей інтелекту, а здатність особистості протягом усього життя підтримувати себе у стані суб'єкта інтелектуальної активності, бачити співвідношення сильних і слабких сторін свого розуму та вміти гармонізувати це співвідношення (за О.Старовойтенко). Із не є раз і назавжди складена особистісна структура, а постійна і напружена робота особистості з

виявлення і здійснення соціальних передумов самостійного інтелектуального розвитку у всьому різноманітті його форм, спрямувань, орієнтацій. Якщо ж особистості не вдається вирішити завдання неперервного інтелектуального саморозвитку, то є цілком закономірним сповзання на більш низькі рівні інтелектуальної зрілості.

Інтерес (від лат. interest – важливий, значущий) – емоційно забарвлене ставлення до навколишнього світу, спрямованість людини на певний об’єкт чи діяльність, викликану позитивним ставленням людини до чогось, когось. Задоволення І не веде до його згасання, а викликає нові інтереси, які відповідають більш високому рівню пізнавальної діяльності. Розвиток І може перетворюватись у схильність як прояв потреби у здійсненні діяльності, яка його викликає.

Інтеріоризація (від лат interior - той, що ближче до середини) – процес перетворення зовнішніх, реальних дій у внутрішні. Поняття «інтеріоризація» розкриває взаємозв’язок діяльності і свідомості людини, механізм оволодіння нею суспільно-історичним досвідом у процесі взаємодії з витворами людської праці; дає змогу людині оперувати образами предметів, які в даний момент відсутні у полі її сприймання, думкою переміщатись у минуле, майбутнє, у просторі тощо; засіб перетворення зовнішніх факторів людської поведінки на усталені якості особистості. Протилежне – екстеріоризація.

Інтуїція (від лат. intueor – пильно, уважно дивлюся) – безпосереднє відображення дійсності, при якому висновок ґрунтується, головним чином, на здогадці, чутті, майже раптовому осяянні. До сфери І відносять такі феномени: миттєве віднайдення оптимального розв’язання завдання, яке тривалий час не піддавалося логічним зусиллям; майже підсвідоме, але своєчасне уникнення людиною небезпеки; швидке й правильне передбачення поведінки окремих людей; вгадування майбутнього ходу подій тощо. Згідно з З. Фройдом, механізми інтуїтивного пізнання заховані у несвідомих рівнях творчого акту. І є необхідним моментом виходу за межі уже складених стереотипів мислення і поведінки у пошуках розв’язання певних завдань.

Інфантилізм особистісний (від лат. *infantilis* – дитячий) – збереження у психіці та поведінці дорослої людини особливостей, властивих дитині. При нормальному або навіть прискореному фізичному і розумовому розвитку така людина (інфантил) відрізняється незрілістю емоційно-вольової сфери, що проявляється у несамотійності рішень та дій, почутті незахищеності, у заниженій самокритичності стосовно себе, підвищеній вимогливості щодо турботи інших про себе, фантазуванні.

Інфантилізм соціальний – розрив між біологічним і соціальним дорослішанням молоді, її відставання у включення у дорослу життєдіяльність, неприйняття на себе основних соціальних обов'язків, збереження за собою попереднього підліткового статусу.

Когнітивний стиль (від лат. *cognition* – пізнання і грецьк. *stylos* – стержень для письма) – 1) відносно стійкі індивідуальні особливості пізнавальних процесів суб'єкта, які виявляються у вживаних ним стратегіях; 2) сукупність пізнавальних установок особистості або видів контролю, які встановлюються набором спеціально підібраних тестів.

Коефіцієнт інтелекту (IQ) - кількісний показник рівня інтелектуального розвитку особистості, який вимірюється за допомогою тестів інтелекту. Поняття «коефіцієнт інтелекту» було введено у психологію німецьким вченим-психологом Вільямом Штерном в процесі адаптації та доопрацювання ним тестів інтелекту Біне-Сімона. Показник IQ став синонімом інтелекту.

Компроміс – згода суб'єктів конфліктної взаємодії на підставі взаємних поступок і одночасного незадоволення власних амбіцій, що з часом може призвести до поновлення конфлікту.

Комунікабельність (від лат. *communico* – з'єдную, повідомляю) – схильний, здатний до комунікації, встановлення контактів і зв'язків, той, який легко вступає у спілкування. К, як риса особистості, не є вродженою, вона формується в процесі життя і діяльності людини у соціальній групі.

Водночас анатомо-фізіологічні задатки і схильності людини можуть істотно впливати на її К – підсилювати або знижувати її.

Комунікація відновлювальна – це вільний від маніпуляцій і тиску організований діалог, спрямований на розуміння самою людиною різних контекстів проблемної ситуації й прийняття нею відповідальності за пошук виходу з неї. Таку комунікацію спеціаліст (педагог, медіатор, психолог) може організувати з учасником проблемної (чи просто важливої) ситуації або між учасниками ситуації, а також самі учасники можуть будувати своє спілкування як КВ. КВ допомагає людині подивитися з усіх боків на конфліктну подію (в тому числі зрозуміти стан інших її учасників), оцінити можливі наслідки, самому зробити усвідомлений вибір подальших дій. У КВ основний акцент робиться на збереженні конструктивних відносин між людьми. Людина фокусується не тільки на власному мовленні, але й більшою мірою – на підтримці розуміння співрозмовником ситуації за рахунок позиції активного слухання, запитань, уточнень, «відображення» слів і станів іншої людини.

Консенсус (від. лат. consensus – згода, однастайність) – співпадіння думок, спосіб вирішення спору/конфлікту, що орієнтований на спільне та узгоджене прийняття рішення суб'єктами взаємодії щодо існуючої проблеми; раціональна, усвідомлена солідарність між людьми, атрибут нормального стану суспільства, поведінка членів суспільства, що ґрунтується на узгодженні їхніх соціально значущих дій.

Конфлікт (від лат. conflictus – зіткнення) – зіткнення протилежно спрямованих, несумісних один з одним тенденцій у свідомості окремо взятого індивіда, у міжособистісній взаємодії або міжособистісних взаєминах індивідів або груп людей, яке супроводжується гострими емоційними переживаннями. За напрямом взаємодії між учасниками в соціальній або організаційній структурі розрізняють вертикальний конфлікт (виникає між учасниками, які перебувають на різних рівнях ієрархії — наприклад, між керівником і підлеглим, учителем і учнем, батьками і дітьми) та

горизонтальний конфлікт (виникає між людьми або групами, які перебувають на одному рівні соціальної, професійної чи організаційної ієрархії). Американський соціальний психолог Д. Майерс наголошує, що взаємовідносини між окремими особистостями або взаємини всередині організації, в якій немає К, з великою ймовірністю приречені на згасання. Адже К обов'язково породжує відповідальність і небайдужість обох сторін. Зрозумілий і розв'язаний конфлікт стимулює і поліпшує взаємини між людьми. У разі відсутності К люди мало усвідомлюють і вирішують свої проблеми, не досягають справжньої узгодженості у взаємодії. М. Дейч, один з найбільш відомих американських теоретиків проблеми К виділив два основні їх типи: *деструктивний і конструктивний*. *К деструктивний* перешкоджає продуктивній взаємодії сторін. Як правило, цей конфлікт переводить причини, що створили перешкоду у взаємодії, на особистість. Цим і пояснюється його розгортання: розширення числа його учасників, примноження негативних установок на адресу одне одного, його ескалація (зростання напруги, упередженого ставлення до партнера). Розв'язати КД надзвичайно складно, оскільки сторони вдаються до впливу: 1) залякування та погрози; 2) лестоці; 3) посилення на свій авторитет або заперечення авторитету іншого; 4) приниження та образи на адресу опонента; 5) ухилення від обговорення проблеми. *К конструктивний* орієнтує сторони на усвідомлення існуючої проблеми та пошук її вирішення. Процес конструктивного вирішення конфлікту призводить до задоволення обох сторін і покращує їхні взаємини. Аналізуючи конфлікти, Д. Майерс відмічає, що взаємовідносини або організації, в яких немає конфліктів, приречені на згасання. Адже конфлікти породжують відповідальність, рішучість, небайдужість. Зрозумілі і розв'язані конфлікти стимулюють оновлення і поліпшення взаємин між людьми.

Конфлікт рольовий – тип конфлікту, що виникає в ситуації невідповідності, суперечності або неузгодженості між очікуваними соціальними ролями людини. Такий конфлікт може бути зовнішнім і

внутрішнім. Зовнішній КР обумовлений протиріччями між реальною рольовою поведінкою людини та рольовими очікуваннями з боку оточуючих. КР виникає у ситуації, коли людина не хоче або не може виконувати ту соціальну роль, яку вона повинна грати у відповідності до свого положення у групі, або не приймає соціальні рольові стереотипи та норми, прийняті у суспільстві. Внутрішній КР обумовлений протиріччями між рольовою поведінкою людини та її уявленнями про себе як про суб'єкта цієї ролі. Цей конфлікт виникає тоді, коли людина приймає психологічну роль тільки зовнішньо, на рівні поведінки, але не може її прийняти на рівні власних переживань та вважати цю роль своєю. Ситуація внутрішнього КР може виникнути, коли людина вимушена прийняти психологічну роль під тиском зовнішніх обставин. Такий конфлікт виникає також у ситуації, коли до однієї ролі висуваються суперечливі очікування з боку різних суб'єктів або груп, що неможливо задовольнити одночасно.

Конфлікт: моделі поведінки – характерні способи поведінки особистості у конфліктній ситуації, як-то: *агресивна, маніпулятивна та пасивна*. *Агресивна поведінка* – будь-які форми поведінки, що передбачають заподіяння комусь або чомусь фізичної чи психологічної шкоди. Така поведінка характеризується діями, коли людина активно та послідовно відстоює свої інтереси, відкрито заявляє про свої цілі й наміри, не поважаючи при цьому інтереси оточуючих. *Маніпулятивна поведінка* – навмисне спонукання іншої людини до переживання певних станів, прийняття рішень і виконання дій, необхідних для досягнення ініціатором його власних цілей. *Пасивна поведінка* – це відхід від ситуації. Бути пасивним означає уникати конфлікту будь-якою ціною; приховувати почуття та очікування; погоджуватися з іншими через страх засмутити їх; утаємничувати свої бажання; зайвий раз вибачатися; казати «так», коли краще сказати «ні», а потім виражати невдоволення нав'язаною думкою. ПП ніколи не сприяє вирішенню конфлікту, бо не дає можливості зрозуміти його істинні причини.

Крім того, тривале уникнення конфлікту зазвичай призводить до його ускладнення через накопичення нової інформації та емоційного напруження.

Конфлікт: стилі поведінки – передбачувані способи дій, які обирає людина (або група) у процесі конфліктної взаємодії. Виокремлюється п'ять основних стратегій поведінки індивідів у конфлікті: 1) *конкуренція (боротьба)*, коли кожен із учасників конфлікту прагне перемогти, турбується лише про власні інтереси. Ця стратегія пов'язана з агресивною поведінкою особистості, вона може бути ефективна в ситуаціях загроз або таких, що перешкоджають досягненню цілей, але може призвести до загострення конфлікту та тяжких наслідків для опонентів; 2) *уникання (втеча)*, коли індивід прагне уникнути конфлікту, не звертати на нього увагу, оскільки дана проблема або є не важливою для нього, або він не хоче витратити сили на її вирішення, або відчуває, що перебуває у безнадійному становищі. Дана стратегія доречна, коли: предмет конфлікту для індивіда не є важливою цінністю, він прагне прийняти рішення, але не знає, як вчинити; є надія, що конфлікт може розв'язатися сам собою; нині відсутні ресурси для ефективного розв'язання конфлікту, але вони можуть з'явитися у майбутньому; 3) *пристосування*, коли індивід намагається не виявляти ознак конфронтації, виявляє терпимість та солідарність. Стратегія зумовлює встановлення тимчасового спокою та є корисною у тих ситуаціях, коли один з опонентів не може отримати верх, оскільки інший наділений більшою владою, або коли індивід відчуває, що, трохи поступившись, він мало втрачає. Якщо проблема залишається без вирішення, але пофарбованою в негативні емоції, то у майбутньому це призведе до вибуху; 4) *компроміс*, коли до певної міри враховуються інтереси протилежної сторони на підставі взаємних поступок. Стратегія виявляє часову ефективність, оскільки зменшує гостроту конфлікту, підвищує доброзичливість у стосунках, що дозволяє подолати конфлікт. Компромісне рішення має потенційні загрози поновлення конфлікту, оскільки проблема залишилася невирішеною; 5) *співробітництво*, коли визнається право кожної сторони конфлікту на власну думку та існує

можливість об'єктивного аналізу розбіжностей, знаходження загальноприйнятного рішення щодо вирішення проблеми. Ця стратегія є найбільш ефективною, оскільки опоненти не намагаються домогтися власних цілей за рахунок іншого, а спільно шукають шляхи вирішення проблеми.

Конформізм (від лат. *conformis* – подібний, відповідний) – позиція особистості, що виявляється у схильності уникати самостійних рішень та в пасивній, пристосовницькій орієнтації на сприймання групових стандартів поведінки. Мотивами конформної поведінки індивіда є: 1) відсутність впевненості у власних силах, у правильності своєї думки, позиції; 2) намагання бути таким, як і всі інші члени групи; 3) відсутність усвідомленості помилковості чужої думки.

Креативність (від лат. *creatio* - створення) – рівень творчої обдарованості, здатність до творчості, що є відносно стійкою характеристикою особистості. Спочатку К розглядалась як функція інтелекту, а рівень його розвитку ототожнювався з рівнем К. Згодом з'ясувалось, що рівень інтелекту корелює з К до певної межі, більше того - надзвичайно високий інтелект заважає їй. Нині К розглядається як функція цілісної особистості, що залежить від цілого комплексу її психологічних характеристик і не зводиться до інтелекту. Центральним напрямом у вивченні К є з'ясування особистісних якостей, з якими вона пов'язана.

Криза (від гр. *krisis* – вирішення, поворотний пункт) – у психології стан душевного розладу, зумовлений невдоволенням людини собою, своїми успіхами, взаєминами з іншими людьми.

Криза вікова (від грецьк. *krisis* – вирішення, поворотний пункт) – особливі, відносно нетривалі за часом періоди онтогенезу, які характеризуються різкими психологічними змінами. На відміну від криз невротичних або травматичних, КВ є нормативним процесом, необхідним для нормального поступального ходу особистісного розвитку (Л. Виготський. Е. Еріксон). Тобто КВ закономірно виникають при переході людини від одного вікового етапу до іншого і пов'язані із системними

якісними змінами у сфері її соціальних взаємин, діяльності й свідомості. Виділяють наступні КВ: новонародженості, одного року, трьох років, семи років, кризи підліткового віку, юнацького віку, кризи зрілості, кризи похилого віку. В умовах освітнього середовища особливо помітними є кризи семи років та підліткового віку, оскільки вони збігаються з етапами переходу між освітніми ланками. *Криза семи років* виникає при переході від дошкільного до молодшого шкільного віку. Вона проявляється у втраті дитячої безпосередності, кривляння, появі довільності поведінки, дотриманні норм і правил. Дитина цього віку виявляє виразне прагнення посісти нове і більш значуще становище у сім'ї, товаристві ровесників, виконувати важливу й нову не лише для неї, але й для інших роботу. Вона починає диференціювати внутрішню і зовнішню сторони своєї особистості, уже здатна усвідомлювати зміст власних переживань (розуміє, що вона радіє, сумує, злиться тощо), узагальнювати їх, прогнозувати можливий успіх чи невдачу у своїй діяльності. У дитини поступово формується мотивація вступу до школи, що засвідчує перехід до нової суспільно значущої діяльності – навчальної. Важливо, щоб значущі зміни у житті дитини узгоджувалися із її внутрішніми потребами. Майже всі діти 6-7 років хочуть іти до школи. Однак у багатьох із них переважає зовнішня мотивація: «У мене буде красивий заплічник», «У школі не потрібно спати». Водночас дитина стає емоційно нестійкою, швидко збудливою та важко керованою, що найбільше проявляється у її взаєминах з близькими дорослими, вимоги і поради яких вона часто ігнорує, може виявляти агресивність у стосунках з ровесниками. (КСР у психологічній літературі часто називають «кризою 6-7 років», що зумовлено початком навчання дітей у школі з шести років). *Кризю підліткового віку* у широкому розумінні прийнято розглядати як весь підлітковий вік — приблизно від 11 до 15 років. У вузькому розумінні криза охоплює короткий перехідний період — приблизно 11–12 років, коли дитина залишає молодший шкільний вік і вступає у підлітковий період. У західній психології вчені переважно дотримуються першого погляду, у вітчизняній —

другого. Криза протікає на фоні початку статевого дозрівання, проте терміни початку фізіологічних і психологічних змін іноді можуть не співпадати. У дівчат фізіологічне дозрівання і психологічні прояви кризи настають у середньому на один-два роки раніше, чим у хлопців. У підлітка з'являється «почуття дорослості», усвідомлення себе уже не дитиною, претензія на права і становище дорослої людини, що супроводжується частими проявами негативізму, грубості, порушень правил і вимог. Підліток прагне незалежності, всіляко намагається вийти за межі, встановлені батьками, які з небажанням і тривогою дозволяють підлітку бути більш автономним і самостійним у прийнятті рішень. Така поведінка батьків зазвичай призводить до напружених стосунків між ними і підлітком, а найголовніше – підсилює його негативізм. Саме тому взаємодія підлітка із соціумом іноді є не лише соціальною, але й антисоціальною.

Криза ідентичності – психологічний стан внутрішньої невизначеності, пов'язаний із пошуком власного «Я», коли однаково динамічно росте вразливість і розвивається потенціал особистості.

Культура монетарна – це культура господарювання у фінансово-економічній сфері суспільства, що постає як монетарний аспект (складова) економічної культури. Якщо економічна культура представляє собою рівень економічного розвитку, то КМ сприяє цьому розвитку. У понятті «монетарна культура» міститься вказівка на наявність двох сторін – грошей і культури. Термін охоплює компоненти соціальних відносин, досвіду, світогляду та практичної діяльності людини, пов'язані з монетарними відносинами суспільства. КМ особистості формується в процесі соціально-економічного життя людини і є «штучним феноменом», якій створює вона сама. КМ виражається у сукупності теоретичних та практичних знань, отриманих суб'єктом у сім'ї, закладах освіти та подальшій практичній діяльності, а також в його активності у монетарному середовищі. Розвиток КМ особистості відбувається поетапно у відповідності з її віковим розвитком та індивідуальними особливостями. В результаті пізнавальної та спеціально

організованої практичної діяльності у людини відбуваються зміни знань про фінансово-економічний світ, який оточує, розуміння свого місця в ньому, формуються монетарні цінності та ідеали. Що вище рівень КМ індивіда, то більш досконалою буде його діяльність. В наукових вітчизняних дослідженнях термін був введений у соціальну психологію автором цієї статті. ЛПТ.: Зубіашвілі, 2019 (а, б); Скринник, 2006; Шкребець, 2006. (І. Зубіашвілі).

Ліворукість (шульга) – важлива індивідуальна особливість, яку конче необхідно враховувати в процесі навчання і виховання дитини. Асиметрія рук, тобто домінування правої або лівої руки, обумовлена особливостями функціональної асиметрії півкуль головного мозку. У правшів, як правило, домінуючою є ліва півкуля, яка спеціалізується на переробці вербальної (мовної) інформації. У 95% правшів мовний центр знаходиться у лівій півкулі. Як свідчать дослідження, у ліворуких функціональна асиметрія менше виражена. Мовний центр може знаходитися як у лівій, так і одночасно у правій півкулі, а зорово-просторові функції, які зазвичай виконуються правою півкулею, можуть контролюватися також і лівою. Отже, у ліворуких людей має місце менш чітка спеціалізація у роботі півкуль головного мозку. До недавнього часу Л була досить серйозною педагогічною проблемою. Ліворуких дітей активно переучували. При цьому використовували іноді навіть жорсткі способи (покарання, одягання рукавички на ліву руку тощо), не враховуючи індивідуальних особливостей і можливостей дитини. Дослідження свідчать, що у ліворуких дітей невротичні стани і неврози мають місце значно частіше, ніж у праворуких. Однією із головних причин розвитку неврозів у цих дітей вважається їх насильницьке переучування діяти правою рукою, особливо у перший рік навчання у школі. В останні роки школа відмовилась від практики переучування ліворуких дітей.

Лідер (від англ. leader – ведучий) – особистість, організуюча, мобілізуюча і ведуча за собою групу людей, які реалізують напрацьовані чи запозичені ідеї, цілі та завдання спільної діяльності. Як правило, Л володіє

певним авторитетом, користується підтримкою і довірою людей, йому делегується право керувати членами групи, приймати відповідальні рішення.

Людяність – риса особистості, що виявляється у повазі до людей, гуманності, уболіванні за добробут і культурний розвиток людства. Ця риса найповніше виявляється у груповій формі буття людей, коли їм потрібно діяти спільно, вступати у безпосереднє спілкування між собою. Л передбачає, крім любові і пошани до інших людей, високий рівень вимогливості. З погляду соціальної психології, Л є важливим фактором наслідування (за В. Войтком).

Маскулінність (від лат. *masculus* – чоловік) – це сукупність рис, моделей поведінки, цінностей і соціальних ролей, які суспільство традиційно асоціює з чоловіками, як-от фізична сила, домінування, незалежність, емоційна стриманість а також турбота і співпраця, що варіюється залежно від культури та історичної епохи.

Ментальність (від лат. *mens (mentis)* – спосіб мислення, склад душі) - притаманний певній нації варіант світосприйняття, поведінки, який реалізується на спільній мовній, культурній і моральній основі. М визначається архетипами та стереотипами культури певної спільноти. Поряд з наукою, мистецтвом, міфологією та релігією ментальність є однією із форм суспільної свідомості. Національний менталітет є продуктом певної культури. Вплив культури на М і вдачу людини здійснюється в її ранні роки через родину, яка відтворює культурне середовище етногрупи, її традиції, звичаї, обряди. Із родинного стилю життя в глибинне несвідоме дитини входить певна система цінностей, якої вона буде дотримуватися протягом усього свого життя.

Милосердя – співчуття, що проявляється у дієвій готовності допомагати нужденним; здатність співчувати стражданням інших людей та вчиняти конкретні дії з надання необхідної допомоги; вищий прояв моральності людини.

Мислення – процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їх істотних зв'язках і відношеннях. М належить до пізнавальних процесів, як і відчуття, сприймання та пам'ять. Проте пізнання навколишньої дійсності шляхом М є більш складним, ніж шляхом прямого, безпосереднього її пізнання через відчуття і сприймання. У М знання отримуються не безпосередньо через органи чуття, а опосередковано. Наприклад, людина дізнається, що на вулиці холодно не обов'язково лише тоді, коли виходить на вулицю і відчуває холод. Вона може і не виходячи туди, а лише поглянути на стовпчик термометра, який висить за вікном. Іншою особливістю М є його узагальнюючий характер. Саме через *узагальнення* ми пізнаємо внутрішню суть предметів і явищ, їх зміст і зв'язки з іншими предметами і явищами. Наприклад, ступаючи на лід і не знаючи його товщини, людина спочатку робить це дуже обережно, щоб не провалитися. Вона не знає, що буде у даному випадку, але у минулому таке з нею траплялося. Цю якість льоду вона узагальнює і переносить на дану ситуацію. Проте узагальнення неможливе без того, щоб попередньо не виділити і відокремити властивості предмета і явища від самого предмета. Лише після такого відокремлення (*абстрагування*) виділені властивості поширюються на ті чи інші класи (групи) предметів, відбуваються за загальними законами, спільними для всіх людей. М набуває відмінних особливостей, залежно від змісту задач, у розв'язання яких воно включається. Відповідно до цього М поділяється на технічне, наукове і художнє.

Мислення: види – *наочно-дійове, наочно-образне, словесно-логічне* (абстрактне). М. *наочно-дійове* виникає в процесі сприймання людиною конкретних об'єктів і діяння з ними. Воно характеризується тим, що розв'язання мислиннєвої задачі здійснюється безпосередньо шляхом включення людини у саму практичну діяльність. Це перший і найпростіший вид мислення, який з'являється в онтогенезі. В елементарній формі воно властиве уже дітям раннього віку, проте це не означає, що воно відсутнє у

дорослих. *М. наочно-образне* характеризується тим, що мислинневе завдання своїм змістом має образний матеріал, маніпулюючи яким, людина аналізує, порівнює та узагальнює властивості предметів та явищ. Тобто у змісті цього мислення переважають образи. Типовими його проявами у дорослої людини є різні види художнього мислення. Це мислення найчастіше має місце у діяльності, характер якої вимагає оперування образами різної міри узагальненості. *М. словесно-логічне* (абстрактне, понятійне) характеризується використанням понять, логічних конструкцій. Воно функціонує на базі мовних засобів і є найбільш пізнім етапом історичного й онтогенетичного розвитку людського мислення. Залежно від того, які поняття в ньому переважають, воно буває конкретно-понятійним й абстрактно-понятійним. Цей вид мислення дає можливість виявляти загальні закономірності природи і суспільства, будувати наукові теорії та гіпотези.

Мислення: індивідуальні відмінності - якості розуму (за Ф. Гоноболіні). Найбільш істотними якостями, в яких виявляються відмінності мислення, є: самостійність, критичність, гнучкість, швидкість, глибина, широта, послідовність мислення. Критичність мислення – якість, яка виявляється у здатності людини реально оцінювати власні й чужі думки, виявляти в них сильні і слабкі сторони, здатності переглядати погляди та теорії, які уже склалися, змінювати їх, якщо вони вступають у суперечність з новими даними науки, суспільного життя, практики. Критичність мислення, як і його самостійність, великою мірою залежить від життєвого досвіду людини, багатства і глибини знань. Гнучкість мислення виявляється у вмінні людини швидко змінювати свої дії при зміні ситуації діяльності, звільняючись від залежності закріплених у попередньому досвіді способів і прийомів розв’язання аналогічних завдань, переключатись з одного способу розв’язання завдань на інший, змінювати тактику і стратегію їх розв’язання, знаходити нові нестандартні способи дій при зміні умов. Протилежністю є інертність, косність. Швидкість мислення характеризується часом, протягом якого різні люди справляються із виконанням одного і того ж пізнавального

завдання. Швидкість правильного, обґрунтованого розв'язання завдань є цінною рисою людини, необхідною у всіх видах її діяльності. Глибина мислення це вмінні людини проникнути у суть найскладніших питань теорії і практики, розібратися у них, зрозуміти причини явищ, бачити проблему там, де її не помічають інші, передбачити подальший хід подій. Глибина мислення властива особистостям, які в простих і добре відомих фактах уміють помічати протиріччя і на цій підставі розкривати закономірності природи і суспільного життя. Широта мислення (думки) полягає у здатності охопити питання в цілому, вникнути не тільки у суть справи, але й в те, що з нею пов'язане, водночас не випускати з уваги подробиць процесу чи явища. Послідовність мислення виражається у вмінні дотримуватися логічної наступності при висловлюванні суджень, їх обґрунтуванні. Мислення людини можна назвати послідовним, якщо вона чітко дотримується теми міркування, не відхиляється від неї, не перестрибує з однієї думки на іншу, не підміняє предмет міркування. Важливою особливістю мисленнєвої діяльності в освіті є навчальність — індивідуальна особливість мислення людини, що відіграє важливу роль у її успішності в навчанні. У дослідженнях з педагогічної психології навчальність розглядається як загальна здібність до навчання, яка охоплює здатність до аналізу, узагальнення, переносу знань у нові ситуації, а також швидкість і гнучкість мисленнєвих операцій.

Мислення: логічні форми – *поняття, судження і умовивід. Поняття* – одна із форм мислення. П - це думка про предмет чи явище, яка відображає спільні й до того ж суттєві його властивості. Коли, наприклад, людина бачить предмет, що висить на стіні і люди на ньому пишуть, то у неї, розуміючи його призначення, виникає П «дошка». Окремі ознаки предмета в понятті можуть не враховуватись, наприклад, розмір, колір. П відрізняється від уявлення, яке є образом предмета. Коли, наприклад, ми уявляємо батьківський будинок, ми подумки бачимо саме той будинок. Коли ж ми мислимо: «Будинок – це житло людини», ми не маємо на увазі певний будинок, а користуємось П, що узагальнює будь-які будинки. *Судження* —

форма логічного мислення, яка виражає твердження про предмети, явища або зв'язки між ними. У судженні щось стверджується або заперечується, і воно може бути істинним або хибним. Низка пов'язаних між собою суджень, спрямованих на з'ясування істинності певної думки, її доведення або заперечення, називається міркуванням. Прикладом міркування може бути доведення теореми. У процесі міркування людина, спираючись на вже відомі судження, виводить нові шляхом умовиводів. *Умовивід* - це така форма мислення, в якій з одного або кількох суджень виводиться нове судження. У бувають індуктивні, дедуктивні, за аналогією. Індуктивний У – це судження, в якому на підставі конкретного, часткового робиться узагальнення. Наприклад: «Срібло, залізо, мідь – метали, при нагріванні вони розширюються. Отже, метали при нагріванні розширюються». Дедуктивний У – це судження, в якому на підставі загального здобуваються знання про часткове, конкретне. Наприклад: «Всі метали при нагріванні розширюються, срібло – метал, отже, при нагріванні воно розширюється». У за аналогією ґрунтується на схожості окремих істотних ознак об'єктів і на цій підставі робиться висновок про можливу схожість цих об'єктів за іншими ознаками. У широко використовуються у науковій та практичній діяльності, зокрема у навчальній діяльності з учнями. ЛІТ: Максименко, (ред.), 1898.

Мислення: операції – *аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, конкретизація*. *Аналіз* – мисленнєва операція, спрямована на розчленування об'єктів свідомості, виділення в них окремих їх частин, елементів, ознак і властивостей. Об'єктом А є все те, про що ми мислимо, тобто безпосередньо сприйняті та уявлювані предмети і явища об'єктивної дійсності, зафіксовані у словах поняття, думки про їх істотні властивості, зв'язки і відношення, їх художні зображення, наукові концепції тощо. А спочатку виникає у практичних діях людини, виконання яких допомагає їй мислено виділити у складному об'єкті його частини і сторони. Від такого практичного А людина переходить до А, який здійснюється за допомогою тільки перцептивних і мислиннєвих дій, до аналізу уявлюваних об'єктів.

Синтез – мисленнєва операція, яка полягає у практичне або теоретичне об'єднання виділених у процесі аналізу частин у нове ціле. *Порівняння* – мисленнєва операція, за допомогою якої встановлюються подібності і відмінності між предметами та їхніми окремими елементами й ознаками. Її належить важлива роль у розкритті істотних ознак предметів. Великого значення її у процесі пізнання надавав видатний вітчизняний педагог і психолог К. Ушинський, який стверджував, що «все у світі ми пізнаємо через її». І коли б нам трапився який-небудь новий предмет, якого б ми не могли ні до чого порівняти, ні від чого відрізнити (якби такий предмет був можливий), то ми про цей предмет не склали б жодної думки і не могли б сказати про нього жодного слова». *Абстрагування* – мисленнєва операція, що полягає у мисленому відокремленні одних ознак і властивостей предмета від інших і від самих предметів, яким вони властиві. У процесі мислення часто доводиться від певних ознак предмета або ж і від самих предметів, виділивши якусь одну ознаку чи властивість. Так, наприклад, про зелений колір ми говоримо як про такий, що благотворно впливає на зір людини, але при цьому не вказуємо на конкретні предмети. Або ми говоримо: «Чемність – це надзвичайно позитивна риса». При цьому ми не вказуємо про конкретну людину, якій ця риса властива. У наведених прикладах «колір» і «чемність» – абстрактні поняття. Виокремлені в процесі абстрагування ознаки предмета мисляться незалежно від інших його ознак і стають самостійним об'єктом мислення. Застосування у пізнавальній діяльності розумової операції абстрагування дає можливість глибше й повніше відображати найскладніші явища об'єктивної дійсності. *Узагальнення* – це мисленнєва операція, яка полягає в уявному об'єднанні предметів і явищ, які мають спільні властивості. Її є правильними, коли предмети і явища об'єднуються за суттєвою ознакою. Так, мислити поняття «метал» означає виділити спільні ознаки, які мають: залізо, чавун, сталь, золото, срібло, мідь тощо та об'єднати їх в одному узагальнюючому слові «метал». Її – це продовження і поглиблення синтезуючої діяльності мозку за допомогою слова, яке здійснює свою узагальнюючу функцію. *Конкретизація*

— мисленнєва операція, яка полягає у переході від загального до часткового, тобто в уточненні, деталізації.

Мислення: показники розумового розвитку. Різні вчені по-різному підходять до розуміння розумового розвитку та визначення його показників, проте всі вони найчастіше звертаються до аналізу розумової діяльності учнів, яка здійснюється в процесі шкільного навчання. У цьому випадку в якості ПРР розглядається інтеріоризація, тобто перетворення практичних (зовнішніх) предметних дій у дії розумові (Л. Виготський, П. Гальперін, Н. Талізін); наочуваність, тобто здібність до засвоєння знань, прийомів роботи, що характеризується темпом просування вперед (Б. Ананьєв, З. Калмикова, Г. Костюк); здатність до узагальненого переносу мислительних операцій на новий матеріал та в нові умови (Є. Кабанова-Меллер). Деякі вчені показниками рівня розумового розвитку називають знання і мислительні операції (Д. Богоявленська, Н. Менчинська, Г. Люблінська); теоретичне мислення (В. Давидов); логічне мислення і аналізуюче спостереження (Л. Занков); внутрішній план дій, тобто здатність діяти в умі, гнучкість мислення, уміння знаходити нові способи вирішення завдання (Я. Пономарьов); творче перетворення матеріалу в проблемній ситуації (О. Тихомиров). Як наголошують дослідники даної проблеми, жоден із показників розумового розвитку не є вичерпним, таким, що повністю відображає особливості когнітивної сфери індивіда на окремих етапах розвитку.

Міміка (від грецьк. *mímēsis* - наслідувальний) – рух м'язів обличчя людини відповідно до її почуттів чи настрою; мистецтво (уміння) виражати думки й почуття, створювати образи за допомогою рухів рук, обличчя тощо. М - важливий елемент акторського мистецтва.

Мовлення – оволодіння і застосування особистістю певної мови в процесі її спілкування з іншими людьми та монологу. М завжди здійснюється певною мовою з усіма особливостями її словникового складу і граматичної будови, підкоряється її законам і правилам, дотримання яких упорядковує

мовну діяльність людини. М – це складна свідомо діяльність, спрямована на досягнення певних цілей спілкування людини з іншими людьми. М буває усним і писемним, зовнішнім і внутрішнім.

Мораль (від лат. *moralis* – моральний) – загальна ціннісна основа культури, яка спрямовує активність людини на утвердження самоцінності особистості, рівності людей у їхньому прагненні до гідного і щасливого життя. Це система М норм, санкцій, оцінок, приписів, зразків поведінки. М виконує пізнавальну, оцінну та виховну функції. Вона підтримує і забезпечує існування соціальної системи, регулює, впорядковує, оцінює взаємодію і поведінку представників різних соціальних груп, забезпечуючи виконання необхідних і бажаних для суспільства і різних спільнот форм поведінки і діяльності їх членів. Як соціальний інститут, М є сховищем вироблених суспільством і різними спільнотами норм, уявлень про належне і бажане, вона формує моральну сферу суспільної свідомості і систему М зразків, звичаїв, обрядів і ритуалів. М є предметом вивчення етики.

Мрія – особлива форма уяви, тісно пов'язана з емоційним ставленням до уявлюваного. М є образом бажаного майбутнього. Вона безпосередньо пов'язана з потребами людини, з тими її бажаннями і потягами, для здійснення яких потрібен час і певні передумови.

Мужність – особистісна якість, що виражається у здатності людини діяти рішуче і доцільно у складних та небезпечних обставинах. При цьому контролювати імпульсивні дії, долати можливий страх і невпевненість, мобілізувати усі сили на досягнення мети. Вищий прояв М – героїзм.

Навіюваність, сугестивність (від лат. *suggestio* – навіювання) – властивість особистості, яка проявляється у неусвідомленому прийнятті думок, поглядів, оцінок інших людей або групи. Н – це характеристика індивіда, що залежить від його особистісних властивостей і ситуативних чинників. До особистісних властивостей, які сприяють підвищеній Н, відносяться: невпевненість у собі, низька самооцінка, довірливість, підвищена емоційність, вразливість, слабкість логічного мислення.

Ситуативними чинниками, які підвищують Н, є: психофізичний стан суб'єкта (у стані спокою і релаксації навіюваність підвищується, як і у стані сильного емоційного збудження, втоми, стресу; максимальна навіюваність має місце у стані гіпнозу); низький рівень компетентності й обізнаності у проблемі, яка обговорюється, мала її значущість для людини, груповий тиск на неї. Особистісна властивість, протилежна Н – критичність.

Насолода – психічний стан, який виникає у процесі вдоволення суб'єктом своєї потреби, бажання чи пристрасті до чогось. У деяких випадках Н може носити характер афекту, як, наприклад, в азартного гравця, гурмана тощо.

Настрій – загальний емоційний стан, який протягом певного часу забарвлює переживання і діяльність людини. Причини такого стану людиною не завжди усвідомлюються. Н зумовлюється такими чинниками: життєвими обставинами, оточуючою обстановкою (предмети побуту, приміщення), настроями оточуючих людей (емоційне зараження), фізичним станом людини. Уміння контролювати свій Н, знаходити і засвоювати способи його корекції, є важливим завданням виховання і самовиховання. Безпричинні коливання Н можуть мати патологічне походження, обумовлюючись такими властивостями індивіда, як підвищена тривожність, нестійкість, надмірна емоційність тощо.

Негативізм дитячий (від латин. *negativus* – заперечний) – невмотивована поведінка дитини, що проявляється у діях, які протилежні вимогам й очікуванням інших людей чи соціальних груп. НД як ситуативна реакція або як особистісна риса обумовлений потребою у самоствердженні, захисті свого «Я», а також може бути наслідком сформованого егоїзму і її відчуженістю від інтересів інших людей. Його психологічною основою є установка на незгоду, заперечення певних вимог, звернень, очікувань соціальної групи. Найбільш виражений НД у періоди вікових криз, що знаходить свій вираз у демонстративній поведінці, впертості, конфліктності. У підлітків НД спостерігається часто, він виражається у протесті проти вимог

та настанов дорослих, неслухняності, взаємному нерозумінні та інших подібних проявах поведінки.

Ностальгія – болісна туга за Батьківщиною. Настає внаслідок відриву людини від рідних місць, від своєї країни. Н нерідко стає домінуючим почуттям, відтісняючи на другий план всі інші почуття.

Нужда – дефіцит чого-небудь для організму, особистості або групи людей, що виводить їх із рівноваги.

Образ – суб'єктивне цілісне відображення дійсності, в якому одночасно виявляється три форми існування матерії, виражені в категоріях простору, часу і руху.

Оптимізм – упевненість у тому, що у світі панує позитивне начало і добро.

Організованість – вольова якість, що полягає у розумному плануванні й упорядкуванні людиною своєї діяльності.

Особистісна ефективність – здатність особистості досягати високих результатів при виконанні заздалегідь запланованих дій, що забезпечується вмінням адекватно оцінювати як власні знання та навички, так і вимоги оточуючих, мобілізуючись для подолання труднощів, що виникають.

Особистісне зростання – безперервний процес актуалізації складових саморозвитку особистості, який відбувається за умов розгортання людиною особистісно-значущих цілей у різних сферах своєї діяльності. Поняття «особистісне зростання» є центральним у гуманістичній психології.

Особистість – стійка система соціально значущих рис, що характеризує індивіда як людину того чи іншого суспільства або спільноти. За Е. Кантом, людина стає О завдяки самосвідомості, яка відрізняє її від тварин і дозволяє їй вільно підпорядковувати своє «Я» моральному закону.

Пам'ять – пізнавальний процес, фізіологічною основою якого є утворення, збереження й актуалізація тимчасових нервових зв'язків у корі великих півкуль головного мозку. Залежно від змісту того, що запам'ятовується, П поділяється на: образну, словесно-логічну, рухову,

емоційну. П також поділяють на короткочасну, довготривалу та оперативну. Процесами П є: *запам'ятання, збереження, впізнання, відтворення й забування* людиною різноманітного досвіду. *Запам'ятання* - це процес пам'яті, який забезпечує людині сприймання, відбір і фіксацію інформації завдяки встановленню і закріпленню тимчасових нервових зв'язків у корі головного мозку. *Збереження* — процес утримання, фіксації та збереження інформації на певний період часу. Він є ключовим етапом у функціонуванні пам'яті, який дозволяє накопичувати знання, досвід і спогади. *Впізнання* – найпростіша форма відтворення, що виникає при повторному сприйманні людиною предметів і явищ. Воно буває повним і неповним. При повному повністю відтворюється час, місце та інші деталі першого сприйняття предмета (зустріч добре знайомої людини, прогулянка по добре відомій вулиці тощо). При неповному – має місце невизначеність, труднощі співвіднесення об'єкта, що сприймається, з тим, що мало місце в попередньому досвіді (почувши мелодію, людина переживає почуття знайомого, проте не може пригадати, в якому кінофільмі вона звучала). *Відтворення* – це процес пам'яті, який полягає в актуалізації знань, вмінь та навичок, засвоєних при запам'ятванні. Фізіологічною основою є активізація раніше утворених тимчасових нервових зв'язків у корі великих півкуль головного мозку. Воно має декілька форм: *впізнання, згадування, пригадування, спогади*. *Пригадування* виникає тоді, коли в потрібний момент не вдається згадати те, що необхідно. У цій ситуації людина докладает певних зусиль, щоб подолати труднощі, напружує волю, вдається до пошуку шляхів активізації минулих вражень, до різних мнемічних дій. Воно може бути складною розумовою діяльністю, яка включає в себе поетапне відтворення всіх обставин та умов, за яких відбувалося запам'ятання об'єкта чи явища. Від уміння пригадувати залежить ефективність використання набутих знань та розвиток пам'яті. К. Ушинський одну з головних причин «поганої пам'яті» вбачав саме у лінощах пригадування. *Забування* – це мнемічний процес, що призводить до втрати чіткості і зменшення обсягу запам'ятованого,

виникнення помилок у відтворенні та унеможлиблює впізнання. Його фізіологічною основою є згасання тимчасових нервових зв'язків, що не підкріплювались тривалий час. Цей процес зумовлюється об'єктивними та суб'єктивними причинами, провідними серед них є: час, значущість для людини інформації, яка зберігалася в пам'яті, обсяг матеріалу, відсутність повторення, втрата мотивації тощо. Дослідження німецького вченого-психолога Германа Еббінгауза засвідчили, що забування особливо інтенсивно відбувається відразу після заучування, а далі воно відбувається повільніше. Результати досліджень інших психологів показали, що темпи забування залежать від змісту матеріалу, його усвідомленості, а також те, що забування змістовного і усвідомленого матеріалу відбувається значно повільніше, ніж матеріалу беззмістовного. Проте і змістовний матеріал спочатку забувається швидше, а далі - дещо уповільнюється.

Пам'ять емоційна – запам'ятання та відтворення людиною своїх почуттів та емоцій. Запам'ятовуються не самі по собі емоції та почуття, а предмети та явища, які їх викликають.

Пам'ять: індивідуальні відмінності виявляються у швидкості, точності, міцності готовності до відтворення.

Пасивність (від лат. passivus – пасивний, страдальний) – характеристика особистості і поведінки дитини (і дорослої людини), яка характеризується особливо низькою активністю. Пасивна поведінка часто характерна для дітей, які виховуються в умовах дефіциту спілкування. Такі діти відрізняються переважанням реактивної поведінки над ініціативною, збідненою емоційною сферою, низьким рівнем розвитку діяльності і спілкування, слабкою сформованістю образу Я, заниженою самооцінкою.

Патріотизм – почуття любові до Батьківщини, відповідальність за її долю і готовність служити та дбати про її інтереси, а в разі потреби - самовіддано боронити здобутки свого народу; це соціально-політичний і моральний принцип, що в загальній формі виражає вище названі почуття та вказує на переживання людиною відповідних їм емоційних станів.

Значущість П зумовлена його здатністю мобілізувати суспільство, залучати матеріальні та людські ресурси для досягнення окресленої мети, зокрема, в умовах внутрішньої чи зовнішньої загрози. П є не тільки складовою системи загальнонаціональних цінностей, основою національної ідентичності, а й державного будівництва та національної безпеки. У психологічному контексті П виступає індивідуальним психічним явищем у вигляді емоцій і моральних почуттів щодо батьківщини з їх усвідомленням на когнітивно-ментальному рівні та активізацією мотиваційно-дієвої сфери людини у ситуації потреби. є Розвиток зазначених властивостей П є завданням виховання та соціалізації дитини в умовах певного суспільства та його державного укладу життя. У демократичних суспільствах цей процес урегульовується з позиції цінності людини, її прав та свобод. У тоталітарних режимах виступає жорсткою умовою приналежності та примусовим обов'язком. ЛПТ.: Череповська, 2023; Скуратівський, 2002; Шинкарук, (ред.), 2002. (*Н. Череповська*).

Патріотизм у кіберпросторі – прояв почуття любові до батьківщини, усвідомлення себе патріотом, свідоме ставлення до її актуальних потреб, а також мотивація / реалізація дій, спрямованих на її блага, що актуалізуються виключно у вимірі цифрової реальності. Прояв ПК становить цифрову патріотичну поведінку яка визначається як агентність патріотичної спрямованості, що здійснюється користувачами через взаємодію з цифровим середовищем та особисті цілеспрямовані активні дії. Є опосередкованою цифровими технологіями і цифровим контентом. Така активність з поширення і/або створення цифрового контенту патріотичного змісту часто доповнюється емоційною підтримкою патріотичного контенту, створеного іншими користувачами, через «вподобайки», коментарі, «тегування» тощо. Патріотичний цифровий контент у вигляді цифрових даних, що зберігається на будь-яких цифрових носіях у різних форматах, за своїм змістом має виключно національне, патріотичне змістове наповнення: позиціонує в кіберпросторі патріотичні ідеї, настрої; реагує на актуальні

події в країні; відображає в різноманітних версіях любов до батьківщини, любов і повагу до її захисників; закликає до єднання українців; презентує героїчні приклади з історії України; популяризує українську символіку, культуру – від народної, класичної до сучасної, досягнення українців у різних галузях науки, мистецтва, спорту та ін. Також, патріотична активність у кіберпросторі може бути спрямована на: викриття ворожої пропаганди та її знищення; участь у патріотичних флешмобах; збирання коштів для ЗСУ; донати на добрі справи; підтримку однодумців та ін. Патріотична цифрова поведінка користувачів українських соцмереж визначається через зміст поширюваного ними цифрового контенту: він може бути не тільки етичним, а й неетичним, що становить медіапсихологічну й освітню проблему у контексті цифрового гуманізму і цифрової етики зокрема. ЛІТ. Череповська, 2023; Череповська, 2024. (*Н. Череповська*).

Педагогічна занедбаність – несформованість особистості дитини як суб'єкта навчально-пізнавальної, ігрової та інших видів діяльності, зумовлена недоліками виховної і освітньої роботи переважно у дошкільному та молодшому шкільному віці. Зазвичай як прояви ЗП. називають відсутність необхідного запасу знань, не достатнє володіння способами і прийомами їх здобування, не сформованість пізнавальних і навчальних мотивів, а також відхилення від норми у поведінці, зумовлене не достатнім засвоєнням моральних норм. ЗП є наслідком негативного впливу середовища і помилками у вихованні і навчанні. Причинами ЗП у дошкільному віці є низький культурний рівень сім'ї, дефіцит спілкування з батьками, бездоглядність, а також потуральна чи домінуюча гіперпротекція, недоліки дошкільного навчання і виховання, через що дитина приходить до школи не готовою до навчання. Невідповідність змісту і методів навчання можливостям розвитку такої дитини призводить до стійких труднощів у навчанні та виникнення вторинних ускладнень у формуванні її особистості. Основні прояви ЗП у молодшому шкільному віці – стійка неуспішність навчання, негативне ставлення до школи, недотримання правил поведінки,

порушення взаємин з однокласниками та пошук емоційного комфорту і психологічної підтримки поза сім'єю і школою. У підлітковому та старшому шкільному віці ЗП ускладнюється порушенням соціальної адаптації, часто призводить до асоціальної поведінки. Під час вивчення інтелектуальної діяльності учнів, що стійко не встигають, було введено поняття ранньої та пізньої педагогічної занедбаності. Первинна ЗП обмежується сферою знань та вмінь, не сформованістю навчальних мотивів. Для вторинної ЗП, яка починається в ранньому дитинстві і триває довго, характерні якісні зміни в інтелектуальній діяльності: знижується гнучкість, критичність, допитливість розуму, здатність виявляти суттєве у предметах та явищах, узагальнювати, що дозволяє говорити про виникнення затримки психічного розвитку психогенного походження. Вплив тривалої ЗП на виникнення змін у якості інтелектуальної діяльності знаходить пояснення з позицій базових положень вітчизняної психології про розвиток психіки в діяльності та вікової сензитивності індивіда щодо розвитку окремих психічних функцій і властивостей. Згідно з цими положеннями психічні функції формуються в діяльності. ЗП – це, насамперед, збіднення та обмеження діяльності, отже, можливостей для розвитку. У зв'язку з цим ЗП можна розглядати як один із суттєвих аспектів психічної депривації. Розв'язання проблеми ЗП потребує подолання дитячої бездоглядності, підвищення батьківської педагогічної компетентності, поліпшення якості педагогічного процесу у закладах дошкільної та загальної середньої освіти. ЛІТ.: Боришевський & Бевз (Ред). 2005; Максимова, 2011. (Т. Ілляшенко).

Переконання – усвідомлена потреба особистості, яка спонукає її діяти у відповідності із своїми ціннісними орієнтаціями. Як упорядкована система поглядів (політичних, філософських, естетичних, природничо-наукових та ін.), сукупність П виступає як світогляд людини.

Перфекціонізм – особистісна риса, яка проявляється у прагненні до ідеалу, надмірно високих стандартів і жорстких вимог до себе та інших.

Перцепція (від лат. *perceptio* – сприймання, пізнання) – сприймання, безпосереднє відображення навколишньої дійсності органами чуття. Перший погляд на людину дозволяє сформувати перше уявлення про неї. Саме це уявлення відіграє важливу роль у подальшій оцінці людини чи об'єкта, що сприймався вперше.

Пізнавальний інтерес – виразна та майже завжди усвідомлена інтелектуальна спрямованість людини на пошук нового у предметах, явищах, подіях, яка супроводжується прагненням глибше пізнати їх особливості, причини виникнення. ПІ завжди емоційно забарвлений (здивування, захоплення, радість від пошуку, переживання успіху), супроводжується вольовими діями.

Пізнання – процес психічного відображення, який забезпечує набуття і засвоєння людиною знань.

Поведінка девіантна (від лат. *deviatio* – відхилення) – вчинки і дії, які не відповідають очікуванням і нормам, що фактично склалися або офіційно встановлені у даному суспільстві (соціальній групі), моральним і правовим нормам. ПД може бути як аморальною (пияцтво, розпуста) чи кримінальною, так і досить далекою від порушення моральних або юридичних норм (наприклад, своєрідні поведінкові прояви представників молодіжної субкультури). ПД веде до дезорганізації суспільного життя, вона є певним антиподом конформної поведінки, спрямованої на підтримку соціально прийнятих норм. Людина не народжується девіантною, а стає такою поступово в результаті специфічних зовнішніх реакцій на її нестандартність. Девіантна поведінка завжди є виключенням з правил, і те, що сприймається як відхилення в одній культурі, є цілком нормальним для іншої культури.

Поведінковий континуум (від лат. *continuum* – безперервне, суцільне) – послідовність поведінкових актів, які здійснюються індивідом протягом його життя. Може трактуватися як Пі допомагаюча, альтруїстична, маніпулятивна, девіантна, асоціальна, експресивна, агресивна, потураюча тощо.

Потреба – сутнісна динамічна психічна сила, що проявляється як стан внутрішньої напруги, що спонукає індивіда до цілеспрямовуючої активності для задоволення життєво важливих функцій самозбереження і саморозвитку.

Почуття – психічні стани і процеси, в яких відображається суб'єктивне переживання людиною подій і емоційне її ставлення до навколишнього. П забезпечують пристосування людини до суспільного середовища, виконують велику роль у регуляції поведінки і діяльності людини. Відмінності у силі і спрямованості П у людей зумовлюються багатоякісністю предметів і явищ, серед яких живе людина, різною їх значущістю для задоволення потреб, суб'єктивним ставленням до природного і суспільного оточення, що і відображається у переживаннях. П поділяються на: моральні, естетичні, інтелектуальні та праксичні.

Почуття: види – *естетичні, інтелектуальні, моральні, праксичні*. *П естетичні* – переживання, в яких виявляється ставлення людини до прекрасного у природі, в мистецтві, у житті людей. ПЕ включають в себе почуття піднесеного та низького, прекрасного та потворного, драматичного, трагічного, комічного, гумору та сатири. *П інтелектуальні* пов'язані із пізнавальною діяльністю людини: допитливістю, цікавістю, подивом, здивуванням, впевненістю, радістю розв'язання завдань. *П моральні* переживає людина у зв'язку з усвідомленням відповідності чи невідповідності своєї поведінки вимогам суспільної моралі. Вони відображають різний ступінь прихильності до певних людей, потреби у спілкуванні з ними, ставлення до них, вони невіддільні від моральної свідомості особистості. *П праксичні* знаходять свій вияв у ставленні людини до практичної діяльності. ПП тісно пов'язані з волею людини, вони допомагають їй долати труднощі, які трапляються у процесі праці, досягати поставленої мети.

Працьовитість (працелюбність) – риса особистості, яка виявляється в усвідомленні особистого та соціального значення праці як чинника усіх власних здобутків та здобутків людства. Праця потребує від людини

чималого напруження фізичних і нервових зусиль, орієнтованості на неї. П виховується у людини в сім'ї з дитинства, ця риса формується в праці і через працю. Для виховання П важливо, щоб людина розуміла її потрібність для себе та інших, бачила результати праці.

Прив'язаність – свідомий зв'язок, що має чітко окреслений об'єкт прив'язування (інших людей, ситуацію, територію, місце проживання чи праці, робочі стосунки тощо), формує на основі певних виборів, проявляється через почуття симпатії, відданості комусь та вказує на певне фіксоване положення чи відносини близькості до когось/чогось. Використовується для опису поведінки дітей і дорослих, спрямованої на підтримку або відновлення близького емоційного контакту з іншою людиною. В практиці психологічної допомоги застосовується в терапевтичному та замінному батьківстві (у т.ч. усиновленні/удочерінні) для створення нових безпечних контактів, наразі, між замінними батьками та прийнятими в сім'ю некревними дітьми. Розвиток стосунків прив'язаності опирається на новоутворення прихильності, як первинного емоційного зв'язку між матір'ю і дитиною. Для побудови відновлювального процесу стосунків та упередження ймовірних розривів важливо врахувати тип прихильності (В,А,С,D). При перекладі терміну з англійської мови на українську вартує враховувати мовні відмінності. На відміну від англійської мови в українській існує два терміни, які вказують на емоційні зв'язки: це прихильність і прив'язаність. Прихильність фіксує несвідомий емоційний зв'язком між матір'ю та дитиною, що формується як новоутворення дитини раннього віку і слугує основою для розвитку подальших стосунків прив'язаності. ЛІТ.: Слов.укр.мови, 1976; Бевз, 2006. (Г. Бевз).

Принциповість – моральна риса, для якої характерними є чіткість соціальної позиції особистості, вірність певним ідеям, переконанням, послідовність їх обстоювання, проведення у життя.

Пристрасть – емоційний стан, пов'язаний із стійким прагненням людини до певного об'єкта. П – складне психічне явище, яке не вичерпується

емоційною сферою, воно включає в себе ще й вольові та пізнавальні процеси. Ідея, що породила П, домінує у свідомості людини над її іншими інтересами. Думками, практичними діями. Для П характерними є: її органічний зв'язок із спрямованістю особистості, вибірковість, дійовість, стійкість.

Прихильність (англ. attachment - вкладення, прикріплення, надання чинності) - новоутворення дитини раннього віку, що базується на взаємному емоційному зв'язку між матір'ю і дитиною і постає подальшою основою розвитку у неї почуття приязні, доброзичливості, симпатії (приязне, доброзичливе ставлення), проявляється через прагнення, нахил до чогось та когось та формує здатність до створення тривких емоційних контактів у процесі соціалізації. Сучасне трактування П. базується на теорії прихильності (attachment theory), що створена у 1969 році британським психоаналітиком Дж. Боулбі, який розділяв «П як диспозицію» та «поведінку П» (плач, усмішка, чіпляння та слідування, смоктання, кликання), що спрямована на досягнення близькості з доглядаючою особою, прагнення емоційного контакту з нею та захисту. Об'єктом П постає особа, яка чуттєво реагує на виражені дитиною потреби. Основу для перцептивного розвитку та виділення доглядаючих дорослих, як значущих, забезпечує розвиток органів чуття (сенсорної системи) дитини, що фіксує її перша усмішка (перші тижні після народження) та комплекс пожвавлення у віці 2-3 місяці після народження. Так створюється у немовляти перший емоційний зв'язок між власними тілесними відчуттями безпеки та образом мами. Чуттєва сфера та емоції організовують життя немовляти в перший рік життя, а створений міцний емоційний зв'язок із мамою формує міцну прихильність, що постане основою подальшого соціального розвитку дитини. У розвитку П вирізняють три стадії: недиференційованої П. (до 6 місяців), специфічної П. (7-9 місяців) та сформованої П. (2-3 роки). Сформована, міцна П надає дитині підґрунтя для опанування власною автономією (відокремлення), що розпочинається формулою: «Я-сам/а». В ранньому віці поведінка П проявляється у вибірконості, прагненні до контакту та фізичної близькості із близькою

людиною (мамою), досягненні почуття комфорту а перед незнайомими людьми чи невідомою ситуацією - почуттям страху. Сформована міцна П на етапі дорослості дозволяє формувати довірливі, міцні та тривалі стосунки як з близькими, так і в більш широких колах соціальних контактів. Наразі у розвитку П виділяються традиційні три типи – В,А,С, де тип В - збалансована, безпечна та міцна П. Наступні два типи вказують на її порушення: тип А - уникаюча, зневажлива, когнітивна. Тип С - тривожно-амбівалентна, заклопотана, афективна П. Четретий тип – D (дезорганізована/дезорієнтована) був введений Мері Мейн і Джудіт Соломон у 1986 році, що теж фіксує порушення у розвитку П, ознаки якого продовжують дебатуватися у дослідницьких колах. Для вивчення розвитку П у дітей раннього віку використовується тест «Незнайома ситуації Мері Ейсвоорт, а у дорослих – структуроване інтерв'ю Мері Б. Мейн. Порушення П науковці пов'язують із жостоким поведінням з дітьми, нехтуванням їхніми потребами, дитячою депривацією, зловживанням та травмою. ЛІТ.: Манова-Томова, (1978); Діти державної опіки, 2005. С. 53-160; Bowlby, (1999); Duschinsky, 2015 (Г. Бевз).

Психіка – здатність мозку відображати об'єктивну дійсність у формі відчуттів, уявлень, думок та інших суб'єктивних образів об'єктивного світу.

Психічна стійкість – складна властивість особистості, синтез окремих рис і здібностей, що допомагають їй протистояти життєвим труднощам, несприятливому тиску обставин, зберігати здоров'я і працездатність. ПС варто розуміти як помірність, рівновагу сталості і мінливості особистості. Йдеться про сталість головних життєвих принципів і цілей, домінуючих мотивів, способів поведінки, реагування у типових ситуаціях. Мінливість виявляється у динаміці мотивів, пошуку нових способів діяльності, виробленні нових форм реагування певні ситуації. Тобто в основі психічної стійкості особистості лежить гармонійна єдність сталості та динамічності, які доповнюють одна одну. На базі сталості вибудовується життєвий шлях особистості, вона зміцнює й підтримує самооцінку, сприяє сприйняттю себе

як особистості й індивідуальності. динамічність пов'язана із розвитком та існуванням особистості. ПС залежить від урівноваженості особистості як здатності зіставляти рівень напруження з ресурсами своєї психіки й організму загалом. Рівень напруження завжди зумовлений певними зовнішніми стресорами та їхньою суб'єктивною оцінкою й інтерпретацією. Урівноваженість, як складова ПС, виявляється у здатності людини мінімізувати негативний вплив, утримувати напруження у прийнятних межах, здатності уникати крайностей у силі відгуку на події. Тобто бути чуттєвою і небайдужою до різних подій і явищ й водночас не реагувати на них надто сильно. ПС також залежить від опірності як здатності особистості протистояти тому, що обмежує свободу її поведінки, свободу вибору своїх рішень та способу життя загалом. Міжособистісна взаємодія і соціальні зв'язки, з одного боку, справляють вплив на особистість, а з іншого - стимулюють у неї опірність надмірній взаємодії. Остання може порушувати особистісну автономність, форми поведінки, стиль діяльності, спосіб життя, перешкоджати відчувати власне «Я» тощо. Для ПС необхідна здатність особистості протистояти зовнішнім впливам, дотримуючись своїх намірів і цілей, вибудовуючи свій життєвий шлях (за М.Й. Варієм).

Психологічна захищеність – відносно стійке позитивне емоційне переживання та усвідомлення індивідом можливості задоволення своїх основних потреб, забезпеченості власних прав у будь-якій ситуації. Важливим механізмом, що забезпечує психологічну захищеність, є психологічний захист – необхідна умова формування адекватного почуття ЗП. У протилежному випадку виникає почуття психологічної незахищеності. Емпіричними гарантами захищеності психологічної є почуття приналежності до групи, адекватна самооцінка, реалістичний рівень домагань, відсутність страхів, підвищеної тривожності, неврозів.

Психологічна травма (від грецького *trauma* – рана, ушкодження) - деструктивний стан психіки, який виникає в результаті надсильного переживання (вікно толерантності Д. Сігел) явної чи уявної загрози

фізичному та особистісному буттю та добробуту. Переживання, не отримавши природного завершення, хронізується, відщеплюється, що призводить до внутрішнього розколу психіки особистості на 3 частини (Ф.Рупперт): 1) *травмовану*, в якій і далі переживається страх, біль, гнів, безпорадність; 2) *компенсаторну*, яка створює механізми виживання та захисту в нових умовах; та 3) *здорову*, здатну до усвідомлення та зцілення. Умовами психологічного травмування є переживання сильного стресу чи болючого досвіду у складній життєвій ситуації, якій притаманні раптовість, невизначеність, інтенсивність та сила емоціогенного впливу, суб'єктивна непереносимість та дезадаптивне, афективне відреагування. Наслідки ПС спостерігаються у змінах нейрофізіологічної регуляції мозку, функціонуванні серцево-судинної системи та шлунково-кишкового тракту, розладах імунної системи; порушенні стабільності психічного реагування та усталеному способу життя, руйнуванні внутрішнього світу особистості, об'явами супутніх психологічних проблем (тривожність, панічні атаки, розлади сну та ін.), реакціями (соматичні фітбеки, напруження, тремтіння, завмирання, спітніння та ін) та іншими відхиленнями (депресії, неврози та психічні розлади). З причини не сформованості функцій рефлексії набути в дитячому віці ПТ відрізняється від ПТ дорослої людини тим, що часто закарбовується у вигляді соматичних реакцій та настирливих дитячих трансів (С.Волінськи). Отримана здебільшого в дитячому та підлітковому віці ПТ, може стати серйозним обтяженням для психологічної травматизації у дорослому віці. ПТ категоризують за: а) інтенсивністю та терміном дії травмувального чинника (гостра, хронічна); б) за генезом та періодом виникнення (ПТСР; дитинство, як віковий період); в) за провокатором травмувального впливу (людина, соціум, внутрішня та зовнішня природа); г) за мішенню ураження - шокова, що відображається в психофізіологічних збоях та психосоматичних проблемах, та ПТ розвитку, яка вносить деструкцію в гармонійний розвиток та становлення особистості; д) за змістом - ПТ ідентичності, прив'язаності та ін.; е) за умовами, в яких ПТ виникає (катастрофа, сім'я, професійна

діяльність, воєнні дії, вимушена міграція, тощо). ПТ сама по собі не є формальним діагнозом. Порушення, пов'язані з травмувальними подіями, представлені в клінічній класифікації DSM-5 та МКХ-11. ЛІТ.: Сігел & Брайсон, 2024; Васьківська, 2017; Ван дер Колк, 2022. (С. Васьківська).

Риси особистості – стійкі й такі, що повторюються у різних ситуаціях особливості поведінки індивіда. В експериментальній психології особистості найбільш дослідженими є такі її риси: екстраверсія-інтроверсія, тривожність, ригідність, імпульсивність. Нині існує точка зору, згідно з якою, опис РО є недостатнім для розуміння і передбачення індивідуальних особливостей її поведінки, оскільки опис дає лише загальну картину проявів особистості.

Риси характеру – набуті впродовж життя складні індивідуальні особливості людини, які дозволяють з певною вірогідністю передбачати її поведінку у тому чи іншому конкретному випадку.

Розвиток особистості – історія її становлення як суб'єкта пізнання і праці, носія суспільних відношень. Це історія розвитку функціональних можливостей її нервової системи, психічних процесів і властивостей, фізичних, розумових моральних та інших якостей, її знань і почуттів, потреб та інтересів, ідеалів і смаків, світобачення і переконань, трудових умінь і навичок, здібностей до навчання, до засвоєння створеного людством і до творення матеріальних і духовних цінностей. (за Г.С. Костюком). РО – це процес закономірної зміни особистості як системної якості індивіда у результаті його соціалізації. Маючи природні анатомо-фізіологічні передумови до становлення особистості, у процесі соціалізації дитина вступає у взаємодію з оточуючим світом, оволодіваючи досягненнями людства. Здібності і функції, які складаються у ході цього процесу, відтворюють в особистості історично сформовані якості. Оволодіння дійсністю відбувається у дитини у процесі її діяльності при допомозі дорослих, а тому виховання є провідним у розвитку її особистості. Діяльнісно-опосередкований тип взаємовідносин, який складається у людини

з найбільш референтною групою (або особою), є провідним фактором розвитку особистості. У якості передумови і результату РО є її потреби. При цьому постійно виникають внутрішні суперечності між зростаючими потребами і реальними можливостями їх задоволення.

Роль – форма соціальної поведінки; соціальна функція особистості, яка полягає у виконанні нею прийнятих у даній групі норм, правил, приписів.

Самовідчуження – відсутність у людини злагоди із самою собою, втрата відчуття своєї цілісності через внутрішньоособистісний конфлікт, дезінтеграцію, яка може спонукати до аутоагресивних дій.

Самовладання – здатність людини свідомо керувати власними почуттями, настроями і приводити їх у відповідність з конкретними життєвими ситуаціями. С може виявлятися як у самостримуванні, так і в самоактивізації. С – це показник соціальної та емоційної зрілості особистості.

Самокатування – форма самопошкоджувальної поведінки, що проявляється у навмисному заподіянні собі фізичного болю або страждання. В основі цього явища лежить негативне емоційне ставлення до себе, яке супроводжується невпевненістю, гіперболізацією та фіксацією на власних недоліках і слабкостях. Схильність до С. супроводжується проявами тривожності, підвищеної чутливості, замкнутості та зниженої самооцінки.

Самоконтроль – здатність особистості усвідомлювати, оцінювати та регулювати власні дії, емоції, думки та психічні стани. Норми С. задаються вимогами суспільства щодо поведінки людини в соціумі. Рівень розвитку С особистості сприяє скерованості дій в етичному напрямі, підвищує рівень зосередженості, допомагає у подоланні внутрішніх і зовнішніх перешкод щодо конструювання життєвого шляху. Механізм С полягає в умінні особистості виробляти та дотримуватися самостійно визначеного плану. Якщо особистість здатна його дотримуватися – вона виробляє і вдосконалює механізм С. В особливих видах діяльності людини С є необхідною умовою її здійснення. Недостатній рівень С унеможливорює здійснення таких операцій як: формування висновку в обмежений час, вчинення конструктивних дій

зادля подолання небезпеки, швидка оцiнка екстремальної ситуації та її можливі наслідки, тощо. С є новоутворенням, для якого не є характерною жорстка вікова обмеженість. Його формування здійснюється у різні вікові періоди під впливом виховання і самовиховання. Здатність особистості до С є одним із показників розвитку її вольової сфери.

Самооцiнка – судження людини про міру наявності у неї тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком. С – основний структурний компонент самосвідомості особистості. Вона відіграє важливу роль у саморегуляції людиною своєї поведінки і діяльності.

Самопрезентація – базовий аспект існування людини в суспільстві, за допомогою якого вона дає іншим зрозуміти, яка вона (або ким би вона хотіла бути, щоб з нею рахувалися); людина створює враження про себе своїми словами, невербальною поведінкою та вчинками.

Самореалізація – процес постановки особистістю перспективних цілей, який відбувається протягом усього життя, оскільки людина постійно ставить цілі і прагне досягти їх у різних сферах своєї діяльності.

Самосприйняття – процес орієнтації людини у власному внутрішньому світі у результаті самопізнання та порівняння себе з іншими людьми.

Самоставлення – усталене почуття, яке виникає на основі самосприймання, самооцінки та оцінок значущих для людини інших людей.

Самостійність – вольова якість, що полягає в умінні людини не піддаватися впливу різних факторів, які можуть відволікати від досягнення мети, критично оцінювати поради й пропозиції інших, діяти на основі своїх поглядів і переконань.

Світогляд – система поглядів людини на оточуючий світ і своє місце у ньому.

Себелюбство – вияв егоїзму як негативної риси людини, її зосередженість на власній персоні, закоханість у себе, нездатність і небажання зрозуміти потреби, інтереси, радість чи смуток інших людей.

Сепарація дитяча (від лат. separation – відокремлюю) - у психології – це відокремлення дитини від матері (від батьків, батьківської сім'ї), перехід з дитячого стану у дорослий. Сепарація від батьків – це природний процес, який має місце у житті кожної людини. СД завжди відбувається поступово: на початку життя дитини - це більше фізіологічне відокремлення, з віком – емоційне, побутове, психологічне. Фізична сепарація – це перший етап сепарації, коли дитина фізично відокремлюється від батьківської фігури. Це може статися, наприклад, коли дитина йде до школи, їде з друзями на відпочинок або переїздить на навчання до іншого міста. Емоційна сепарація полягає в тому, що дитина починає формувати власний індивідуальний стиль життя, відокремлюючись від цінностей і поглядів своїх батьків. Цей етап може бути для дитини досить складним, оскільки вона ще не відчуває себе впевненою і самостійною. Психологічна сепарація – це третій етап, коли дитина вже розуміє, що вона може і повинна бути самостійною та взяти відповідальність за своє життя. Це останній етап ДС, що дозволяє дитині повністю відокремитися від батьків та стати самостійною. Результатом СД є вміння без сторонньої допомоги управляти і розпоряджатись своїм життям, вміння самостійно приймати рішення і нести відповідальність за їх наслідки.

Симпатія (від грецьк. sympatheia – ваблення) – стійке прихильне емоційне ставлення людини до інших людей, їх груп або соціальних явищ. С проявляється у привітності, доброзичливості, захопленні, намаганні виявити увагу, допомогу тощо. Найчастіше С виникає на основі спільних поглядів, цінностей, інтересів, моральних ідеалів.

Складне порушення – поєднання двох і більше порушень психічного розвитку, які є не просто сумою порушень, а зумовлюють якісно своєрідну структуру окремого порушення. Діти із СП – особлива категорія дітей, з яких виділяються такі групи: з порушенням інтелекту незрячі; з порушеннями інтелекту нечуючі або слабкочуючі; із сліпоглухотою; нечуючі з порушенням опорно-рухового апарату та ін. Поєднання порушень спотворює розвиток цих дітей значно більшою мірою, ніж дітей з особливими освітніми потребами

інших категорій. Їхні освітні потреби ускладнюються значними навчальними труднощами і необхідністю забезпечення найвищого рівня педагогічної підтримки. Застосовуваний раніше як синонім термін «комбіноване порушення» визнаний як такий, що недостатньо відображає специфіку розвитку названої категорії дітей. Літ.: Бондар (ред.). 2003. (А. Обухівська).

Совість – здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов’язки, вимагати від себе їх виконання та здійснювати оцінку власних вчинків. Така оцінка завжди супроводжується сильними почуттями. За Е. Кантом, С – це закон в собі. С – це загострене почуття особистої відповідальності перед людьми і суспільством за свою поведінку і вчинки. С ніби «просинається», коли свідомість констатує збіг або розбіжність вчинку і моральної норми, унаслідок чого у людини з’являється оцінка свого вчинку. Негативна оцінка сприяє появі негативної мотивації щодо свого вчинку, незадоволення собою. Якщо ж оцінка позитивна, то у людини підвищується самоцінність.

Сором – соціально обумовлена емоція, яка виникає внаслідок усвідомлення людиною невідповідності (реальної або надуманої) своїх вчинків, або певних індивідуальних проявів, прийнятих у даному суспільстві і таких, що розділяються нею самою норм і вимог моралі. С переживається людиною як незадоволеність собою, осуд або звинувачення себе. Різні люди мають різні пороги сорому, що обумовлено ціннісними орієнтаціями, спрямованістю особистості, чутливістю до оцінок і думок інших людей щодо себе тощо. Намагання людини уникнути подібних переживань є досить сильним мотивом поведінки, спрямованої на самовдосконалення, набуття знань і вмінь, розвиток своїх здібностей. С сприяє розвитку самосвідомості, самоконтролю, самокритичності особистості.

Соціалізація – процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, що здійснюється у діяльності і спілкуванні. С, як активне входження людини в систему соціальних відносин, відбувається як розширення, примноження соціальних зв’язків індивіда із зовнішнім

світом. С може відбуватися як в умовах стихійного впливу на особистість оточуючого світу й обставин життя, так і в умовах організованого навчання і виховання, спрямованих на розвиток людини в її інтересах чи інтересах суспільства. Поняття було введено у психологію у 40-50 роках ХХ ст. у працях американських вчених А. Бандури, Дж. Кольмана та ін. У різних наукових школах поняття має різне трактування: в необіхевіоризмі воно розглядається як соціальне научіння; у школі символічного інтеракціонізму – як результат соціальної взаємодії; у гуманістичній психології – як самоактуалізація «Я». Вітчизняні вчені, спираючись на принцип діяльнісної сутності людини, її активності, розглядають С як двосторонній процес, який включає, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження у соціальне середовище, з іншого – активне відтворення індивідом системи соціальних зв'язків завдяки його активній діяльності. С, як активне входження людини в систему соціальних відносин, відбувається як розширення і примноження її соціальних зв'язків із зовнішнім світом. В ході розвитку людини не тільки суспільство впливає на неї, але і вона певною мірою здійснює вплив на суспільство. Більшість вітчизняних вчених визначають поняття «соціалізація» як процес, в якому індивід виступає передумовою всього суспільного розвитку і водночас його результатом, що виражає єдність об'єктивного і суб'єктивного, природного і суспільного, тобто всю багатогранність обумовленості індивіда і суспільства. У зв'язку з тим, що С – це процес, що детермінується конкретними соціально-історичними умовами, його не можна вважати завершеним на певному етапі життєдіяльності людини. Адже С – це не тільки закінчення формування зрілості особистісних рис, але й розвиток і модифікація зрілих форм соціальності як головного її результату в ході включення людини в систему зв'язків і залежностей (за В. Москаленко). Основними механізмами С є: ідентифікація, інтеріоризація, екстеріоризація, наслідування, навіювання. Інститутами С є: сім'я, навчальні заклади, офіційні організації, неформальні групи.

Соціалізація економічна – процес входження індивіда в економічну сферу суспільства, формування у нього економічного мислення, процес інтеріоризації економічної реальності, що включає пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, формування економічних уявлень, знання економічних категорій, засвоєння і реалізацію ролей і навичок економічної поведінки. СЕ – це процес, який детермінується конкретними соціально-економічними умовами, його не можна вважати завершеним на якомусь етапі життєдіяльності людини. СЕ, як і економічний розвиток, охоплюють все життя людини. Цілі й завдання СЕ багато в чому збігаються з цілями і задачами економічного виховання як цілеспрямованою формою економічної соціалізації. СЕ – конкретно-культурне та історичне явище. На кожному етапі історії суспільство по-своєму вирішує питання, пов’язані з СЕ. Вперше термін «економічна соціалізація» був використаний представниками зарубіжної економічної психології – С. Камінгсом і Д. Тейбелем, які розглядали її як процес засвоєння індивідуумами соціального досвіду в економічній сфері життя. Підкреслюючи стадіальність процесу СЕ, більшість дослідників акцентують увагу на тому, що процес СЕ здійснюється зі значними якісними відмінностями двох вікових періодів: дитинства і етапу юнацтва. Ці два періоди визначаються особливостями провідного чинника, через який здійснюється входження людини в економічну сферу суспільства: у дитинстві економічна реальність засвоюється за посередництвом грошей, у юнаків входження в економічну реальність здійснюється завдяки економічній діяльності, особливості якої визначаються сутністю соціально - економічних відносин суспільства. СЕ особистості є процесом поступового формування економічної свідомості особистості на основі розвитку наукових та повсякденних знань про економічну реальність, системи особистісних цінностей з домінуючою функцією власності та грошей як системоутворюючих чинників. ЛІТ.: Дембицька, 2020; Зубіашвілі, 2007, 2019; Москаленко, 2006. (І. Зубіашвілі).

Соціалізація монетарна – безперервний динамічний процес економіко-психологічного розвитку особистості, що реалізується як внутрішньо-мотивований процес прийняття особистістю певних соціально-економічних умов її існування, інтеріоризації монетарних цінностей суспільства, набуття особистістю знань про гроші, опанування навичками монетарної поведінки, що створює цілісне відображення в свідомості людини монетарних відносин, і формує особистісне ядро економічної соціалізації. У вітчизняній психології СМ, як порівняно нове поняття, вперше було запроваджено авторкою цієї статті у 2013 році. СМ можна трактувати як складний процес входження людини в монетарну сферу суспільства, в результаті якого людина, формуючи відповідні соціально-психологічні властивості, стає суб'єктом монетарних відносин. Засобом СМ особистості на всіх вікових етапах її розвитку є гроші. Через гроші людина пов'язана з іншими людьми в єдину економічну реальність. Через посередництво грошей відбувається ознайомлення людини зі всіма іншими соціально-економічними явищами та інститутами. СМ детермінується конкретними соціально-економічними умовами, динаміка яких обумовлює подальшу СМ людини. Саме тому її ніколи не можна вважати завершеним процесом на якомусь етапі життєдіяльності людини - вона охоплює все життя людини. Успішність СМ втілюється через вироблення адекватних уявлень про соціально-психологічну сутність грошей, розуміння кредитно-грошової політики держави та світу, розвиток навичок монетарної поведінки, гнучкістю їх використання у вирішенні питань власного життєзабезпечення. ЛІТ.: Зубіашвілі, Никоненко, 2013; Никоненко, 2013, 2014, 2018. (І. Зубіашвілі)

Соціалізація політична - здійснюється поетапно і продовжується протягом всього життя людини. В цьому процесі більшість дослідників виділяють три стадії. Перша стадія визначається віковим відрізком від 4 до 12 років. Характерним для цієї стадії є переважаючий розвиток емоційних компонентів майбутніх політичних установок і визначальний вплив на дитину батьків. Дослідження американського вченого Е. Лоусона показали,

що діти 4-6 років уже мають політичні симпатії й антипатії, які виникають на основі неусвідомленого сприйняття реакцій дорослих на ті чи інші політичні символи (наприклад, прапор). У 9-10 років у дітей формується, за словами англійського психолога П. Купера, «патріотичний фільтр», який підсилює уявлення типу «ми-вони». У віці 11-12 років відбувається швидкий розвиток політичних уявлень. Політичні психологи підкреслюють важливість ранніх вікових періодів СП для становлення політичного профілю особистості. В роботах американських соціальних психологів наголошується, що досвід, здобутий у дитинстві, справляє визначальний вплив на формування особистості загалом і політичної орієнтації зокрема. Адже базові дитячі почуття значно важче витісняються і змінюються, ніж ті, що були набуті пізніше. Друга стадія – 12-18 років. Вона характеризується швидкою інтеграцією емоційних компонентів з когнітивним змістом і формуванням політичних установок. Розширюється коло соціальних чинників, що впливають на політичний розвиток індивіда. У когнітивному розвитку спостерігається важлива зміна політичного мислення, воно стає абстрактним. У 15-річного підлітка з'являються такі поняття як: «влада», «свобода», «демократія», «індивідуальне право». Підліток починає усвідомлювати найближчі і більш віддалені впливи політичних подій на сучасне і майбутнє. Політичні події оцінюються ним в залежності від їхніх наслідків для окремих людей, оскільки він ще не може бачити їх значення для груп і суспільства загалом. Третя стадія охоплює весь подальший період життя людини. Тут відбувається або стабілізація політичних установок на уже досягнутому когнітивному рівні, або їх трансформація під впливом життєвого досвіду індивіда. В багатьох дослідженнях підкреслюється значення юнацького періоду соціалізації як етапу політичного самовизначення, яке вже відбувається не як пасивне вбирання сімейних цінностей, а як самостійний вибір позиції, що означає політичну зрілість, яка пов'язана із формуванням свідомості громадянина (за В. Москаленко).

Соціалізованість – відповідність людини соціальним вимогам, котрі висуваються до даного вікового етапу розвитку, як наявність особистісних і соціально-психологічних умов, які забезпечують нормативну поведінку або процес соціальної адаптації. С є більш вузьким поняттям, ніж соціалізація, оскільки остання, окрім соціалізованості, передбачає також готовність переходу людини до нових ситуацій соціального розвитку.

Соціальна ситуація розвитку – сутнісна характеристика вікового періоду розвитку, введена Л. Виготським. ССР – це неповторні і специфічні взаємини між дитиною і середовищем, які визначають весь спосіб життя дитини, її соціальне буття, особливості її свідомості, як відносини між суб'єктом, який розвивається і середовищем, визначає місце дитини у системі соціальних відносин і відповідні очікування та вимоги, що висуваються до неї суспільством, а також особливості розуміння дитиною своєї соціальної позиції і своїх взаємин з оточуючими людьми.

Спілкування – взаємодія суб'єктів, в процесі якої відбувається обмін пізнавальною й емоційною інформацією, діяльністю та її результатами. С є необхідною умовою розвитку і формування особистості та груп. У соціальній психології С розглядається з різних позицій: як діяльність, як специфічна форма взаємодії між людьми, як важлива умова життєдіяльності людини, як засіб передачі суспільного досвіду і культури, засіб впливу на інших тощо. За визначенням Б. Паригіна, С – це складний і багатогранний процес, який водночас може виступати і як процес взаємодії, і як ставлення людей один до одного, і як процес їх взаємовпливу, і як процес співпереживання та взаємного розуміння один одного. Суб'єктами С є люди (не менше двох) чи групи людей, які беруть участь у процесі взаємодії. Змістом С є інформація, дії, емоції і почуття. Засобами С є механізми передачі його змісту – вербальні (слова) і невербальні (жести, міміка, пантоміміка, паузи, речі). Результати С: практичні – обмін інформацією, речами; психологічні: осмислення інформації, налагодження стосунків, переживання емоцій та почуттів. С різноманітне як за змістом, так і за формою прояву. Воно може бути

безпосереднім (віч-на-віч) й опосередкованим тими чи іншими засобами (телефоном, комп'ютером тощо); включеним у контекст певної професійної діяльності й дружнім; суб'єкт-суб'єктним (діалогічним, партнерським) або суб'єкт-об'єктним (монологічним); неформальним (міжособистісним) і формальним (функціонально-рольовим). Виділяються три групи засобів спілкування: експресивно-мімічні виразні засоби спілкування, які виникають першими в онтогенезі. До них відносяться: посмішка, сміх, експресивні вокалізації, міміка, вони є індикатором ставлення однієї людини до іншої. Ці СЗ виникають наприкінці 1-ого місяця життя дитини і зберігають своє значення протягом усього життя людини, оскільки виражають увагу, доброзичливість, інтерес до іншої людини; предметно-дійові зображувальні засоби спілкування, до яких відносяться: локомоції (наближення, пози, повертання), вказівні жести, передача предметів, доторкування тощо. Ці СЗ виражають готовність партнера до спілкування і показують до якої взаємодії він запрошує; мовленнєві СЗ, які є найбільш вживаними й ефективними, оскільки дозволяють партнерам вийти за межі безпосередньо існуючої дійсності, тобто обговорювати події, предмети, явища, якості людей позаявною ситуацією. Усі СЗ формуються прижиттєво у процесі реальної взаємодії людей.

Спілкування: інтерактивна функція (І) – це така, що проявляється не лише через обмін інформацією, але й через зусилля індивідів в організації спільних дій, що дозволяють партнерам по спілкуванню реалізувати спільну для них діяльність. І проявляється через обмін діями, предметами впродовж взаємодії. Успішність її реалізації суттєво визначається тими завданнями, які поставили суб'єкти спілкування, а також узгодженістю цих завдань. Взаємодіючи між собою, люди прагнуть здійснити вплив один на одного, отримати від партнера бажану відповідь, виконати прохання тощо. Форми впливу можуть бути різноманітні. Прямою формою впливу є примус, висловлений у формі наказу, вимоги, розпорядження, погрози покарання, якщо вони не будуть виконані. Більш ефективним впливом є переконання.

Через вплив переконання у людини формується аргументована установка здійснювати певні дії та вчинки як найбільш доцільні для досягнення поставленої мети. Іноді для впливу на іншого використовують навіювання, за допомогою якого намагаються викликати у партнера по спілкуванню бажані для того, хто здійснює навіювання, погляди, переконання вірування, установки. Вплив на партнера може відбуватися і через зараження, коли стан та настрій однієї людини передається іншій, що спонукає її до наслідування. Форма взаємовпливу великою мірою залежить від дистанції між партнерами, від їхніх офіційних та міжособистісних стосунків.

Спілкування: комунікативна функція (К) – це дії особистості, які свідомо орієнтовані нею на їхнє сприйняття іншими людьми. У комунікативному процесі не просто відбувається рух інформації, а активний обмін нею. При цьому особливу роль відіграє значущість того або іншого повідомлення. Комунікація являє собою соціально зумовлений процес передачі інформації та обміну думками, почуттями між людьми у різних сферах пізнавально-трудової та творчої діяльності. Це акт і процес встановлення контактів між суб'єктами взаємодії за допомогою вироблення загального змісту переданої і сприйнятої інформації.

Спілкування: перцептивна функція (П) – сприйняття та оцінка людьми соціальних об'єктів (інших людей, самих себе, інших соціальних груп). П розгортається як сприймання співрозмовника із подальшим формуванням першого враження чи ставлення до нього. Перше враження про співрозмовника обумовлюється взаємодією трьох факторів: самопрезентація людини, особистий досвід, особливості ситуації знайомства. Поєднання цих факторів визначає психологічний комфорт учасників спілкування та його успішність.

Спогади – локалізовані в часі і просторі відтворення образів нашого минулого. У С етапи життя людини співвідносяться нею із суспільними подіями, з важливими в особистому житті датами. С, як специфічна форма відтворення, своїм об'єктом мають життєвий шлях конкретної особистості в

контексті історичних умов певного періоду, до яких вона була так чи інакше безпосередньо причетна. Це насичує С різними емоціями, які збагачують і поглиблюють зміст відтворення.

Сприймання – форма психічного відображення об’єктивного світу, що ґрунтується на розумінні його цілісності. Його особливостями є: вибірковість С – це зміна діяльності органів чуття під впливом попереднього досвіду, установок та інтересів людини; константність С - це відносна постійність образу сприйнятого об’єкта; осмисленість С – це розуміння суті сприйнятого предмета, його призначення, належності до певної групи, класу тощо; предметність С – це віднесення образу сприйнятого предмета до самого предмета, в результаті чого для людини, яка сприймає, ніби зникає різниця між реальним предметом і його образом; цілісність С – це структурна єдність частин сприйнятого, коли навіть за окремою рисою вимальовується об’єкт у всій його повноті й багатогранності

Ставлення особистості. У сучасній психологічній науці категорія «ставлення» є фундаментальною та найбільш змістовною для визначення конкретної особистості. Як стверджують дослідники проблеми психологічних ставлень, сама особистість і є відносно стійкою системою характерних для неї ставлень, а її психологічне вивчення - це і є насамперед вивчення ставлень людини до навколишньої дійсності: до інших людей, себе самої, праці. Ці ставлення є системоутворюючими і провідними в особистості, оскільки в них проявляються її сутнісні якості, які пояснюють особливості її поведінки в цілому та окремих вчинків зокрема. Систему СО до навколишнього світу прийнято вважати ядром особистості, а її всебічний розвиток розглядається як формування широкого спектру її ставлень до дійсності. СО завжди визначають її зовнішню соціальну активність, її життєву позицію. Психологія у поняття «ставлення» вкладає не стільки об’єктивний зв’язок людини із своїм оточенням, скільки насамперед її суб’єктивну позицію в цьому оточенні. Дослідники проблеми СО сходяться на тому, що усталеність ставлень є суттєвою характеристикою людини як

суб'єкта діяльності. Ставлення, які стають типовими для людини і проявляються у звичних для неї способах поведінки, утворюють її характер. Психологічні ставлення спрямовують поведінку та діяльність людини, залучаючи у цей процес такі важливі утворення особистості як почуття, потреби, мотиви, переконання, інтереси тощо. Ставлення виступають цілісною формою їх синтезу, тобто системним утворенням особистості. Вони є продуктом індивідуального розвитку людини, їх формування відбувається разом з формуванням її психічного відображення. Система ставлень людини закладається у дошкільному віці, який вчені (О.В.Запорожець, Г.С.Костюк та ін.) вважають періодом початкового становлення особистості, зокрема, формування особистісних механізмів поведінки. (Ю. Приходько).

Статус (від лат. status – стан, становище) – місце індивіда в системі міжособистісних взаємин у групі, суспільстві, його права, обов'язки, привілеї.

Стать – сукупність анатомо-фізіологічних ознак організму, які забезпечують продовження роду і дають змогу розрізнити жіночі й чоловічі особи. С індивіда є передумовою становлення психологічної статі людини, яка не визначається лише генетичною, гормональною чи морфологічною ознакою, а розвивається у процесі соціалізації особистості.

Страх – емоційний стан, який відображає захисну біологічну реакцію людини чи тварини при переживанні ними реальної або уявної небезпеки для їхнього здоров'я й благополуччя. Стан С є досить типовим для людини, особливо в екстремальних видах діяльності й за наявності несприятливих умов і незнайомої ситуації. Механізм появи С у людини є переважно умовно-рефлекторним у результаті перенесеного раніше болю чи якоїсь неприємної ситуації. Проте можливий також інстинктивний вияв С. Небезпеки, що спричиняють у людини С, поділяють на три групи: реальні, об'єктивно загрозливі здоров'ю і благополуччю; уявні, які об'єктивно не загрожують особистості, але вона сприймає їх як загрозу добробуту; престижні, які загрожують похитнути авторитет особистості в групі. Формами вияву С є:

острах, тривожність, боязкість, переляк, побоювання, розгубленість, жах, панічний стан. Німецький психоаналітик Ф. Рівман виокремив чотири основні форми страху людини: 1. С перед самовідторгненням, що переживається як втрата власного «Я» та залежність. 2. С перед самостановленням (стагнація «Я»), що переживається як беззахисність та ізоляція. 3. С перед змінами, що переживається як мінливість і невпевненість. 4. С перед необхідністю, що переживається як остаточність та неволя.

Сценарій життєвий (від італ. *scenariò* – сцена) – поступове розгортання своєрідного плану життя, сукупність характерних для даної особистості способів розв’язання життєвих проблем, схильність до повторення моделей поведінки. СЖ – інтегральне утворення, що впливає на формування життєвих планів, життєвих цілей, програм, хоча відрізняється від них більшою неусвідомленістю. СЖ розпочинає формуватися у ранньому дитинстві під впливом батьків.

Темперамент – психічне утворення, що зумовлюється типом нервової системи і виявляється у силі, напруженості, швидкості та зрівноваженості перебігу психічних процесів. Поняття введено І. Павловим а назви чотирьох типів темпераменту пов’язують із давньогрецьким лікарем Гіпократом.

Темперамент: меланхолік (від грецьк. *melanos* – чорні і *chole* – жовч) – для цього типу темперамента характерним є низький рівень психічної активності, затримка рухів, стриманість моторики і мовлення, швидка втомлюваність. М. має високу емоційну сенситивність, глибину та стійкість емоцій при слабкій їх зовнішній вираженості і переважанні негативних. За несприятливих умов у нього може розвинутися емоційна вразливість, відчуженість, замкнутість. За І. Павловим, у М. переважає гальмівний процес при слабкості як збудження, так і гальмування.

Темперамент: сангвінік (від лат. *sanguis* – кров) – характеризується високою психічною активністю, працездатністю, швидкістю рухів, багатством міміки, швидким мовленням. Тяжіє до швидкої зміни вражень, легко вступає у спілкування з іншими людьми, швидко відгукується на події,

порівняно легко і швидко переживає невдачі. За І. Павловим, у С процеси збудження і гальмування достатньо сильні, урівноважені, рухливі. За несприятливих умов та негативних виховних впливів, активність сангвініка може проявитися у відсутності зосередженості, невинуватій поспішності вчинків і поверховості.

Темперамент: флегматик (від грецьк. phlegma – слиз) – характеризується низьким рівнем психічної активності, малою рухливістю, невиразною мімікою. Ф. важко переключитися з одного виду діяльності на інший й пристосуватися до нових обставин. У Ф. переважає спокійний, рівний настрій. За несприятливих умов у Ф.а може розвинути в'ялість, схильність до виконання одноманітних звичних дій. За І. Павловим, - це сильний, урівноважений, інертний тип нервової системи.

Темперамент: холерик (від грецьк. chole - жовч) – характеризується високою психічною активністю, енергійністю рухів, різкістю, схильністю до різкої зміни настрою, емоційних зривів, нетерплячості, іноді буває запальним та агресивним. І. Павлов відносив Х до сильного неурівноваженого типу темпераменту. За відсутності належного виховання, недостатня емоційна урівноваженість може призвести до нездатності контролювати свої емоції у важких життєвих обставинах.

Толерантність (від лат. toleration – терпіння, здатність до витримки) – здатність індивіда без заперечень і протидії сприймати думки, відмінні від його власних, спосіб життя, погляди, вірування, особливості поведінки інших людей. У більшості європейських мов це поняття наділено позитивним змістом. Виділяються такі види Т - гендерна, міжгрупова, міжетнічна, міжособистісна, релігійна тощо.

Тривога – емоційний стан, який виникає у ситуаціях невизначеності та небезпеки. Т проявляється в очікуванні несприятливого розвитку подій. На відміну від страху, як реакції на конкретну загрозу, тривога є генералізованим, безпредметним страхом.

Тривожність – схильність індивіда до переживань тривоги, що характеризується низьким порогом виникнення реакції тривоги; один із основних параметрів індивідуальних відмінностей.

Увага – форма психічної діяльності людини, яка полягає у її спрямованості і зосередженості свідомості на певних об'єктах. Під спрямованістю розуміють вибір об'єкта, а зосередженість на чомусь означає відволікання від усього, що не має відношення до цього об'єкта. У не є психічним процесом, а є формою організації свідомості людини та умовою успішного перебігу її психічних процесів і станів. У не має власного змісту, вона виявляє свою дію у зв'язку з відчуттями, сприйманнями, пам'яттю, мисленням тощо. Велике значення для появи У має так званий орієнтовний рефлекс, який є реакцією організму на будь-яку зміну навколишнього середовища. Цей рефлекс є як у людей, так і тварин. Мимовільне підсилення або послаблення уваги, пов'язане із зміною збудливості відповідних ділянок кори великих півкуль головного мозку. У зумовлює успішне орієнтування людини в навколишньому світі й забезпечує більш повне і чітке його відображення у психіці людини. Залежно від характеру дій людини увага буває зовнішньою і внутрішньою (за Г. Костюком), а також довільною та мимовільною, післядовільною. *У довільна* є вольовою і активно, що свідомо спрямовується і регулюється особистістю. Вона є виявом такого ставлення до зовнішнього світу, в якому особистість виходить за межі безпосередньо даної ситуації, ставить перед собою більш чи менш віддалені цілі і з допомогою спеціальних засобів скеровує і підтримує увагу до об'єктів, пов'язаних з цими цілями. *У мимовільна* – це зосередження свідомості людини на об'єкті як подразнику через його певні особливості. Іноді УМ називають пасивною увагою, а іноді – емоційною. Коли говорять про пасивну увагу до об'єкта, то підкреслюють відсутність зусиль з боку людини, спрямованих на зосередження на ньому. Коли ж УМ називають емоційною, то виділяють зв'язок між об'єктом уваги і переживаннями, інтересами, потребами людини, які пов'язані з цим об'єктом. УМ викликається предметами і явищами без

свідомого наміру людини бути уважною, тобто, її спрямованість цілком визначається якостями об'єктів. Ця увага з'являється у людини не лише без будь-яких вольових зусиль, а й без наміру щось чути або бачити. Наприклад: звук, що пролунав серед тиші, незвичний яскравий предмет, незвична зачіска зустрічної людини тощо. Цю увагу ще називають ненавмисною. У *післядовільна* поєднує в собі позитивні сторони мимовільної і довільної уваги. Вона має цілеспрямований характер (як довільна увага) і не вимагає постійних зусиль (як увага мимовільна), що допомагає людині тривалий час зосереджуватись на потрібних їй предметах, але при цьому не стомлюватись. Це відбувається завдяки тому, що людина захоплюється роботою, а тому легко зосереджується на ній.

Увага: індивідуальні особливості - виявляються у вираженні її властивостей: стійкості, обсягу, розподілу, концентрації, переключенні та коливанні.

Увага: основні властивості – *інтенсивність, концентрація, нестійкість, обсяг, переключення*. *Інтенсивність* (напруженість) – властивість, яка оцінюється електроенцефалографічним методом. Чим менший у людини інтерес до діяльності, тим більше впливають на неї інші подразники. Загальмувати дію подразників людині важче, а тому її увага буде напруженішою. *Концентрація* – це міра зосередженості уваги на виділеному об'єкті. У УК об'єднується дві її інші властивості - зосередженість та інтенсивність. УК знижує монотонність роботи, що протягом тривалого часу позбавляє людину додаткового збудження, яке виникає при переході від однієї форми діяльності до іншої і при цьому живить та підсилює увагу. УК підвищують слабкі сторонні подразники, які збільшують дієвість основного подразника, завдяки чому увага стає особливо інтенсивною. Звідси висновок – розумова праця в абсолютній тиші є менш продуктивною. *Нестійкість* – властивість уваги, що протилежна стійкості, вона виявляється у її відволіканні іншими об'єктами. Чим менш стійка увага, тим частіше і легше вона відволікається другорядними для певної роботи

зовнішніми і внутрішніми чинниками. *Обсяг* – властивість уваги, що полягає у кількості предметів, які сприймаються людиною одночасно: кількість чисел, літер, геометричних фігур тощо. Визначається УО за допомогою приладу, назва якого – тахістоскоп. *Переключення* – властивість уваги, що полягає у свідомій зміні людиною спрямованості своєї уваги з одного об'єкта на інший. В основі зміни спрямованості уваги лежить переміщення в корі головного мозку осередку оптимального збудження. Успіх УП залежить від особливостей попередньої й нової діяльності та особистісних якостей людини. Якщо попередня робота цікавила її, а наступна ні, то переключення буде важким. Якщо ж людина охоче береться за нову справу, то її увага переключається досить легко. Зловживати частим переключенням уваги не потрібно, оскільки це призводить до перевтоми.

Уважність – складне утворення, що визначається спрямованістю особистості, системою її ціннісних орієнтацій. У формується у діяльності. Уважна людина вирізняється спостережливістю, вона повніше і точніше сприймає навколишній світ, навчається і працює значно успішніше, ніж людина неуважна.

Установка – стан готовності людини до певної активності, спрямованої на задоволення тієї чи іншої потреби. Термін «установка» був введений німецьким психологом Г. Мюллером. Загальнопсихологічну теорію У розробив грузинський психолог Д. Узнадзе, який експериментально довів наявність загально-психологічної готовності до реалізації актуальної у даній ситуації потреби (актуальна У) та виявив закономірності закріплення такої готовності при неодноразовому повторенні ситуацій, які дають змогу задовольняти дану потребу.

Уява – психічний процес, що полягає створенні людиною нових образів, думок на базі її попереднього досвіду. Залежно від змісту діяльності людини У поділяється на художню, технічну, наукову. Відповідно до характеру діяльності людини її У може бути творчою і відтворюючою (репродуктивною). Уява репродуктивна виникає на основі опису чи

зображень, виконаних іншими людьми. Читаючи книгу ми уявляємо її героїв, події, природу, яких змальовує автор. УВ потрібна у житті людини, зокрема в учбовій діяльності та праці. Якби людина не могла досить чітко уявити образи предметів, явищ, дій про які їй повідомляють інші, вона не змогла б їх зрозуміти, не могла б переймати їхній досвід. Уява може бути довільною і мимовільною. Довільна має місце тоді, коли людина, зайнята певною творчою працею, примушує працювати свою уяву над створенням певних образів. Уява мимовільна має місце тоді, коли створення нових образів не спрямовується спеціальною метою уявити певні предмети чи події, проте людина мимоволі починає мріяти, фантазувати. Сюди відносяться і сновидіння, в яких образи дійсності нерідко бувають дуже химерними.

Уявлення – це образи конкретних об'єктів, які в даний момент безпосередньо не впливають на наші аналізатори (за Г.С. Костюком). Фізіологічною основою У є активізація раніше утворених тимчасових нервових зв'язків у корі великих півкуль головного мозку. Джерелом У людини є об'єктивний матеріальний світ, відображенням якого вони є.

Фантазія – процес створення людиною нових образів на основі пережитого. Суто людська психічна властивість, необхідний компонент творчої діяльності: Ф, тісно пов'язана із мрією та уявою. Вона може бути як реалістичною, так і пустою та беззмістовною.

Фемінність — сукупність рис, моделей поведінки, цінностей і соціальних ролей, які суспільство традиційно асоціює з жінками, як-от емоційність, турбота, співпраця та підлеглість, слабкість, ніжність, що варіюється залежно від культури та історичної епохи.

Фобії (від грецьк. phobos – страх, побоювання) – нав'язливі неадекватні переживання страхів конкретного змісту, які охоплюють людину у певних (фобічних) обставинах і супроводжуються вегетативними дисфункціями (серцебиття, пітливість тощо). Ф мають місце при неврозах, психозах і органічних захворюваннях головного мозку.

Фрустрація (від англ. *frustratio* – руйнування планів, крах сподівань) – психічний стан сильного незадоволення, яке виникає, коли бажання і наміри людини наштовхуються на перепони, що є насправді або здаються їх незборимими. Стан Ф асоціюється з психічною і навіть психофізичною напругою, супроводжується депресивними станами. Можна стверджувати, що Ф – це завжди страждання певної інтенсивності – від терпимого до нестерпного. Сильно виражена Ф порушує нормальний перебіг психофізіологічних процесів, негативно позначається на пізнавальних та емоційних процесах людини, спотворює її внутрішню картину світу, порушує взаємодію з іншими людьми і довкіллям.

Характер (від грецьк. *charakter* – риса, ознака, особливість) – індивідуальна своєрідність психічного складу особистості, який виявляється в її поведінці, її ставленні до суспільства, до колективу, до інших людей і до себе самої (за Г. Костюком). Коли говорять про Х людини, то мають на увазі такі її риси, як, наприклад, чуйне чи байдуже ставлення до людей, до довкілля, принциповість, скромність, працьовитість, сміливість тощо. Х не є надбудовою над інтелектуальними, емоційними та вольовими рисами людини, він є їхнім своєрідним синтезом, певною системою систем тимчасових нервових зв'язків. В характері повніше, ніж у темпераменті, виявляється індивідуальність людини.

Цілепокладання – це процес, здатність, навичка та механізм формування, постановки та усвідомлення цілей, що передбачає визначення бажаних результатів діяльності, їхню конкретизацію та розробку шляхів досягнення. Основні аспекти цілепокладання: формулювання мети (визначення чіткого, вимірюваного й досяжного результату); аналіз вихідних умов (оцінка наявних ресурсів, можливостей і обмежень); планування дій (розробка стратегії та визначення конкретних кроків); мотивація (внутрішня або зовнішня зацікавленість у досягненні мети); оцінка ефективності (перевірка проміжних і кінцевих результатів). Цілепокладання відіграє важливу роль у різних сферах життя людини: освіті, бізнесі, управлінні та

особистісному розвитку. Це один із ключових механізмів самореалізації людини та її успіху. Він вимагає не лише чіткого розуміння своїх бажань і можливостей, а й дисципліни, гнучкості та стійкості перед труднощами. Основними утруднюючими процес цілепокладання чинниками є: неусвідомленість власних бажань (багато людей не знають, чого вони справді хочуть, або їхні цілі нав'язані зовнішніми обставинами); відсутність навичок планування (якщо людина не вміє розбивати мету на конкретні кроки, вона може швидко втратити мотивацію); страх невдачі (боязнь зробити помилку або не досягти результату може блокувати навіть початкові спроби діяти); низька мотивація (якщо мета не є достатньо важливою чи цікавою, людина може легко відмовитися від неї); вплив зовнішніх факторів (суспільний тиск, критика, нестача ресурсів чи підтримки можуть ускладнювати процес); прокрастинація (небажання працювати над метою через відсутність внутрішньої дисципліни); відсутність гнучкості (занадто жорстке ставлення до плану без урахування змінних обставин може призвести до розчарування). Цілепокладання – це навичка, яку можна розвивати. Важливо навчитися аналізувати свої бажання, правильно ставити цілі та систематично працювати над їхнім досягненням. Навіть маленький досвід успішного цілепокладання є важливим стимулом для продукування нових цілей. ЛІТ: Панок, & Рудь, 2006; Заболотна, 2021. (*Л. Опанасенко*).

Цілепокладання навчальне – це здатність особистості усвідомлено визначати власні навчальні цілі, узгоджувати їх з іншими особистісно-значущими цілями та оцінювати досягнуті й бажані результати навчання. Навчальне цілепокладання проявляється як процес визначення освітніх перспектив. Типи навчальних цілей: пізнавальні (спрямовані на глибоке розуміння та засвоєння знань); пізнавально-прагматичні (поєднують інтерес до знань із практичним застосуванням); соціально-прагматичні (орієнтовані на досягнення соціальних або кар'єрних переваг); формально-навчальні (зосереджені на виконанні вимог без глибокого інтересу до змісту). Функціональна модель навчального цілепокладання включає наступні блоки

психологічної компетентності: когнітивний (знання та розуміння навчального матеріалу); мотиваційний (внутрішні та зовнішні стимули до навчання); діяльнісний (навички та вміння, необхідні для досягнення навчальних цілей); рефлексивний (здатність аналізувати власну навчальну діяльність); регулятивний (вміння контролювати та коригувати процес навчання). Домінування певного типу навчальних цілей визначає тип навчального цілепокладання, а розвиток блоків психологічної компетентності відображає рівень його сформованості. Ефективне навчальне цілепокладання сприяє особистісному розвитку учнів, підвищенню їхньої навчальної мотивації та успішності. Воно допомагає школярам усвідомлено підходити до вибору освітніх і професійних шляхів, формуючи відповідальність за власне майбутнє. ЛІТ: Опанасенко, 2020; Швалб, & Опанасенко, 2020. (*Л. Опанасенко*).

Цілепокладання професійне – це процес усвідомленого формування та досягнення професійних цілей, що передбачає планування кар'єрного розвитку, самореалізацію в обраній сфері діяльності та адаптацію до змін у професійному середовищі. Цей феномен охоплює когнітивні, мотиваційні, емоційні та поведінкові аспекти, які забезпечують ефективну побудову професійного шляху та сприяють особистісному розвитку. До ключових характеристик професійного цілепокладання належать: цілеспрямованість (людина усвідомлює, яких результатів хоче досягти у професійній сфері); планування (розробка чіткого алгоритму дій, що ведуть до бажаної професійної реалізації); мотиваційна стійкість (здатність зберігати зацікавленість і наполегливість, попри труднощі); гнучкість (уміння адаптуватися до змін у професійному середовищі та коригувати свої цілі); автономність (здатність самостійно приймати рішення щодо власного кар'єрного розвитку); саморефлексія (аналіз власних можливостей, здібностей і досягнень для коригування кар'єрних планів). Психологічна структура професійного цілепокладання містить наступні компоненти: когнітивний компонент (усвідомлення і розуміння цілей) - формування

професійного світогляду, аналіз власних здібностей та навичок, оцінка професійного ринку та перспектив розвитку; мотиваційний компонент (внутрішні та зовнішні стимули) – інтерес до професійної діяльності, прагнення до кар'єрного зростання та самореалізації, фінансові мотиви, соціальне визнання; емоційно-ціннісний компонент (емоційне ставлення до професійної діяльності) – відчуття задоволення від роботи, переживання невдач і здатність їх долати, стресостійкість у процесі кар'єрного розвитку; діяльнісний компонент (поведінкові прояви у професійному становленні) – активний пошук можливостей для розвитку (курси, освіта, досвід), побудова стратегії кар'єрного зростання, самодисципліна, організованість, відповідальність. Прояви професійного цілепокладання: чітко сформульовані професійні цілі; висока мотивація до навчання та вдосконалення навичок; уміння долати професійні труднощі; баланс між роботою та особистим життям; задоволення від професійної діяльності. Про дефіцит професійного цілепокладання свідчить: невизначеність щодо професійного майбутнього; відсутність плану розвитку кар'єри; часті зміни роботи без стратегічного бачення; емоційне вигорання через відсутність чітких цілей; низький рівень мотивації та відчуття безглуздості роботи. Фактори, що впливають на професійне цілепокладання: особистісні особливості (рівень самооцінки, схильність до ризику, рівень відповідальності); соціальні фактори (вплив сім'ї, колег, професійного середовища); освітній рівень (знання та компетентності, отримані під час навчання); економічні умови (стан ринку праці, рівень зарплат, кар'єрні перспективи); психологічна підтримка (наявність наставників, кар'єрних консультантів) тощо. Професійне цілепокладання – це складний, багаторівневий процес, що визначає кар'єрний шлях людини. Формування цього феномену є важливим завданням як для особистості, так і для суспільства, оскільки воно забезпечує професійну самореалізацію та соціально-економічний розвиток. ЛІТ. : Кокун, 2012; Рева, 2016. (Л. Опанасенко).

Цілеспрямованість – суб'єктивне усвідомлення людиною цілей своєї діяльності, засобів та методів її досягнення.

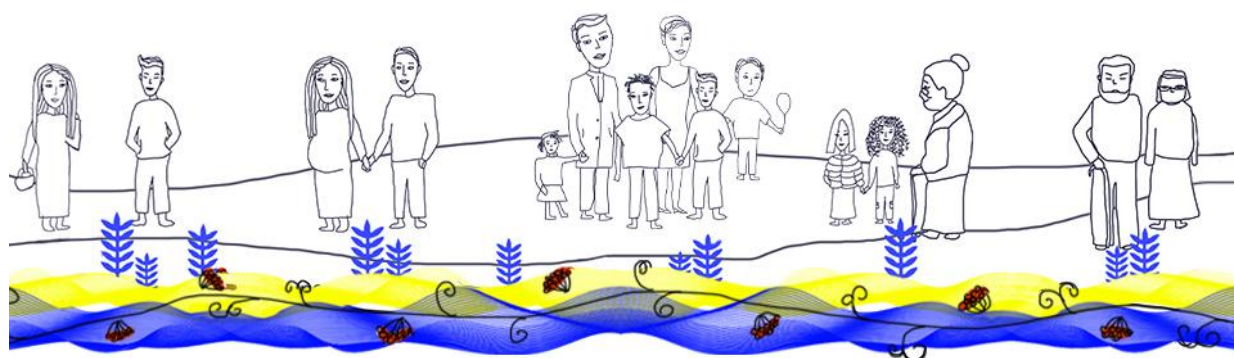
Черствість – морально-психологічна риса людини, що виявляється у нездатності до переживання у ситуаціях, коли інші виявляють хвилювання і тривогу. Ч свідчить про емоційну ущербність особи, неспроможність перейнятися радіщами і болями інших людей та розділити з ними свої. Черстві люди, як правило, некоммунікбельні, замкнуті та потенційно здатні до проявів жорстокості. Ч буває наслідком перенесених людиною хвороб, психічних і моральних травм (розчарування у коханні, втрата рідних і близьких людей, друзів тощо).

Чутливість – здатність реагувати на порівняно слабкі, або такі, що незначно відрізняються один від одного, впливи.

Я - концепція – сукупність всіх уявлень індивіда про себе, поєднана з їх оцінкою. Описову складову «Я-концепції» часто називають «образом Я» або «картиною Я». Складову, пов'язану із ставленням до себе або окремих своїх якостей, називають самооцінкою або прийняттям себе (за Р. Бернсом). Я-концепція негативна – негативне ставлення до себе, неприйняття себе, відчуття власної неповноцінності (за К. Роджерсом). Я-концепція позитивна – позитивне ставлення до себе, самоповага, прийняття себе, відчуття власної

Я – процес і результат виділення людиною самої себе із оточуючого середовища, що дозволяє їй відчувати себе суб'єктом своїх фізичних і психічних станів, дій і процесів, переживати свою цілісність і тотожність з самою собою – як по відношенню до свого минулого, так і теперішнього, і майбутнього. Я формується у діяльності і спілкуванні. Змінюючи у предметній діяльності оточуючий світ і взаємодіючи з іншими людьми, суб'єкт відділяє своє «Я» від «не-Я», переживаючи свою неідентичність з іншими суб'єктами. «Я» оцінюється суб'єктом в «Я-концепції», утворюючи ядро людської особистості. За Р. Берном виділяється три «Я». 1) Я - реальне – система уявлень людини про саму себе, яка формується на основі досвіду її спілкування з іншими та їх поведінки по відношенню до неї і змінюється у

відповідності з виникаючими перед нею ситуаціями і її власними діями в них. 2) Я - дзеркальне (соціальне) – Я-установки, пов'язані з уявленнями індивіда про те, як його сприймають інші люди. 3) Я - ідеальне – уявлення про себе як про такий ідеал, яким би людині хотілось стати в результаті реалізації своїх можливостей.

РОЗДІЛ 2.

СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ СТАНОВЛЕННЯ ДИТИНИ

Сім'я є первинним соціальним середовищем, у якому дитина засвоює норми поведінки та спілкування, моральні цінності та культурні традиції. Вона створює умови для емоційного добробуту, безпеки й особистісного зростання, формуючи основу соціальної компетентності зростаючої особистості. У сучасному суспільстві, позначеному соціальними змінами, викликами війни та трансформацією подружньо-сімейних ролей, зростає значення відповідального батьківства, партнерських стосунків і психологічної підтримки. Сім'я постає не лише простором виховання дитини, а й носієм культурної спадщини та духовних цінностей родини і суспільства.

У цьому розділі подано поняття й ключові категорії, що висвітлюють сім'ю як соціальну систему: її структуру, функції, правові й виховні засади батьківства (материнство й татківство), а також наукові підходи до психологічного вивчення й підтримки родини як важливого середовища емоційного розвитку та становлення особистості дитини.

2.1. Сім'я як система та параметри її функціонування

1	генеалогія	сімейна криза
2	егалітарна сім'я	сімейний конфлікт
3	ефект «скидання масок»	сімейні ролі
4	життєвий цикл сім'ї	сімейні цінності
5	задоволеність шлюбом	стосунки
6	параметри сім'ї за Д. Олсоном	структура сім'ї
7	подружня сумісність	ступені сімейної спорідненості
8	пружність сім'ї	суродженці
9	психологічне здоров'я сім'ї	теорія сімейних систем Мюррея Боуена
10	родовід	функції сім'ї
11	сім'я	шлюбна адаптація: вторинна
12	сім'я проста	шлюбна адаптація: первинна
13	сімейна динаміка	

Генеалогія (дав.-гр. γενεαλογία — «родовід»: γενεά — «сім'я», дав.-гр. λόγος — «наука») – родознавство, історія походження та родинних зв'язків особи, сім'ї та роду. В історичному контексті генеалогічна інформація зберігається в історичних записах, усних переказах, свідченнях та інших джерелах, що можуть підтвердити родинну спорідненість та виявити родовід членів сім'ї. Для вивчення родоводу людини використовуються наративи, інтерв'ю, сімейні фотографії, спогади та їх аналіз. У психології знання генеалогії є важливим для встановлення генотипу індивіда, його здібностей, обдарованості, а також для з'ясування природи соматичних й психічних захворювань і вирішення сімейних проблем. Практика створення родинних історій втілена у альбомах сімейних фотографій, настінних сімейних віньєтках, графічних зображеннях «дерева роду» та генограмі.

Егалітарна сім'я – сім'я, у якій право голосу має кожний її член незалежно від віку, статі чи статусу, а розподіл сімейної влади несе ситуативний характер залежно від можливостей і ситуації. Цю сім'ю не слід плутати з синкретичною (подружньо-демократичною), де право влади і голосу є однаковими лише у кожного члена подружжя і не розповсюджується на дітей чи інших членів сім'ї. Егалітарна сім'я є найбільш сучасним і прогресивним типом сім'ї за ознакою розподілу влади. Характеристики егалітарної сім'ї дотичні до ознак психологічно здорової сім'ї як такої, що сприяє повномірному розвитку особистості кожного її члена, виокремлених Карлом Роджерсом [2]. Основними характеристиками егалітарної сім'ї є: рівність і взаємоповага (сімейні взаємини будуються не на владі чи контролі, а на партнерстві, незалежно від віку чи ролі в сім'ї), безумовне прийняття членами сім'ї один одного, безумовне прийняття та емпатійне розуміння (кожен член сім'ї приймається таким, яким він є, без оцінювання, критики чи умов, а члени сім'ї прагнуть зрозуміти внутрішній світ один одного, дивитися на ситуацію очима іншого), автентичне самовираження та відкрите, щире спілкування (члени сім'ї поведуться природно, не приховують справжніх емоцій і почуттів, не бояться

висловлювати свої погляди, не звинувачують іншого), підтримка самореалізації (у сім'ї створюються умови для того, щоб кожен міг розвиватися, робити вибір, брати відповідальність і йти власним шляхом). ЛПТ. : Столярчук, 2015; Rogers, 1961. (*О. Столярчук*).

Ефект «скидання масок» – глибоке пізнання молодятами один одного на початку спільного сімейного життя в побутових умовах, що супроводжується побудовою реалістичного образу шлюбного партнера. Навіть якщо мотивацією шлюбу було почуття не кохання, яке може ідеалізувати обранця, процес глибокого пізнання молодятами один одного в умовах сімейної взаємодії є неминучим. Так, в ході спільного родинного життя можуть розкритись сприятливі для шлюбу риси дружини чи чоловіка, яких не було помітно при залицянні. Водночас ефект «скидання масок» може стати першою родинною кризою для молодят, якщо у передшлюбному періоді вони надто прикрашали свої особистісні якості й ідеалізували обранця. Внаслідок послаблення емоційності дошлюбних відносин після одруження, ідеалізація партнера теж послаблюється, тому ефект «скидання масок» може викликати розчарування чи конфлікт та спровокувати кризу прийняття подружніх зобов'язань. (*О. Столярчук*).

Життєвий цикл сім'ї — це послідовні стадії розвитку сім'ї, зміст яких визначається їхніми специфічними задачами й особливостями опанування ними, що відображається у ступені задоволеності сімейним життям її членів. Особливістю ЖЦС є двошаровість його динамічних процесів, де перший стосується індивідуально-вікових та особистісних характеристик членів сім'ї, а другий – сімейно-групових, міжособистісних аспектів, що динамічно змінюються згідно з чисельністю та персональним складом сім'ї, рольовим розподілом, наявністю дітей, особливостями переходу між стадіями та демографічними змінами в контексті історичних й соціально-політичними трансформацій. Існуючі класифікації ЖЦС опираються на типову структуру сім'ї із її специфічною функцією - народження дітей, та типовими задачами їх соціалізації та виховання. Українська наука опирається на адаптовану

класифікацію ЖЦС американської соціологині Евелін Дюваль (Evelyn Millis Duvall, 1967). Її модель ЖЦС логічно пов'язана із дітородністю, як специфічною функцією сім'ї, і складається із 8 стадій, перехід між якими зумовлює зміни у сімейній системі: трансформацію подружніх ролей на батьківські та сімейних позицій суродженців, динаміку перехідних періодів у опануванні їх труднощів та криз. Модель є нормативно-послідовною, скільки опирається на очікувані фази розвитку подружньої пари з дітьми. Перша стадія цієї класифікації починається із створення подружньої пари, за якою слідує стадія народження дітей, де виділяються стадії сімей з дітьми різного віку (немовлята, дошкільники, школярі та діти підліткового віку). Наступна стадія описує сім'ю, що «відпускає» дітей, коли вони досягають повноліття (порожнє сімейні гніздо). Далі слідує стадія середнього дорослого віку подружжя, а потім – вік старечої сім'ї. Розширення розуміння ЖЦС історичним контекстом та демографічними перемінними зумовило створення моделей для терапевтичного втручання та міжкультурних досліджень.

Клінічно-системна модель Дж. Хейлі фіксується на процесах сепарації дітей та стадій переходу, труднощі в яких проявляються в індивідуальній симптоматиці членів сім'ї (Haley, 1980). *Інтегративна мультикультурна модель Бетті Картер і Моніки Голдрік* враховує у стадійності ЖЦС процеси взаємодії поколінь та соціальний контекст (Carter, & McGoldrick, 1980). В цій моделі важлива будь-яка соціальна інформація, особливо про сімейні міграційні процеси, повторні шлюби, нетрадиційні сексуальні орієнтації тощо. В цих моделях ЖЦС увага зосереджується на проблемах сімейного розвитку, зокрема 1) труднощах переходу як нормативній кризі і «залипанні» на певній стадії, де симптом фіксує його порушення; 2) травмах та її поколінних передачах (травматична петля, заморожені ролі, міжпоколінна пам'ять та трансгенераційні передачі); 3) міжпоколінних стресах; 4) сімейній ієрархії тощо. Натомість, незважаючи на тип моделі, їхня логіка розвитку та послідовність стадій незмінно стосується процесуальних та змістовних аспектів розвитку людини: від молодості та створення подружньої пари до

старіння організму та самовизначення у суспільстві. Доречність застосування цих моделей визначається пріоритетними цілями. ЛІТ.: Duvall, 1957; McGoldrick, Carter, & Garcia-Preto, (Eds.), 2013; Haley, 1987; Столярчук, 2015. (*Г. Бевз*).

Задоволеність шлюбом – суб’єктивна оцінка кожним членом подружжя ефективності й якості родинної взаємодії, рівня прийнятності та приємності шлюбних взаємин. Задоволеність шлюбом доречно розглядати як суб’єктивне сприйняття членами подружжя функціональності сім’ї в плані задоволення їхніх індивідуальних потреб та крізь призму соціокультурних норм. Загальновідомо, що родина має слугувати для особистості осередком психологічного затишку і комфорту. Якщо людина їх отримує від свого подружнього партнера, то за цим критерієм вона буде задоволена шлюбом. Задоволеність шлюбом є динамічною характеристикою, яка може змінюватись впродовж всього подружнього життя, як в сторону покращення, так і навпаки [1]. Характер задоволеності шлюбом обох членів подружжя визначають такі чинники, як матеріальний (оцінка внеску кожного шлюбного партнера в загальний матеріальний статус сім’ї), культурний (задоволеність інтелектуально-культурних запитів подружжя), сексуальний (відповідність реальної картини інтимної близькості кожного з партнерів їхнім сексуальним очікуванням) і психологічний. Основними психологічними аспектами, що впливають на задоволеність шлюбом, є позитивне ставлення до подружнього партнера, емоційна задоволеність відносинами з партнером, ефективність спілкування в подружній парі та спільність їхньої діяльності. ЛІТ. : Котлова, & Саух? 2019; Столярчук, 2015. (*О. Столярчук*).

Параметри сім’ї за Д. Олсоном — це ключові характеристики, які описують динаміку функціонування сім’ї та її здатність до адаптації й взаємодії. Вони використовуються для аналізу сімейних стосунків, визначення рівня згуртованості, гнучкості та ефективності комунікації в сім’ї. До основних параметрів належать: згуртованість сім’ї (англ. Family Cohesion), яка відображає ступінь емоційної близькості між членами сім’ї,

рівень підтримки, взаємозалежності та відчуття єдності; гнучкість сім'ї (англ. Family Flexibility) - характеризує здатність сім'ї змінювати свою структуру, ролі та правила у відповідь на стресові ситуації або зміну обставин; комунікація в сім'ї (англ. Family Communication) - описує процес обміну інформацією, думками та почуттями між членами родини, сприяючи покращенню згуртованості й гнучкості; емоційна прив'язаність (англ. Emotional Bonding) - визначає глибину емоційного зв'язку між членами сім'ї, впливаючи на рівень взаємної підтримки й любові. Іншими важливими параметрами є сімейні ролі (англ. Family Roles), які охоплюють функції та обов'язки, розподілені між членами сім'ї для забезпечення її гармонійного функціонування; сімейні правила (англ. Family Rules) - норми та принципи, що регулюють поведінку членів сім'ї та підтримують її стабільність; баланс залежності та незалежності (англ. Balance of Dependence and Independence) - визначає взаємозв'язок між автономією кожного члена сім'ї та їхньою залежністю від сімейної системи; рівень конфліктності (англ. Conflict Level) - характеризує частоту, інтенсивність і способи вирішення конфліктів у сім'ї, що впливає на її стабільність; сімейні межі (англ. Family Boundaries)- відображають рівень відкритості сім'ї до взаємодії з зовнішнім середовищем та регуляції контактів з іншими людьми. Ці параметри є основою Циркумплексної моделі Олсона (лат. circumplexus — «охоплення; оточення; обіймання»; англ. Olson's Circumplex Model), яка широко використовується в психології для оцінки ефективності функціонування сім'ї. ЛІТ.: Olson, 2000; Olson, & Gorall, 2003; Olson & DeFrain, 2006, Мізін, 2021. (*Л. Боброва*).

Подружня сумісність – ступінь узгодженості фізичних і особистісних характеристик членів подружжя, що виражається у їхній задоволеності шлюбом. Зовнішнім і об'єктивним показником сумісності є сам факт збереження шлюбу. Внутрішнім і суб'єктивним показником подружньої сумісності є переживання дружиною і чоловіком психологічного комфорту, надійності, захищеності, задоволення від спілкування одного з одним. Подружня сумісність має набутий характер, формуючись на основі

шлюбного потенціалу. Психологічна сумісність шлюбних партнерів ґрунтується на взаємному позитивному психологічному сприйнятті якостей характеру, темпераменту, розуму, звичок і потреб. Вона також суттєво залежить від взаємної поваги, симпатії, дружби, кохання, від єдності поглядів і уявлень. Подружня сумісність є багатоплановою та охоплює такі базові аспекти, як соціальний (узгоджене розуміння подружжям сенсу життя, суспільна активність, ставлення до себе та до інших людей), сексуальний (відповідність реальної сексуальної поведінки кожного з шлюбних партнерів очікуванням іншого), психологічний (гармонійність взаємодії характерів, темпераментів, когнітивних і вольових якостей подружньої пари) та побутовий (узгодженість поглядів на стиль життя, на призначення сім'ї, на сімейні ролі). Пріоритетним аспектом вважається психологічний [1], позаяк він найбільше впливає на стабільність шлюбу та психологічний добробут сім'ї. ЛІТ. : Перепелюк, 2019; Столярчук, 2015. (О. Столярчук).

Пружність сім'ї (*family resilience*) – ПС співвідноситься із якостями пружності особи (*resilience*) та її стосунками з іншими (*relationship resilience*). У контексті позитивної психології. ПС трактується як процес, за допомогою якого взаємодія між чинниками ризику та захисними факторами пов'язується з певним результатом, за допомогою якого захисні фактори через різні ситуаційні процеси зменшують ризик, що в кінцевому підсумку призводить до позитивного результату для членів сім'ї. Стосовно сімейної системи пружність визначається через процеси, які дозволяють сім'ї ефективніше справлятися з кризами чи довготерміновими стресами, що виникають у сім'ї чи поза нею, і ставати сильнішою. Це також позитивні моделі поведінки, компетентності продемонстровані окремими особами та сім'єю в цілому, які визначають здатність сім'ї відновлюватися шляхом збереження/відновлення її цілісності. Сім'я, яка здатна знизити ризик дисфункції та активно ініціює процеси, що сприяють її відновленню та зростанню після кризи, має власну конфігурацію внутрішніх процесів, які дають їй сили для подолання довготривалих труднощів. Розрізняються три

ключові сфери виникнення ПС: (1) сфера систем переконань – виражена через надання сенсу труднощам, здатність дивитися на світ позитивно, а також трансцендентність і духовність сім'ї; (2) сфера моделей організації сім'ї – характеризується оптимальною гнучкістю, широкими стосунками та соціальним та економічним потенціалом сім'ї; (3) сфера спілкування та вирішення сімейних проблем – включає чіткі та послідовні звернення, відкрите емоційне вираження, співпрацю у вирішенні проблем, де основним аспектом є зміна режиму: з «реактивного» щодо кризи, на «проактивний» режим – як підготовка до очікуваних викликів і розгляд плану дій на випадок виникнення непередбачуваних викликів. Основною моделлю, що пояснює ці процеси, є «модель пружності сімейних стресів, пристосування та адаптації» ЛІТ.: (*Resilience Model of Family Stress, Adjustment and Adaptation*) МакКаббіна & МакКаббіна. ЛІТ: McCubbin, McCubbin, 1993; St-Louis, 2002; Walsh, 2012. (Ю. Горбанюк).

Психологічне здоров'я сім'ї – рівень психологічного добробуту родини, що забезпечує адекватні життєвим умовам стан і регуляцію поведінки, спроможність протистояти небажаним впливам соціального середовища. Рівень психологічного здоров'я сім'ї визначається психологічним, соціальним, економічним, біологічним і психологічним чинниками. Оскільки сім'я складається з окремих особистостей, то їхнє психологічне здоров'я впливає на психологічне здоров'я сім'ї, складаючи один із аспектів психологічного чинника. До нього також відносяться психологічна атмосфера сім'ї, частота і характер міжродинної взаємодії, рівень узгодженості та згуртованості поведінки членів родини. Соціальний чинник на предметному рівні відображає успішність взаємодії конкретної родини з іншими соціальними інститутами. Економічний чинник проявляється через матеріально-побутове становище родини – фінансові можливості, наявність та облаштованість житла тощо. Біологічний чинник психологічного здоров'я сім'ї виражає стан фізичного здоров'я усіх її членів, а також характер їх фізіологічної сумісності. Провідними критеріями

психологічного здоров'я сім'ї є схожість родинних цінностей, функціонально-рольова узгодженість, сімейна адаптованість та ідентичність, емоційна задоволеність, баланс між сімейною стабільністю та розвитком. За умов перманентної турбулентності суспільного розвитку психологічне здоров'я сім'ї забезпечує економічну, соціальну, фізичну й психологічну безпеку й захищеність своїм членам. ЛІТ. : Кошонько, 2010; Столярчук, 2015. (О. Столярчук).

Родовід (генеалогічне дерево) – історія роду, родинних зв'язків, зафіксована письмово. У селянському середовищі відомості про предків зберігались в усних переказах. Писані Р., родові герби мали представники української знаті. Вивчення родинного коріння сприяє вивченню сімейної історії, психосоціального досвіду предків. За прийнятими у міжнародній практиці стандартами генеалогічні дані можуть бути представлені в декількох форматах: у вигляді дерева або діаграми. На дереві роду найстарші покоління зображуються зверху, а молодші знизу Сучасний запит на генеалогічні дослідження засвідчує їх важливість для особистої, сімейної ідентичності. Українськими генеалогічними ресурсами «Родовід» (<https://uk.rodovid.org>), «Пращур» (<https://prashhur.com>) зібраний значний архівний матеріал, надаються цифрові шаблони для конструювання власного родоводу. Створення (виготовлення, малювання) родового дерева як педагогічний, терапевтичний прийом широко використовується у сучасних педагогіці та психології. ЛІТ.: Собчук, 2014; Недосєкіна, 2010. (Г. Бондаренко)

Сім'я – мала соціальна група, що ґрунтується на шлюбі чи кровній спорідненості та здійснює спільну життєдіяльність на основі спільного побуту, матеріальної і морально-психологічної взаємодопомоги. Сім'я завжди була основою суспільства, тому тип і форма її залежить від національних особливостей народу, соціальних та економічних відносин і змінюється разом з ними. Історичні та археологічні матеріали свідчать про існування в Україні *моногамної* сім'ї (один чоловік має лише одну жінку).

Тип моногамної сім'ї визначається кількістю шлюбних пар і кровно споріднених членів у ній. За цією ознакою українські сім'ї поділяються на *прості*, які ще називають *малими, елементарними, індивідуальними, нуклеарними* (лат. *nucleus* – ядро) і *складні*, відомі під назвою *великі, нерозділені*. Найбільш поширеною в Україні в XIX-XX ст., як і загалом у розвинутих суспільствах, була проста сім'я. Оптимальне функціонування сім'ї залежить від правильного розподілу ролей і позасімейних обов'язків, ситуативної гнучкості. Інтеграція сім'ї відбувається на основі вироблення загальної стратегії поведінки чоловіка і дружини шляхом формування взаємної толерантності до певних особистісних рис, самовиховання і стриманості з метою психологічного уподібнення відповідно до уявлень сімейного партнера. Інтегратором міжособистісних стосунків у сім'ї є її психологічний центр – ідентифікаційно-сміслова домінанта, навколо якої об'єднується весь спектр суб'єкт-суб'єктних взаємодій, спосіб поєднання «я» і «ми», зона вироблення психологічної, етичної й ціннісної сумісності всіх її членів. Психологічний центр сім'ї змінюється в ході її становлення і розвитку. В період виникнення сім'ї – це стосунки між подружжям, в період її зростання – догляд за дітьми та їх виховання, в період зрілості – випуск дітей у самостійне життя. Регулятивна роль психологічного центру сім'ї полягає у діяльному поєднанні індивідуальних потреб, цілей, цінностей членів сім'ї у загальносімейні (Ю. Приходько).

Сім'я проста – сім'я, що складається з однієї шлюбної пари (чи одного з батьків) з неодруженими дітьми або без них. Вона може бути кількох різновидів: *подружня пара, повна сім'я* – батьки і діти, *неповна сім'я* – один з батьків і діти. Серед українців традиційно переважала повна сім'я. Дуже рідко траплялися сім'ї, що склалися лише з подружжя, оскільки бездітність трактувалася народною мораллю як кара за гріхи. Неповні сім'ї зазвичай виникали внаслідок смерті одного з подружжя і дуже рідко через розлучення. Єдина причина розлучення, яку могла сприйняти громада, – відсутність дітей. Народна і християнська мораль була проти розірвання шлюбу. Іноді з

різних причин чоловік чи жінка полишали свою сім'ю і створювали нову, в якій жили «на віру» (без шлюбу). Громада і держава такі подружжя не вважали сім'єю. До них переважно ставилися негативно і з осудом. Вдови і вдівці з дітьми, які становили основну частину неповних сімей, вони одружувалися, але не раніше, ніж через рік після смерті чоловіка чи жінки (Ю. Приходько).

Сімейна динаміка - це сукупність процесів і змін, що відбуваються в межах сім'ї протягом часу, які визначають взаємодію між її членами, етапи розвитку сімейних відносин, а також вплив внутрішніх і зовнішніх факторів на функціонування сім'ї. Основними аспектами сімейної динаміки є: 1) структура сім'ї, що охоплює кількість членів родини, їх вікові, статеві та соціальні характеристики, а також тип сім'ї (нуклеарна, розширена тощо). 2) сімейні ролі, які визначають функції кожного члена сім'ї, наприклад, батька, матері, дитини чи опікуна. Зміна або порушення цих ролей може впливати на стабільність сімейних відносин. 3) комунікація в сім'ї, що є процесом обміну інформацією, емоціями та очікуваннями між членами родини. Відкрита та конструктивна комунікація слугує основою гармонійної динаміки. 4) сімейні конфлікти, які виникають через розбіжності у потребах, цінностях чи цілях. Рівень та спосіб їх вирішення мають значний вплив на емоційне здоров'я родини. 5) згуртованість і гнучкість, що характеризують взаємозв'язок між членами родини, рівень емоційної близькості та здатність адаптуватися до змін. 6) вплив зовнішнього середовища, зокрема економічних, культурних, соціальних та екологічних факторів, які значно впливають на функціонування сім'ї. Сімейна динаміка є важливим аспектом для психології, соціології та педагогіки, адже вона визначає умови виховання дітей, підтримки дорослих членів родини та функціонування сім'ї в суспільстві. Гармонійна динаміка сприяє психологічному добробуту, водночас дисфункціональна може призводити до стресу, конфліктів і порушення сімейних відносин. ЛІТ.: Olson, 2000; Помиткіна, Злагодох, Хімченко &

Погорільська, 2010; Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2020; Бейкер & Варга, 2022. (*Л. Боброва*).

Сімейна криза – загострення суперечностей сімейної взаємодії, різке погіршення ритму сімейного життя, коли звичні способи реагування членів сім'ї не розв'язують проблем. Хоча переживання сімейної кризи супроводжується зростанням емоційної напруги, тривожності, роздратованості через необхідність адаптації, важливо розглядати цей період не лише як виклик, але й як шанс для зростання, зміцнення стосунків, формування нових навичок. Сімейні кризи за ознакою передбачуваності поділяються на нормативні і ненормативні. Основними ознаками нормативної сімейної кризи є її прогнозованість у часі (кризові події пов'язані з типовими етапами розгортання сімейного циклу, наприклад, шлюб, народження дитини, вихід дітей із дому тощо). Фігурують такі нормативні кризи сімей з дітьми, як криза прийняття подружніх зобов'язань, криза народження першої дитини, криза включення дитини у зовнішні соціальні інститути, криза прийняття дорослішання дитини, криза залишення дорослою дитиною батьківської сім'ї. Нормативні сімейні кризи є дуже розповсюдженими, однак не обов'язковими, їх перебіг та інтенсивність можуть варіюватись у різних сім'ях залежно від рівня психологічного здоров'я. Якщо ж кризу викликає несподівана негативна подія, то розгортається ненормативна сімейна криза. До типових ненормативних сімейних криз відносяться: криза подружньої зради, криза домашнього насильства, криза тяжкої хвороби/смерті члена родини, криза інцесту [2]. Подолання ненормативної кризи потребує значної згуртованості та взаємної підтримки членів родини. ЛІТ.: Столярчук, 2015; Федоренко, 2021. 364. (*О. Столярчук*).

Сімейний конфлікт – суперечність між членами сім'ї, що виникає у процесі їхньої взаємодії через розбіжності у поглядах, цінностях, потребах, очікуваннях чи ролях, і проявляється у емоційному напруженні, протистоянні або відкритому зіткненні позицій, які порушують гармонію

сімейних відносин. Залежно від того, хто з членів родини є учасниками конфлікту, розрізняють такі їх типи, як подружні, батьківсько-дитячі, конфлікти між бабусями/дідусями та внуками. У сучасних родинах найбільш розповсюдженими є подружні конфлікти, а найменш – між бабусями/дідусями та їх внуками. За ознакою наслідків сімейні конфлікти поділяться на конструктивні (творчі), що супроводжуються вирішенням проблем, усуненням негативних емоцій, прощенням і відновленням взаєморозуміння, та деструктивні (руйнівні), яких вирізняють несправедливе завершення ситуації щодо когось із членів родини, руйнація довіри, пригнічення самоповаги, відчуження [2]. Також з точки зору наслідків більш небезпечним є латентний (прихований) сімейний конфлікт, аніж відкритий. Для латентного родинного конфлікту характерними рисами є демонстративне мовчання, холодність, ігнорування партнера. Цей конфлікт супроводжується накопиченням негативного ставлення до іншого члена родини та тривалістю невирішеної суперечливої ситуації. Натомість, відкритий сімейний конфлікт характеризується зовнішніми виявами – взаємними словесними претензіями та докорами, висловленням образи, демонстративними діями тощо. ЛІТ. : Столярчук, 2015; Турбан, 2016. (О. Столярчук)

Сімейні ролі – це сукупність очікуваних поведінкових патернів, обов'язків і функцій членів родини як моделей поведінки, об'єктивно заданих позицією особистості в сімейній системі. Різновиди сімейних ролей обумовлені шлюбом, кровною спорідненістю та функціональним розподілом. Стосовно шлюбу ролі поділяються на *подружні* (чоловік/дружина) та *опосередковані шлюбом* (свекор, свекруха, теща, тесть; невістка, зять, сват, шурин). Згідно з кровною спорідненістю – на батьківсько-дитячі (мама/тато; син/донька); ролі суродженців/сиблінгів (сестра/брат); кровної спорідненості (бабуся, дідусь; дядько, тітка; небіж, двоюрідний брат/сестра). За функціональним розподілом розрізняють такі сімейні ролі: організація побуту (господар/господиня); матеріальне забезпечення (годувальник); родинна соціалізація дитини (вихователь); налагодження зовнішніх зв'язків

та дозвілля (організатор). Члени сім'ї можуть також виконувати додаткові (непрямі) ролі, які стосуються функцій, що не є характерними для сімейного контексту, а виконуються ними свідомо або несвідомо і обумовлені їхніми особистісними властивостями та вподобаннями. Такими ролями можуть бути: «няня», «цап відбувайло», «тиран», «дипломат», «адвокат» тощо. Ці ролі не прив'язані ні до віку, ні до положення в сім'ї, а зазвичай відображають характер та уподобання особистості-носія та усталених взаємостосунків в родині, наприклад, «нянею» може бути дитина по відношенню до батьків, або хтось із подружньої пари щодо свого шлюбного партнера. Узгодженість сімейних ролей, здатність до задоволення індивідуально-сімейних потреб, їхня відповідність задачам життєвого циклу сім'ї є вагомим чинником сімейного добробуту та функціональної спроможності сімейної системи. ЛІТ.: Столярчук О. А. 2015; Карпова Д.Є. 2016. (*О. Ловка*).

Сімейні цінності — це світоглядні уявлення та моральні настанови, що ґрунтуються на традиційному розумінні інституту сім'ї, взаємин між її членами, а також відповідальній шлюбній і сімейній поведінці індивіда. Вони забезпечують культурне та демографічне відтворення українського суспільства. Особливістю сімейних цінностей є їхня соціальна природа в поєднанні з індивідуальними формами оволодіння й вираження. Вони виконують функцію регуляторів поведінки, визначаючи моделі взаємодії в родині. До традиційних цінностей української сім'ї належать: подружня вірність; піклування про дітей та батьків; взаємна любов та повага між подружжям; злагода та довіра між членами родини; здоровий спосіб життя; дотримання народних звичаїв, збереження традицій; гостинність; цінність багатодітності тощо. Ці принципи формувалися впродовж століть, відображаючи історичне уявлення про родину. Вони підкреслюють важливість офіційного оформлення шлюбу, стабільності шлюбних стосунків, народження та виховання дітей у сімейному середовищі за участю обох батьків. Традиційні ролі чоловіка і жінки, а також пріоритет збереження

шлюбу над розлученням, є невід’ємною складовою цієї концепції. Сучасний світ вносить корективи в систему сімейних цінностей. Під впливом суспільних трансформацій і глобалізаційних процесів сучасна сім’я дедалі частіше орієнтується на індивідуалістичні цінності. Традиційні принципи поступаються місцем новим акцентам, серед яких: цінність інтимних і сексуальних взаємин в сім’ї; потреба в емоційному партнерстві між подружжям; значущість відпочинку і дозвілля; зростання автономії жінок у сімейних стосунках. Різноманітність сучасних сімей, зумовлена різними стилями життя, рівнем добробуту, числом дітей, а також характером взаємин між членами родини, збагачує уявлення про сімейні цінності. Водночас це підкреслює складність у досягненні балансу між традиційними засадами та новими реаліями. Попри трансформації, сімейні цінності залишаються основою стабільності суспільства. Вони сприяють соціальній згуртованості, формують культуру взаємоповаги та забезпечують емоційний добробут кожного члена родини. Їхнє збереження й адаптація до сучасних викликів є завданням не лише окремих родин, а й важливим напрямом державної політики. ЛПТ.: Канішевська, 2014; Михайленко, 2014; Особа, 2012. (Л. Боброва).

Стосунки (англ. *relationships*) – узагальнена категорія, що характеризує різні форми взаємодії між людьми, суспільні та психологічні (міжособистісні). Така взаємодія складається з індивідуальних, вибіркових, свідомих дій. Людина не може жити без співпраці з іншими. Це об’єднує, формуючи потребу в тривалих зв’язках з людьми, зі світом, з самим собою. Вчинки однієї людини впливають на оточення і можуть визначати різні ситуації, призводити не тільки до очікуваного прямого результату, але і до багатьох опосередкованих і віддалених в часі наслідків. Види С: сімейні, ділові, соціальні, дружні, романтичні. С можуть трансформуватися з одного виду в інший. Незнання об’єктивних закономірностей побудови С або небажання рахуватися з ними, може призводити до складних ситуацій. Тому розуміння основ побудови ефективних С – не тільки теоретична проблема,

але і нагальна потреба сьогодення. С складаються з особистих дій, значних або незначних обставин, що створюються самою людиною. Збалансовані С вимагають від людей особистісної зрілості, важливими індикаторами якої, є емоційна адекватність та відчуття довіри до життя. Саме ці чинники формують вміння проявляти і ідентифікувати свої почуття, бажання, емоції, потреби, а також сприяють формуванню навички розуміти інших. Люди живуть в світі, що швидко змінюється, проблеми суб'єктивного і об'єктивного характеру є загрозами для нашої внутрішньої цілісності, тому гармонійні С і ефективна взаємодія є запорукою життєстійкості. ЛІТ : Мурті, 2020; Станчишин, 2021. (В. Шмаргун).

Структура сім'ї (СС) – це комплекс специфічних елементів, які складають цілісність сімейної системи і є достатніми для забезпечення її функціональної спроможності. Структура сім'ї визначається такими категоріями: 1) чисельний її склад; 2) сімейні підсистеми; 3) сімейна ієрархія; 4) сукупність сімейних ролей, функцій та стосунків (внутрішніх і зовнішніх) та особливості побудови меж (внутрішніх та зовнішніх), що визначають її функціонування. *Чисельний склад*, або кількість членів сім'ї може варіюватися від 2-х і більше членів. Залежно від чисельного складу розрізняють повну – не повну сім'ю, багатодітну або малодітну тощо. СС може бути описана через три її *підсистеми* (холони), що співвідносяться із її життєвими циклами: *подружньо-шлюбна* (чоловік і дружина), що після народження першої дитини автоматично трансформується у *батьківську* підсистему: батько/мати; після народження другої дитини започатковується підсистема братів та сестер – *суродженців* (англ. – сиблінги). Згідно з *сімейною ієрархією* СС – це система розподілу влади, авторитету й відповідальності у сім'ї, яка визначає порядок та вплив між її членами, впорядковує членів сім'ї відповідно їхніх прав, обов'язків від найголовніших до менш значущих. Розрізняють *авторитарні сімейні структури*, де лідерство належить лише одному із батьків та *егалітарні*, де розподіл функцій здійснюється відповідно ситуації, потреб сім'ї та можливостей і

здібностей кожного. Четверта категорія включає різні параметри сімейного функціонування, як чинників динамічних змін сімейної структури, як-от: соціометричні позиції її членів, що характеризують міжособистісні стосунки; взаємостосунки між членами сім'ї, між різними підсистемами всередині сім'ї та між сім'єю та соціальним оточенням тощо. Узгодженість цих параметрів представляє функціональні сімейні структури, а їх неузгодженість чи порушення зумовлює дисфункційні сімейні структури. Останні характеризуються коаліціями через покоління та прихованими коаліціями, перевернутою ієрархією, незбалансованою ієрархією в дитячій підсистемі, наявністю аутсайдерів тощо. Зміна функціональності структури залежить від її параметрів: згуртованості, ієрархії, гнучкості, зовнішніх та внутрішніх меж, рольового розподілу. *Згуртованість* визначають як психологічну відстань між членами сім'ї (зв'язок, емоційна близькість, емоційна дистанція), ступінь інтенсивності стосунків, при якій члени сім'ї сприймають себе як пов'язане ціле. *Ієрархія* характеризує відносини домінування-підпорядкування в сім'ї і включає в себе характеристики різних аспектів сімейних відносин: авторитетність, домінування, ступінь впливу одного члена сім'ї на інших, влада приймати рішення. *Гнучкість* означає здатність сімейної системи адаптуватися до змін зовнішньої та внутрішньосімейної ситуації. Для ефективного функціонування сім'ї необхідне оптимальне поєднання внутрішньосімейних змін зі здатністю зберігати свої характеристики стабільними. Аналіз структури сім'ї дає можливість визначити спосіб реалізації сімейних функцій: як під час функціонування здійснюється розподіл прав, обов'язків і влади між членами сім'ї. *Межі (кордони, границі) сім'ї, родини* – взаємостосунки між сім'єю та соціальним оточенням, а також між різними підсистемами всередині сім'ї. Це гласні і негласні домовленості між членами сім'ї щодо того, хто і що може собі дозволити робити в сім'ї та поза її межами, з ким члени сім'ї спілкуються і будують стосунки. Виділяють такі види меж (кордонів) сім'ї: а) *внутрішні* – які регулюють відносини між різними підсистемами всередині сім'ї. Це правила, що

визначають взаємодію між членами різних сімейних підсистем; б) *зовнішні* – регулюють відносини між сім'єю і соціальним оточенням. Границі оцінюють з точки зору рівня їх проникності: 1) *ригідні* (жорсткі) – забезпечують автономію членів сім'ї, ізолюють їх один від одного, наділяють когось одного більшими повноваженнями і правами; 2) *чіткі* границі – при яких кожний член сім'ї та сімейна підсистема (батьківська, дитяча, подружня) має певні права, обов'язки, норми поведінки, які покращують комунікацію в сім'ї, полегшують узгодження і пристосування учасників різних підсистем; 3) *дифузні* (розмиті) – це такі межі, при яких є неясними і нечіткими функції підсистем, втрачається автономія членів сім'ї. Так само можна охарактеризувати і зовнішні кордони: від розмитих, коли в сім'ю приходять різні люди без попередніх домовленостей, коли їм потрібна допомога, або «просто поговорити» до ригідних (жорстких), при яких система є замкнутою в собі і ні з ким не спілкується. Рольовий розподіл – характеризує узгодженість сімейних ролей згідно задач стадій життєвого циклу сім'ї. ЛПТ.: Помиткіна, Злагодух, Хімченко & Погорільська, 2010; Семиченко & Заслуженюк, 1998; Столярчук, 2015; Греса, 2023; (О. Ловка).

Ступені сімейної спорідненості (СС)– система номінації родичів певної родини. Розрізняють СС по прямій лінії найближчих кровних родичів, що зазвичай охоплює не більше чотирьох поколінь як у висхідному, так і низхідному напрямках. Перший ступінь між батьками та їхніми дітьми, другий – між дідами та онуками, третій – між прадідами та праонуками. Система номінації родичів не по низхідній та висхідній лініях, що виражають спорідненість по бокових лініях, нараховує наступні бокові лінії: рідні брат (брати) з його (їхніми) потомками та сестра (сестри) з її (їхніми) потомками; рідні дядьки та тітки по батьківській та материній лінії (у південно-західних українських говірках зберігаються номінації «стрий», «вуйко», «стрийна», «вуйна»). Діти рідних тіток, дядьків – «двоюрідний брат», «двоюрідна сестра». Поняття «рідний син дочки (сина) брата (сестри) діда (баби)» передається назвами-словосполученнями: «троюрідний брат/сестра». На

позначення неповної СС вживають номінації, які виражають поняття «нерідний батько» - «вітчим», «нерідна мати» - «мачуха», «нерідний син» - «пасинок», «нерідна дочка» - «пасербиця», «падчурка». Система номінації членів родини, пов'язаних між собою не кровно, а внаслідок шлюбу, мають три категорії за родом відносин: 1) між чоловіком і дружиною та її родичами; 2) між дружиною і чоловіком та його родичами; 3) між батьками одружених, між зятями і невістками. Номінації: «зять», «невістка», «тесть/теща», «свекор/свекруха». Для вираження поняття «брат дружини» вживаються синоніми «шурин», «швагер», «швагро», «дівер», «свояк». Дружина брата – «братова». Дружини рідних братів стосовно одна одної називались «ятрівками» або «діверками». Батьків подружжя одне відносно одного називають «сватами». ЛІТ.: Бурячок, 1961; Поріцька, 2008. Т. 4. Кн. 1. (О. Таран).

Суродженці (англ. siblings, sibs, sibbes - **сисби, сиблинги**) – єдинокровні діти по матері/батьку; одноюрідні брат або сестра, які мають спільних батьків (найближча спорідненість). Відповідно, суродженець - це один із двох або більше дітей, які мають спільних батьків. Термін

[Леся Українка](#) з братом [Михайлом](#)

використовується у сфері генетики як людей, так і тварин, для уточнення ступеня генетичної спорідненості, а саме: повні/рідні суродженці, напіврідні, зведені, прийомні, прийняті у сім'ю на правах рідних (усиновлення/удочеріння). Більша деталізація ступеня генетичної спорідненості притаманна зоології, зокрема гіпології, де важливо її встановлення для визначення ймовірності успадкування бажаних фізичних якостей, як-то, у

Дві сестри,
[Адольф Вільям Бугро](#)

розведенні коней. У медичній сфер знань уточнення ступеня генетичної

спорідненості пов'язано із вивченням спадкової патології та генних і хромосомних захворювання. Також визначення ступня генетичної спорідненості вказує на права правонаступності та підкреслює приналежність до певного роду та, відповідно, до певної емоційної системи стосунків, що має значення для формування особистості людини. Його використання у психології опирається на традицію зростання дітей у одній сім'ї, що формує у них певний тип взаємин, емоційних стосунків прихильності та підпорядкованості згідно порядку народження у сім'ї та вікових характеристик. Досліджуються різні характеристики особистості суродженців, що пов'язані із їхньою позицією та порядком народження в сім'ї а також значенням цих ознак для соціалізації та створення власної подружньої пари та побудови сім'ї. Австрійський психолог Альфред Адлер описав психологічні характеристики суродженців з різними позиціями та порядком народження у батьківській сім'ї: одинаки, старші, середні та молодші діти. Термін також спрощує перелік членів сім'ї при складанні генограми, чи опису сімейної системи. ЛІТ.: Маркевич, Загородній & Тарасова. 2011;. Крупник, 2019; Adler, A. 1964 та 1998. (Г. Бевз)

Теорія сімейних систем Мюррея Боуена (ТСС) – розкриває закономірності та механізми формування кожної сімейної системи як унікальної і неповторної через взаємопов'язані сімейні процеси; трактує сім'ю емоційною одиницею та комплексною системою взаємозв'язків, що створюється через взаємне відображення її членів та динаміку сімейних процесів, впливаючи тим самим на її загальну стабільність. Процес взаємодії та взаємовпливу на емоційні стани кожного члена сім'ї пояснюється через вісім структурних одиниць : диференціація Я; емоційний процес нуклеарної (ядерної) сім'ї; трикутники (триангуляція); процес сімейної проекції; мультигенераційний процес передачі; позиція суродженця (англ. sibling); та дві додаткові – емоційне відсікання/відтинання та соціальний емоційний процес (соціальний регрес). ТСС створена в 1954 році на основі лікувальної практики автора під час роботи в Національному інституті психічного

здоров'я, Джорджтаунському університеті й заснованому ним Джорджтаунському сімейному центрі. СТС базується на принципах психоаналізу, еволюційній біології, зокрема, теорії еволюції Ч. Дарвіна, що формує динамічний погляд на поколінний емоційний розвиток, як складний емоційно-поведінковий комплекс, що є властивим всьому живому, починаючи з еволюційного рівня рептилій та птахів. Основою ТСС є емоційні процеси, що ініціюються та передаються у сімейній системі впродовж поколінь. Для їх пояснення М. Боуен використовує трансгенераційний підхід та поглиблене розуміння динаміки розвитку «материнсько-дитячого симбіозу» через «тривожну» чи «функціональну прихильність» (attachment). Остання спрямовує процеси диференціації в напрямку автономного функціонування. Динамічні процеси в сім'ї, як емоційне детерміновані, створюють сумісне «емоційне поле» конкретної сім'ї з відповідними ознаками функціонування її членів. Базовою характеристикою емоційної системи М. Боуен розглядає «тривогу», що детермінує емоційні процеси та визначає форму їх урівноваження: або через тяжіння до згуртованості аж до злиття, або диференційованості, автономності аж до самотності. Поняття, які використовує М. Боуен, започатковуються в симбіотичній позиції дитини з матір'ю, що проявляється у недиференційованості та злитті «сімейної его-маси». Здатність індивіда до формування та збереження власного «Я» у стосунках з іншими буде залежати від ступеня диференціації двох систем: емоційної, як більш еволюційно-ранньої, та розумової, як більш еволюційно-пізньої. Процеси диференціації допомагають людям формувати власну автономність та уникати воронок реактивних полярностей (злиття чи відторгнення). Набуття характеристик зрілої особистості пов'язано із здатністю людини урівноважувати ці сили. Висновок М. Боуена, що індивідуальні проблеми членів сім'ї тісно пов'язані з загальною динамікою сімейних взаємин підтверджуються впродовж багатьох років як науковими дослідженнями так і практикою. Цей висновок став принципом терапевтичної роботи з сім'ями, в контексті якого індивідуальні

запити не розглядаються ізольовано а лише у врахуванні динаміки загальної сімейної системи. ЛІТ.: Посвістак, 2017; Michael & Nichols & Schwartz, 2005; Bowen, 1978. (Г. Бевз).

ФУНКЦІЇ СІМ'Ї (від лат. *functio* — виконання, звершення) — це спрямована діяльність на опанування задачами особистого, сімейного й суспільного життя та задоволення індивідуальних, групових та суспільних потреб членів сім'ї, що стосуються чи дотичні сім'ї. Відповідно до потреб та сфер життєдіяльності ФС поділяються на 4 категорії: 1) біопсихічні (народження, сексуальна функція); 2) екологічні, що забезпечують, визначають та регулюють порядок життєдіяльності сім'ї (матеріально-економічна, виробнича, господарча, споживча; опікунська тощо); 3) соціально-значущі (статус і місце людини в суспільстві); 4) соціо-психологічні (соціалізація, культура, відпочинок, рекреація, емоційно-експресивна, підтримуюча тощо). Кожна ФС має два ракурси розгляду: суспільний та індивідуально-сімейний, що проявляються через стійкий спосіб взаємовідношень між сім'єю і суспільством (суспільно орієнтовані ФС) та особистістю і її сім'єю (індивідуально орієнтовані ФС). На побутовому рівні ФС — *це обов'язки і завдання кожного її члена стосовно один до одного* (індивідуально орієнтовані), *сім'ї та суспільства в цілому* (суспільно орієнтовані). ФС реалізуються засобом аналогічного переліку сімейних ролей, як-то господарська ФС – роллю господаря/господині. Зміст та наповнення ФС змінюються залежно від суспільних змін (еволюція суспільства, місце сім'ї в суспільстві тощо) і поточних (життєвий цикл, структура сім'ї, потреби та очікування її членів, життєві ситуації тощо). Історично суттєвою ознакою сім'ї є її дітородність, що, відповідно, трактується *специфічною* ФС. Зміст *неспецифічних* ФС відображає змінний характер зв'язку між сім'єю та суспільством і породжується певними обставинами, життєвими ситуаціями чи обмеженнями, як примусом (накопичення і передача власності, статусу; організація виробництва і споживання; ведення домогосподарства; відпочинок і дозвілля; турбота про

здоров'я членів сім'ї; створення мікроклімату тощо). Змінність умов життя людини, її потреб та способів їх задоволення створюють новий зміст і наповнення ФС. З плином часу та змінними умовами життя ФС модифікуються, звужуються чи розширюються, втрачаються чи коригуються, виконуються повною мірою чи частково, стають домінуючими чи допоміжними. Наразі розвиток соціальних інститутів освіти, індустрії дозвілля, харчування знижує потребу членів сім'ї у виконанні відповідних функцій та опануванні відповідними ролями. В змісті ФС зростає також частка емоційно забарвлених потреб, що стосується таких соціально-економічних процесів, як відокремлення виробництва (справи) від сімейного життя, що обумовило реалізацію низки ФС поза межами сім'ї і створило дилему розподілу індивідуального життєвого часу в координатах «сім'я-робота» (*внутрішньо-сімейна чи зовнішньо-сімейна направленість* ФС). Наразі історично започатковані ФС переважно збереглися. Серед тих, які в тій чи іншій формі виконуються у сім'ї протягом всього її життєвого циклу виділяються наступні: виховна, матеріально-економічна, господарсько-побутова, сексуальна, рекреаційна, соціального контролю тощо. ФС складають цілісну соціально-психологічну систему, в якій реалізація будь-якого її елемента тісно пов'язана з якісними параметрами життя інших її членів. Щоб забезпечити життєдіяльність членів сім'ї у певних умовах суспільного життя та на певному етапі життєвого циклу сім'ї набір ФС має бути достатнім (*функціональна сім'я*). *Дисфункційність* сім'ї настає при невідповідності набору ФС або/та їх неналежного виконання існуючим умовам життя та задачам життєвого циклу сім'ї. ЛІТ.: Федоренко, (2022); Потапчук, Карпова, 2021; Столярчук, 2015; Давидов, Поцулко, 2017. (Г. Бевз).

Шлюбна адаптація: первинна — процес пристосування членів подружжя до шлюбного життя, який полягає у поступовому взаємному узгодженні їх потреб, думок, почуттів і поведінки. Адаптація розгортається впродовж першого року після одруження, охоплює всі сфери сімейних

відносин і базується на взаємному побутовому, емоційному, етично-культурному пристосуванні чоловіка і дружини, узгодженні ними існуючих до шлюбу зразків позасімейної поведінки, обов'язкове включення їх в коло взаємних родинних зв'язків. Провідними площинами подружньої взаємодії, на яких відбувається адаптація, є матеріально-побутова (узгодження прав і обов'язків подружжя у виконанні домашніх справ, а також формування задовольняючої їх моделі планування і розподілу сімейного бюджету), ціннісно-особистісна (поєднання світоглядів, ідеалів, інтересів, ціннісних орієнтацій, настанов, а також особистісних і характерологічних особливостей чоловіка та дружини), інтимно-особистісна (досягнення подружжям сексуальної сумісності, що припускає їх взаємне не тільки фізіологічне, але і емоційне задоволення інтимними відносинами). Успішність адаптації до сімейного життя в молодій родині визначає відповідність мотивації шлюбу партнерів, тривалий період дошлюбного залицяння, психологічна сумісність партнерів, їх готовність до сімейного життя ЛПТ. Мушкевич, Федоренко, Магдисюк, Дучимінська, 2018; Столярчук, 2015. (*О. Столярчук*).

Шлюбна адаптація: вторинна – надмірне звикання членів подружжя один до одного, послаблення подружнього кохання і пригнічення неповторного характеру шлюбного союзу. На відміну від первинної шлюбної адаптації, яка грає сприятливу роль для розгортання сімейних взаємин подружжя, вторинна шлюбна адаптація є негативним явищем, яке може спровокувати сімейну кризу. Вторинна шлюбна адаптація може виявлятися у таких аспектах, як інтелектуальний (зниження інтересу до шлюбного партнера як особистості внаслідок повторення ним в спілкуванні однакових думок, точок зору, оцінок), етико-комунікативний (відверта демонстрація негативних якостей, думок і вчинків, використання під час спілкування неприйнятних жестів та інтонацій) і сексуальний (одноманітність інтимних відносин, що призводить до зниження взаємної привабливості і падіння статевого потягу). Суттєву роль у профілактиці вторинної шлюбної адаптації відіграє збагачення партнерського подружнього спілкування. У сім'ї часто

виникає феномен «буденності», і запобігти йому може лише повноцінне спілкування [1]. В бездітної подружньої пари вторинна шлюбна адаптація може розгортатись швидше й інтенсивніше, оскільки є висока ймовірність, що у чоловіка та дружини без переходу до нових, батьківських родинних ролей, розгорнеться застій у подружніх ролях і функціях. ЛПТ. : Поліщук, (Ред.), 2021; Столярчук, 2015. (*О. Столярчук*).

2.2. Правові та виховні засади батьківства і материнства

1	батьківство	позбавлення батьківських прав
2	батьківство відповідальне	покоління
3	батьківське неприйняття дитини	представництво
4	взаєморозуміння у батьківсько-дитячих стосунках щодо освіти дитини	сім'я
5	взаєморозуміння	сімейне цілепокладання
6	виховання	Сімейний кодекс України
7	виховання дисконтинуальне	спадкування
8	виховання: статеве	спори між батьками щодо дитини
9	дитина	усиновлення
10	допоміжні репродуктивні технології	шлюб
11	замінна сім'я	шлюб недійсний
12	материнство	шлюб цивільний
13	повноліття	шлюб: розірвання
14		шлюб: розірвання шлюбу і діти

Батьківство – це стан, роль та досвід дорослих, пов'язаний із народженням дитини, вихованням, турботою про неї та відповідальністю, що виникає внаслідок біологічних зв'язків, усиновлення/удочеріння, замінного батьківства чи партнерства. Воно охоплює як емоційні, соціально-психологічні та правові аспекти взаємин між батьками та дитиною, спрямовані на її розвиток, соціалізацію та формування самостійності. Батьківство є складним і динамічним процесом опанування дорослими нової ролі, що поєднує низку різноманітних емоцій (радість, любов аж до самопожертви тощо) з новими обов'язками, викликами та зміною життєвих пріоритетів та їхніми правовими наслідками. Має дві форми представлення: татківство та материнство, що вирізняються статево-обумовленими ознаками, так і місцем та роллю жінки і чоловіка у суспільстві. Термін також охоплює сукупність підходів і практик соціалізації та виховання дітей, що визначають стиль батьківської поведінки. (О. Чистяк).

Батьківство відповідальне (БВ) - свідомий вибір батьками дитини належного виконання батьківських функцій як особистої і соціальної задачі; сукупність сформованих батьківських якостей, батьківських почуттів, знань і навичок, в основі яких лежить готовність взяти на себе відповідальність

перед собою і суспільством за турботу про життя, здоров'я та виховання власних дітей. Становлення ВБ відбувається завдяки усвідомленню і переживанню людиною своєї батьківської ролі та функцій, а також відповідального аналізу проблем, що виникають.

Батьківське неприйняття дитини (БН) - один із найбільш поширених *типів* неправильного виховання. Неприйняття може бути явним і неявним. *Явне* неприйняття спостерігається тоді, коли народження дитини було небажаним, або у випадку, коли планувався хлопчик, а народилася дівчинка чи, навпаки. Складніше виявити *неявне* неприйняття. У таких сім'ях дитина, як на перший погляд, є бажаною, до неї уважні, про неї турбуються проте відсутній душевний контакт. Причиною БН може бути почуття власної нереалізованості в одного чи обох батьків, наприклад щодо кар'єри. Проектуючи свої проблеми на дитину, батька/матір ніби створює «емоційний вакуум» навколо неї, провокуючи власну дитину на зворотне неприйняття, в результаті чого може розвиватися протестна поведінка та агресивність, або відчуження, замкнутість, образливість та нерішучість. В обох випадках у їхніх характерах формуються риси невпевненості, нестійкості, негативізму, особливо у стосунках з дорослими. (О. Чистяк).

Взаєморозуміння у батьківсько-дитячих стосунках щодо освіти - досягнення узгодженості щодо освітніх здобутків дитини засобом врахування поглядів, позицій, можливостей одне одного та за умови розуміння іншого як особистості з її потребами, інтересами, настановленнями, переживаннями, досягненнями і поразками. Може досягатися на основі вигоди, екології та домовленостей. *Вигода-досягнення* взаєморозуміння в ситуації переривистих зв'язків між батьками і дитиною за рахунок ситуативних чинників, які є ключовими для подальшого розвитку подій. Діти в такій ситуації навчаються розуміти стани батьків і використовувати їх задля своєї вигоди. *Домовленість у батьківсько-дитячих стосунках* - це узгодження позицій кожного: батьків щодо їхніх вимог до освітніх здобутків дитини і дитини, яка згоджується їх реалізувати заради морального задоволення батьків.

Екологічність батьківсько-дитячих стосунків передбачає врахування батьками поглядів, інтересів, установок, потреб, переживань дитини на емпатійному рівні. ЛІТ: Чистяк, 2023а та 2023б. (О. Чистяк).

Взаєморозуміння - досягнення сутнісних узгодженостей у стосунках між людьми, партнерами та соціальними групами, що проявляються в осмисленні предмету взаємодії, двосторонньому взаємоприйнятті, схожості та подібності реагування (когнітивного, емоційного і поведінкового) та відгуку на предмет взаємодії, узгодженому розумінні мети, мотивів і установок партнерів, в результаті чого виникають прийнятні для них способи досягнення результатів спільної діяльності. В одночасно може виступати як процес, результат і стан. Для досягнення В між людьми слугують певні умови, найважливішими з яких є: а) заінтересованість взаємодіючих сторін; б) усвідомлення прийнятності особистісних якостей партнера, що проявляються у взаємодії; в) врахування наслідків впливу різного ступеня на особистість у ситуації взаємодії з партнером; г) вироблення угоди і практичне її виконання за установленими правилами; д) взаємна поступливість певними інтересами. Це слугує виникненню у співучасників взаємної симпатії, довіри, психологічної сумісності в міжособистісних стосунках, що емоційно посилюють почуття В та наснажують людей до спільної діяльності. ЛІТ: Чистяк, 2023; Синявський, & Сергєєнкова, 2007. (О. Чистяк).

Виховання – процес цілеспрямованого формування особистості, що включає фізичний, емоційний, соціальний, інтелектуальний та духовний розвиток. Є впливом суспільства на людину для засвоєння нею соціального досвіду, цінностей, знань і способів поведінки в суспільстві. Як вплив суспільства на особистість, яка розвивається, В передбачає спеціальну організацію для гармонійного та повноцінного розвитку підростаючого покоління. Як педагогічна категорія В є цілеспрямованою діяльністю, що покликана сформувати систему якостей особистості, поглядів і переконань відповідно до суспільних цінностей. В реалізується через культуру, освіту та

навчання. В є об'єктом вивчення різних наук: філософії, психології, фізіології, генетики. Але саме педагогіка, як наука про виховання, здійснює повне й систематичне дослідження чинників виховного впливу на особистість, вивчає принципи, зміст, засоби і методи цього процесу а також здійснює їх наукове обґрунтування.

Виховання дисконтинуальне (інтермітуюче) – (від. лат. *Intermitto* – перериваю, припиняю) - це процес виховання, який характеризується перервністю, нерегулярністю та непослідовністю у наданні дитині емоційних батьківських стимулів, а з причини вимушених чи реальних їхніх обставин життя призводить до вичерпання й «відсутності інтересу» до дитини». Епізодичний характер контактів батьків з дитиною постає чинником фрагментарного формування цінностей, навичок чи поведінки, оскільки відсутня цілісна система впливу. Переважно є проблемою забезпечених сімей з високим економічним статками та потенціалом самореалізації, що не залишає у них часу для дитини. Компенсаторна підміна емоційних стимулів матеріальними та замінною турботою (залучення додаткового персоналу, як-то, гувернантів, нянь) створює умови для повторної сепарації з її дериваційними наслідками. ЛІТ.: Борщевська, Зіборова, & Іванова, 1999; Langmeier, & Matějček, 1984. (*О. Чистяк*)

Виховання: статеве (ВС) – процес формування у людини усвідомлення специфіки власного «Я», що зумовлюється належністю до певної статі. СВ забезпечує оволодіння людиною нормами стосунків із представниками протилежної статі, включає підготовку молодих людей до шлюбу, створення сім'ї та виховання дітей.

Дитина (Д) - це людина, до досягнення нею 18 років. Д. має особливий статус, зумовлений тим, що вона не все усвідомлює, не завжди може передбачити результат своєї поведінки, не все знає, не все може зробити сама. Д. у віці до 14 років (малолітня) наділена частковою цивільною дієздатністю: може самостійно укласти лише дрібні побутові договори, не несе юридичної відповідальності, але може бути автором різноманітних

творів і здійснювати свої права інтелектуальної власності. Д. у віці від 14 до 18 років (неповнолітня) володіє неповною цивільною дієздатністю: може сама укладати різноманітні цивільні договори, але договори щодо нерухомості – лише зі згоди батьків, піклувальника і органу опіки та піклування. Така дитина сама відповідає за свою поведінку у сфері цивільних відносин. А за браком у неї коштів додаткову цивільну відповідальність нести будуть її батьки або піклувальник. Кримінальна відповідальність Д. настає з 16 років, а за вбивство та деякі інші важкі злочини – з 14 років. (З. Ромовська).

Допоміжні репродуктивні технології (ДРТ) - одна із гарантій здійснення права на материнство і права на батьківство. Україна - в числі тих кількох держав, у яких таке застосування має законодавче закріплення. І це робить їй честь. У статті 123 Сімейного кодексу містяться юридичні шляхи вирішення трьох життєвих ситуацій: безплідності дружини, безплідності чоловіка, безплідності і дружини, і чоловіка. Договір між дійовими особами (подружжям та сурогатною матір'ю) має бути нотаріально посвідчений. ДРТ можуть бути застосовані лише за умови наявності біологічного зв'язку між матір'ю (батьком) і зачатою дитиною, а отже, біологічно чужі люди, які не мають генетичної спорідненості, учасниками цих відносин бути не можуть. Для післявоєнної України ДРТ можуть стати одним із шляхів подолання демографічної катастрофи. Застосування ДРТ не суперечить ні Божому, ні світському закону, а проблеми, які при цьому виникають, можна легко вирішити за допомогою існуючих юридичних механізмів. (З. Ромовська).

Замінна сім'я (ЗС) - термін охоплює низку правових статусів, що вказують на виконання дорослими функції замінного батьківства внаслідок прийняття некровної (генетично неспорідненої) дитини у замінну сім'ю. Розрізняють такі форми: *прийомна сім'я, патронатна сім'я, опіка та піклування, дитячий будинок сімейного типу (ДБСТ)*. Прийняття дитини у сім'ю (у ситуації неможливості її проживання у власній сім'ї) передбачає призначення їй фінансового утримання згідно встановлених нормативними

документами обсягів фінансування. Статус замінних батьків варіюється згідно названих форм (прийомні батьки, патронатні батьки, опікуни та піклувальники, батьки вихователі) і встановлюється органом опіки і піклування через його уповноважений орган – Службу у справах дітей. Процес створення замінної сім'ї характеризується певними особливостями і передбачає реалізацію в декілька етапів: пошук кандидатів на замінне батьківство, процес підготовки, надання кандидатам висновку про можливість створення замінної сім'ї певного типу (прийомна, патронатна сім'я, ДБСТ, опіка, піклування), взаємодобір, влаштування дитини у сім'ю, надання професійної підтримки дитині і замінній сім'ї засобом організації соціального супроводу, моніторинг якості надання дитині догляду у замінній сім'ї та проведення заходів по реалізації завдань захисту майновий та немайнових прав дитини, робота щодо відновлення права дитини та постійне її влаштування з наступною його реалізацією та організацією прощальної процедури. Формою постійного влаштування дитини є повернення її до власної кровної сім'ї, здатності якої до виконання батьківсько-материнських функцій були відновлені. Другою формою постійного проживання дитини є усиновлення/удочеріння. Дорослі, які пройшли спеціальну підготовку можуть бути корисними не лише для однієї дитини і створити замінну сім'ю для інших дітей, які потребують замінного догляду. Так у прийомних сім'ях може проживати до 4-х прийомних дітей, а у ДБСТ до 10 дітей-вихованців. Особливістю створення замінних сімей є орієнтація на потреби дітей, яким потрібний захист та належне утримання. У процедурі соціального супроводу замінним батькам постійно пропонуються різні форми підтримки: підвищення кваліфікації у вигляді семінарів та виїзних сезонних шкіл, участь у групах зустрічей. Для цього розробляються спеціальні програми розвитку батьківської компетентності та здійснюється пошук більш адаптивних заходів, як-то розвиваючих комунікативних просторів, одним із яких є РОСД – рекреаційна освітня декада (Бевз, & Герасим, 2007). Світова практика замінного догляду за дітьми (foster care) розвиває спільноту замінних батьків

засобом створення громадських об'єднань задля інтеграції набутого досвіду у цій сфері та його поширення через щорічні міжнародні конференції, що по чергово проводяться в одній із країн світу – її членів. Наразі в Україні вже теж започаткована практика створення відповідних громадських об'єднань. Також у ЗВО викладаються дисципліни по підготовці соціальних працівників до роботи в системі замінного догляду за дітьми, наразі, у сім'ях громадян. ЛІТ. : Бевз, & Герасим, 2007; Бевз, 2006; Бевз, 2010. (*Г. Бевз*).

Материнство (М) – це інтегральне соціально-психологічне утворення, комплекс відносин, обов'язків, почуттів і соціальних ролей, пов'язаних з виношуванням, народженням і вихованням дитини, що базується на унікальному біологічному та глибокому психоемоційному зв'язку жінки з дитиною. М, як складне утворення, унікальний етап особистісного росту жінки, формується протягом життя (через досвід взаємодії з власною матір'ю, прийняття ролі, готовність). М охоплює сукупність ціннісних орієнтацій, настановлень та очікувань матері; глибокі материнські почуття, ставлення і позиції, що формуються на основі первинного фізичного зв'язку та підвищеної інтуїтивної чуйності до потреб немовляти; материнську відповідальність і стиль сімейного виховання, що часто характеризується високим рівнем емоційного контейнування та емпатійної ідентифікації. Специфіка материнства, на відміну від батьківства, полягає у фізичному переплетенні її організму з організмом дитини, що не має аналогів у ролі батька. Жінка виношує плід, і саме її тіло є життєдайним середовищем протягом вагітності. Це супроводжується глибокими гормональними змінами (прогестерон, естрогени), які готують організм до народження і подальшого догляду. Під час пологів та грудного вигодовування в організмі матері масивно виробляється гормон окситоцин. Цей гормон відіграє критичну роль у формуванні сильного і негайного зв'язку («бондингу») між матір'ю та новонародженим. Дослідження показують, що мозок матері особливо реагує на потреби дитини. Біологічно зумовлена підвищена чутливість матері до запаху, плачу та інших сигналів немовляти. Її чуйність, передбачуваність і

здатність «контейнувати» (витримувати, розуміти та заспокоювати) емоції дитини закладають у дитини базове почуття безпеки та довіри до навколишнього світу (за Еріком Еріксоном). Матері часто притаманна глибока емпатійна ідентифікація з дитиною, що дозволяє їй інтуїтивно розуміти потреби та емоційний стан немовляти, навіть коли воно не може їх висловити вербально. Таким чином, унікальність М визначається її фізичною незамінністю на етапі виношування та годування дитини, а також первинним, глибоким психологічним зв'язком з нею, що є фундаментом для формування особистості дитини. ЛІТ.: Lamb, (Ed.), 2010; Brandt, 2009; Feldman, Weller, Zagoory-Sharon, & Levine, 2007; Скрипніков, Герасименко, Ісаков, 2017; Дегтяренко, & Буряк, 2016. . (В. Кутішенко).

Повноліття (П) – це досягнення людиною 18 років. Повноліття людини настає у день її народження. П звільняє людину від піклування з боку батьків та інших осіб, робить її самостійним, незалежним учасником усіх правових відносин, носієм різноманітних ризиків та юридичної відповідальності. Набуття неповнолітнім/ньої повної цивільної дієздатності, наприклад, у зв'язку зі шлюбом чи народженням дитини, не робить його/її повнолітньою. Повнолітня особа може не усвідомлювати значення своїх дій і потребувати певної юридичної «протекції»: визнання недійсним вчиненого нею правочину чи звільнення від юридичної відповідальності, призначення примусового лікування, призначення опікуна чи піклувальника. (З. Ромовська).

Позбавлення батьківських прав (ПБП). Це наслідок ухилення матері, батька від виконання батьківських обов'язків. ПБП – це виняткова міра впливу на батьків, тому можлива лише тоді, коли інші заходи не дали бажаного результату. Найчастіше це зумовлене зловживанням спиртними чи наркотичними речовинами, жорстоким ставленням до дитини. Фізичне чи психічне безсилля виховувати дитину не є підставою для ПБП. Позбавити батьківських прав можна лише повнолітнього батька чи матір й щодо дитини, яка ще не досягла повноліття. ПБП стосується не лише «рідних»

батьків, а й усиновителя. ПБП може стосуватися усіх неповнолітніх дітей або лише декого з них. Для ПБП обов'язковим є висновок органу опіки та піклування. Обов'язковою є й участь цього органу у судовому процесі. Дитина, щодо якої ухвалено рішення суду про ПБП одного із батьків, може бути передана на проживання з іншим з батьків чи з іншим родичем. ПБП не звільняє відповідачів (матір чи батька або їх обох) від обов'язку по утриманню дитини. Той, хто ПБП, втрачає певні права та юридичні можливості (шанси): бути (стати) опікуном чи піклувальником, стати спадкоємцем за законом, стати усиновлювачем дитини, займати посаду, пов'язану з вихованням дитини. ПБП має відповідати найвищим інтересам дитини, здійснюватися для забезпечення їй стабільних і гармонійних умов життя. Батьківські права покараної особи суд може згодом поновити за його позовом, у разі реальної можливості відновлення довіри до нього як до батька (матері) дитини. (З. Ромовська).

Покоління (синонім – *когорта*: від лат. *cohors* – підрозділ легіону римської армії; згуртована спільними ідеями, цілями, прагненнями група людей, з'єднання) – умовна мережа поєднання людей, які народилися в один і той же часовий період, і, відповідно, мають схожі умови життя, подібний соціокультурний досвід та дотримання подібного соціокультурного стилю (форма життєдіяльності), який відповідає вимогам і умовам історичного часу їхнього соціально-психологічного становлення. П поєднуються певними схожими ознаками, як-то інтереси, стиль життя, стиль поведінки, мода, уподобання тощо. Соціально-дієвим терміном суспільного впливу покоління можна вважати часовий відрізок, у якому його представники вибудовують соціокультурний стиль (форма життєдіяльності) і конкурують за соціальне домінування. Домінування і впровадження поколінням у життя суспільства оновленого соціокультурного стилю відбувається за умови узгодженості продукуваних поколінням соціальних позицій, особливостей життєдіяльності, артефактів, з одного боку, суспільним викликом і, з другого, готовності суспільства до стильового оновлення. Особливості взаємодії

різних поколінь (діти, батьки, прабадьки) обумовлюють їхні віково-психологічні характеристики, поведінкові стратегії, які вони використовують у соціальних зв'язках, досвід пережитих соціально-історичних подій та соціокультурні стилі, яких вони дотримуються. ЛПТ.: Довгань, 2020. (Н. Довгань).

Представництво (П) – це юридичний механізм піклування, за допомогою якого права дитини, особи, визнаної недієздатною, чи особи, дієздатність якої обмежено, може здійснювати інша особа. Таке П. виникає на підставі закону, тому й прийнято називати його законним. Представниками дитини є насамперед батьки. Мати та батько дитини мають однаковий статус законних представників дитини, навіть тоді, коли хтось із них проживає окремо від неї. Стосовно малолітньої дитини мати та батько мають додатковий статус опікуна, а стосовно неповнолітньої – статус піклувальника. Статус опікуна дитини виникає автоматично, як результат запису особи матір'ю чи батьком дитини. З досягненням дитиною 14 років він так само автоматично перетворюється у статус піклувальника. Батьки, як опікуни, у матеріальній сфері відносин затуляють собою малолітню дитину, яка, хоча безпосередньої участі у них й не бере, але незримо присутня в них, оскільки дії представника не можуть суперечити її правам та інтересам. Батьки не мають права дарувати, заставляти майно дитини, відмовлятися від прав дитини, зокрема прав житлових. Тому переїзд, наприклад, матері з дитиною з помешкання, в якому вони проживали однією сім'єю з батьком дитини, не припиняє права дитини на це житло, якщо на таку відмову від цього права не було згоди органу опіки та піклування. Батьки як піклувальники управнені контролювати дії неповнолітньої дитини, даючи згоду чи заперечуючи проти них. Договір, укладений дитиною без такої згоди, є недійсним. Мати, батько мають право звернутися до суду з вимогою про захист прав та інтересів дитини. Втім вони не можуть вважатися позивачами, оскільки основний ефект рішення суду пошириться не на них. Вони – лише законні представники дитини як позивача. Таким самим

статусом законного представника дитини наділено й усиновлювача. Позбавлення батьківських прав матері чи батька дитини припиняє їхній статус опікуна чи піклувальника. У СК батьків наділено правом звертатися до суду чи інших державних інституцій за захистом прав та інтересів своїх повнолітніх дітей. А повнолітніх дітей наділено правом звертатися за захистом прав та інтересів своїх дієздатних батьків, тобто йдеться про їхнє законне процесуальне представництво. Над малолітньою дитиною, позбавленою батьківського піклування, призначається опіка й опікун. А над такою самою неповнолітньою дитиною - піклування й піклувальник. Визнання недієздатною фізичної особи, яка не усвідомлює значення своїх дій або не може керувати ними, призводить до призначення над нею опіки й опікуна. У цьому разі на опікуна покладаються не лише представницькі повноваження, а й обов'язки щодо догляду за підопічним. Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи у зв'язку, наприклад, зі зловживанням спиртними напоями, має наслідком призначення над нею піклування й піклувальника. Повноваження останнього, як й інших піклувальників, - також дорадчо-контролюючі. (З. Ромовська).

Сім'я (С) - природний і основний осередок суспільства для зростання і добробуту усіх членів сім'ї і особливо – дітей: природним – тому, що створена самим життям, а не за чийось розпорядженням: основним – тому, що немає іншої суспільної структури, здатної виконувати комплекс найрізноманітніших функцій і до того ж – на засадах любові. Це проголошено у Загальній декларації прав людини, преамбулі до Конвенції про права дитини, Конституції України. Сім'я – індивідуальна і суспільна цінність. Сім'я - барометр суспільства. У статті 3 Сімейного кодексу України (далі: СК) ознаками сім'ї названо спільне проживання, спільність побуту, взаємність прав та обов'язків. Підставами створення сім'ї є шлюб, кривне споріднення, усиновлення. Сім'ю може створити «цивільний шлюб», інші форми сімейного партнерства. Кожен має право на сім'ю, кожному держава гарантує таємницю і недоторканність сімейного життя. (З. Ромовська).

Сімейне цілепокладання – це процес спільного визначення цілей у межах сім'ї, який спрямований на гармонійний розвиток стосунків, добробут, виховання дітей та загальне благополуччя родини. Основні аспекти сімейного цілепокладання: спільне бачення майбутнього (обговорення та узгодження основних цінностей і прагнень); постановка реалістичних цілей (встановлення короткострокових і довгострокових завдань (наприклад, покращення житлових умов, фінансове планування, виховання дітей, спільний відпочинок); розподіл відповідальності (кожен член сім'ї бере участь у досягненні спільних цілей відповідно до своїх можливостей); гнучкість і адаптація (врахування змінних обставин та коригування планів за потреби); підтримка та мотивація (взаємне заохочення та створення позитивного середовища для досягнення цілей). Сімейне цілепокладання допомагає створити міцну, стабільну сім'ю, забезпечує довіру та взаєморозуміння між її членами. Кожній сім'ї варто розвивати здатність до ефективного сімейного цілепокладання. Це вимагає узгодженості між її членами, навичок комунікації, довіри та спільного бачення майбутнього. Фактори, що позитивно впливають на здатність сім'ї до цілепокладання: взаєморозуміння (члени сім'ї мають спільні цінності та погляди на життя); готовність до компромісів (здатність враховувати інтереси всіх); спільна відповідальність (кожен бере участь у досягненні цілей); навички комунікації (сім'я вміє конструктивно обговорювати плани та приймати рішення); гнучкість (сім'я здатна адаптуватися до змін та переглядати цілі при необхідності). До сімейних ситуацій, які потребують перегляду визначених цілей та відновлення цілепокладання, можна віднести: конфлікти та непорозуміння (відсутність узгодженості в цілях або способах їх досягнення); різні цінності та пріоритети (наприклад, один партнер хоче кар'єрного зростання, а інший – більше часу для спільних подорожей); відсутність лідера або ініціативності (якщо ніхто не бере на себе роль організатора); емоційна напруженість (нестача підтримки або високий рівень стресу); економічні або соціальні труднощі (нестабільність може заважати

плануванню довгострокових цілей). Процес успішно розвивається через відкритий діалог, спільне планування та компроміси. Головне – бажання всіх членів сім'ї працювати над спільним майбутнім. Плекаючи позитивний досвід сімейного цілепокладання, закладається основа щасливого сімейного життя. ЛПТ: Рева, 2016; Гомольська, 2017. (*Л. Опанасенко*).

Сімейний кодекс України (СК). Початок його чинності – 1 січня 2004 року. СК започаткував істотні зміни у регулюванні сімейних відносин. Найперше, визнано, що сім'я створюється не лише на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а й на інших підставах, не заборонених законом та моральними засадами суспільства. Це зумовило визнання сім'єю союзу жінки і чоловіка, які спільно проживають, але без реєстрації шлюбу. Цим утверджено неможливість дискримінації, закріпленої у статті 24 Конституції України. Вперше договір визнано регулятором сімейних відносин, що стало підставою для можливості охоплення договором матеріальної і нематеріальної сфери відносин між чоловіком і жінкою, між батьком і матір'ю дитини, між іншими членами сім'ї. СК утвердив шлюб саме як союз жінки і чоловіка, чим відкинув зазіхання на шлюб з боку осіб однієї статі. Ці особи, проживаючи спільно, можуть мати статус сім'ї, бути суб'єктами права спільної сумісної власності, але не можуть мати статусу подружжя. Допущено розірвання шлюбу судом на підставі спільної заяви подружжя, які мають малолітніх, неповнолітніх дітей, за наявності договору між ними про облаштування життя дитини після розірвання шлюбу. Деталізовано сферу застосування шлюбного договору. Моментом розірвання шлюбу за рішенням суду став день набрання ним чинності. Недійсність шлюбу як наслідок порушення вимог закону під час його реєстрації поділено на три види: шлюб є недійсним, шлюб визнається судом недійсним, шлюб може бути визнаний судом недійсним. В СК вперше закріплено право на материнство і право на батьківство. Захищено інтереси дітей, батьки яких не є у шлюбі між собою: абсолютною підставою для судового визнання батьківства щодо них стало кровне споріднення, без обтяження її жодними

додатковими юридичними обставинами (спільне проживання, визнання дитини своєю). Саме цю новелу було названо в пресі «сексуальною революцією». Натомість «аліментна революція» полягала у багатьох новелах. Кожній вагітній жінці надано право на утримання від чоловіка, за умови його матеріальної забезпеченості. Жінці та чоловікові надано взаємне право на утримання один від одного, якщо з кимось із них проживає дитина. Замість фіксованого розміру аліментів на дитину ($\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{2}$), встановленого в Союзі Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) ще в 40-х роках, суду надано право самому визначити розмір аліментів. Батьків зобов'язано утримувати повнолітню дитину, яка продовжує навчання, до досягнення нею 23 років. Дитині з інвалідністю надано пожиттєве право на утримання від батьків. Запроваджено стягнення пені за ухилення від виконання рішення суду про стягнення аліментів або аліментного договору, у розмірі 1 відсотка за кожен день простроченого місячного платежу. Дозволено укладення договору між батьками про своєрідну «заміну» права дитини на утримання на право власності на нерухомість. Це право мають й інші учасники зобов'язань по утриманню. Дитину визнано власником майна, придбаного батьками для її зростання. В СК забезпечено застосування різноманітних репродуктивних технологій, спрямованих на подолання жіночого і чоловічого безпліддя. Життя підтвердило безпідставність охаювання обраного Україною шляху, його правильність, що проявилася особливо в часи війни. Дитині, якій виповнилося 14 років, надано право самій звертатися до суду за захистом своїх прав та інтересів. Бабі, дідові надано право брати участь у вихованні внуків, звертатися до суду та інших державних інституцій з вимогою про захист їхніх прав та інтересів і без призначення їх опікунами чи піклувальниками. Новий погляд на усиновлення забезпечив можливість запровадження усиновлення повнолітньої особи, якщо вона в період дитинства була позбавлена батьківського піклування. А також можливість позбавлення усиновлювача батьківських прав, якщо він, вона були записані батьком, матір'ю дитини. Звужено межі таємниці усиновлення:

усиновленому надано право дізнатися про історію свого життя. І чимало людей уже скористалися ним. СК дістав схвальну оцінку за кордоном. Європейський суд з прав людини не зробив Україні жодного зауваження щодо нерозумності чи несправедливості його приписів. (З. Ромовська).

Спадкування (С) – це перехід матеріальних прав (найперше права власності, права вимоги про повернення боргу) та обов’язків (повернення боргу, відшкодування збитків) від померлої людини (спадкодавця) до її правонаступників (спадкоємців). С. здійснюється на підставі заповіту, посвідченого нотаріусом, посадовою особою органу місцевого самоврядування, а також головним чи черговим лікарем лікувального закладу, в якому перебував заповідач, командиром військової частини та іншими особами, визначеними законом. Відсутність такого посвідчення заповіту має наслідком його нікчемність. Заповідач має право обрати спадкоємця, визначити обсяг спадщини, яку він зможе отримати, покласти на нього обов’язок вчинити якусь дію на користь певної особи і навіть позбавити когось права на спадкування. Водночас заповідач не може позбавити права на спадщину т.зв. обов’язкових спадкоємців, до яких належать неповнолітні, непрацездатні спадкоємці 1-ої черги. За відсутності заповіту, у разі визнання його недійсним чи у разі охоплення заповітом не усієї спадщини, С. здійснюється за законом, по чергово, відповідно до Цивільного кодексу. До *першої черги* належать діти, дружина (чоловік) та батьки. До *другої черги*: дід і баба з боку матері та батька, а також рідні брати та сестри. До *третьої*: рідні дядько та тітка спадкодавця. До *четвертої*: особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім’єю не менше як п’ять років до часу його смерті. До *п’ятої*: інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно. Тобто, трьорідна сестра ще увійде до цієї черги. Черговість С може бути змінена за договором між усіма спадкоємцями. До прикладу, спадкоємці 1-ої черги можуть включити до числа спадкоємців когось із наступних черг. В Цивільному кодексі розширено перелік підстав для С. за правом представлення: тобто коли смерть спадкодавця випередила

смерть особи, яка мала шанс стати в майбутньому його спадкоємцем за законом. Якщо О. помер раніше смерті батька Я. , діти О. успадкують після смерті Я. ту частку, яка припала б О., якщо б він був живим. Якщо після смерті Т. живими бути дві її сестри, а третя померла раніше, її частку отримають її діти, тобто племінники Т. Бажання прийняти спадщину засвідчується заявою про це до нотаріуса, який відкрив спадкову справу, поданою протягом 6-ти місячного строку. Той спадкоємець, який проживав із спадкодавцем на час його смерті, а також малолітній, неповнолітній, недієздатний чи обмежений у дієздатності спадкоємець вважаються такими, що прийняли спадщину. Спадкоємці зобов'язані погасити борги спадкодавця лише в межах отриманих активів. (З. Ромовська).

Спори між батьками щодо дитини – ситуації, коли між батьками дитини немає згоди щодо визначення, з ким проживатиме дитина після розірвання їхнього шлюбу: з матір'ю чи з батьком. Закон не надає матері переваг: втім вилучення дитини від матері, яка справляється зі своїми обов'язками, і передача її батькові, продовжує залишатися явищем надзвичайним. Її освячує принцип 6 Декларації про права дитини 1959 року, у якій зазначено, що дитина може бути розлучена з матір'ю лише у виняткових ситуаціях. Рішення суду про почергове (потижневе, помісячне) проживання дитини то у матері, то у батька залишається у нас поки малоймовірним. Дитина, якій виповнилося 14 років (неповнолітня), сама визначає місце свого проживання. Тому предметом судового розгляду це питання може стати лише тоді, коли праву дитини на вибір «сімейного середовища» чиниться опір. (З. Ромовська).

Усиновлення (У) – включення дитини, батьки якої померли, чи позбавлені батьківського піклування, у лоно сім'ї, у т.ч. у лоно родичів за походженням. У припиняє стан сирітства, створює для дитини такі самі юридичні наслідки, як й народження. Рішення про У ухвалює суд після детального з'ясування відповідності У найвищим інтересам дитини. Дитина має дати дозвіл на У, як тільки вона почне усвідомлювати значення його для

свого життя. Держава забезпечує таємницю усиновлення. Поряд з цим усиновлена дитина, яка досягла 14 років, має право на одержання інформації про своє У. Україна – єдина держава Європи, у якій дозволено У повнолітньої особи, котра в дитинстві була позбавлена батьківського піклування. (З. Ромовська).

Шлюб (Ш) – найпоширеніша форма організації сімейного життя жінки і чоловіка: союз вільний, без насильства і обману. Ш породжує статус подружжя, є підставою для дії двох презумпцій: майно, що придбане у Ш, є спільною сумісною власністю подружжя; дитина, зачата або народжена у Ш, походить від подружжя. Законами Ш є: державна реєстрація, різностатевість, одношлюбність, добровільність, відсутність близького кривного споріднення, досягнення шлюбного віку, а також реєстрація шлюбу з наміром створення сім'ї. Без державної реєстрації нема Ш, але можна вести мову про сім'ю. Ш – союз жінки і чоловіка, і Україна, я переконана, не змінить свого ставлення щодо цього. Проте Україна, відповідно до позиції ЄС, готова до визнання сім'єю проживання двох осіб однієї статі. Право на повторний Ш може виникнути лише у разі припинення попереднього. Одночасного перебування у двох чи більше Ш закон не допускає. Ш має бути придатним для народження дитини, тому він неможливий між близькими родичами. До Ш треба бути готовим, свідченням чого є досягнення шлюбного віку у 18 років. (З. Ромовська).

Шлюб недійсний (ШН) - наслідок недотримання законів шлюбу. В залежності від вчиненого правопорушення, можливі такі наслідки: ШН у ситуації реєстрації повторного шлюбу без припинення попереднього; суд визнає ШН у разі його фіктивності; суд може визнати ШН у разі укладення його між дворідними братом і сестрою. ШН є з моменту його реєстрації. Він не створює прав та обов'язків подружжя, але не перериває правових зв'язків між матір'ю, батьком та дитиною. (З. Ромовська).

Шлюб цивільний (ШЦ) - це явище народилося в Україні давно і мало назви: «життя на віру», «невінчаний шлюб» (термін вживала Леся Українка),

«сожителство». В даний час все частіше вживається назва «цивільний шлюб». Особливістю ШЦ є відсутність його державної реєстрації, а отже, і відсутність державного контролю за ним. Кількість ШЦ останнім часом істотно зросла і стала наслідком послаблення батьківського контролю за особистим життям своїх дітей, проголошення права на особисте життя, наявності окремого житла тощо. Змінилася суспільна оцінка ШЦ.: від осуду до спокійного сприйняття. ШЦ. трактується нині як форма організації сімейного життя жінки і чоловіка. ШЦ. здатен виконувати ті самі функції, що й Ш. ШЦ має наслідком виникнення права спільної сумісної власності на нажите майно, а також надання, за певних умов, права на аліменти. ШЦ. є підставою для виникнення у «цивільної дружини» чи у «цивільного чоловіка» права на спадкування у 4-ій черзі. (З. Ромовська).

Шлюб: розірвання (РШ). Добровільність шлюбу триває впродовж всього подружнього життя. Примус до шлюбного життя є недопустимим, оскільки суперечить конституційному праву на свободу. Шлюб може бути розірвано органом державної реєстрації актів цивільного стану за заявою одного з подружжя, якщо, наприклад, іншого визнано недієздатним або безвісти відсутнім. А також у разі відсутності у них неповнолітніх дітей. Суд може розірвати шлюб за спільною заявою подружжя, якщо у них є неповнолітні діти, за умови подання ними договору про влаштування майбутнього життя дитини. Судове рішення про РШ може бути прийнято на вимогу одного з подружжя, якщо визнано подальше їхнє спільне проживання неможливим. В той же час суд може відмовити у позові про РШ, якщо це суперечитиме інтересам неповнолітніх, непрацездатних дітей, інтересам іншого з подружжя (наприклад, Героя війни), які заслуговують на особливу увагу. Суди не можуть нехтувати значенням шлюбної присяги, яка була дана під час вінчання: «Не покину тебе аж до смерті». Адже право – це не лише закон. (З. Ромовська).

Шлюб: розірвання шлюбу і діти – рішення, що має низку правових наслідків. Жити вкупі з батьками – природна потреба дитини, запорука її

нормального розвитку. Розірвання шлюбу як наслідок незгоди в сімействі, свідками якої були діти, не є байдужим для долі дитини. Воно неодмінно вплине їхнє життя. Іноді розірвання шлюбу може врятувати дитину від постійної зневаги, від насильства. Іноді – стати глибокою психологічною травмою на все життя. Процес розірвання шлюбу вимагає тактовності, зосередженості не на тому «батько поганий», «матір погана», а на непохитності їхньої любові до дитини. (З. Ромовська).

2.3. Символіка, традиції та історико-культурна спадщина сімейно-родинного укладу життя

1	архетип	міф
2	баба-повитуха	моногамія
3	весілля	обрядовість календарна
4	герой	обрядовість сімейна
5	заручини (полюбини)	патріархат
6	звичаєве право	полігамія
7	історичні форми сім'ї та шлюбу	родини (породілля)
8	казка	рушник весільний
9	кумлення	сватання
10	материзна	хрестини
11	матріархат	хрещені батьки

Архетип (від грецьк. *archetypos* - *першобраз*) – первісна, початкова форма чого-небудь, спосіб організації психіки шляхом форм, які переходять із покоління у покоління. Архетип є центральним поняттям аналітичної психології К. Юнга. З погляду вченого, архетипи є структурними елементами людської психіки, які заховані у колективному несвідомому, загальному для всього людства. Вони успадковуються подібно до того, як успадковується будова тіла. Архетип задає загальну структуру особистості і послідовність образів, спливаючих у свідомості при пробудженні творчої активності, тому духовне життя несе на собі архетипічний відбиток.

Баба-повитуха – жінка, яка допомагала при пологах породіллі, володіючи навичками практичного акушерства. У різних регіонах України мала назву баба-бранка, пупорізна баба та ін. Бабою-повитухою ставала жінка у період менопаузи. Зважаючи на важливу роль у продовженні роду, у народній уяві постать повитухи наділяли особливим змістом, вона була носієм утаємничених, сакральних знань, через що відігравала важливу роль у перед-, пологовому та післяпологовому догляді за породіллею. За функціями та статусом наближена до категорії народних цілителів, знавець у сфері сімейно-родильної обрядовості. В Україні побутувало стійке вірування, що повитуха могла побачити долю ненародженої дитини; ходила «брати ім'я» до

священника для немовляти, за особливих обставин могла проводити обряд хрещення дитини. Була почесним персонажем на хрестинах. ЛІТ.: Боряк, 2009; Гаврилюк, 1981; Грушевський, 2011. (О. Таран)

Весілля: 1. Комплекс традиційних звичаїв, обрядів та ритуальних дій спрямованих на укладання шлюбу. Урочиста церемонія, що знаменує створення нової сім'ї та передбачає публічне визнання союзу двох людей як подружжя. Основна мета В. це - освячення шлюбного союзу, забезпечення щасливого подружнього життя та продовження роду. В українській культурі В. є складним обрядовим дійством, що поєднує релігійні, правові та соціальні аспекти життя громади та засвідчує факт народження нової сім'ї відповідно до звичаєвого права. Воно включає систему традиційних ритуалів, які символічно відображають перехід молодих людей до нового соціального статусу та об'єднання двох родів. У звичаєвому праві та, за відсутності іншої форми реєстрації шлюбних стосунків, весілля легітимізувало право молодят на створення окремої сім'ї, спільне проживання, самостійне ведення господарство та народження дітей. 2. Весілля в українській традиції - це складне дійство, що поєднує в собі язичницькі та християнські елементи, народні пісні, танці та ритуали. Кожен етап весілля, від сватання до післявесільних обрядів, має своє особливе значення та наповнений символами, що передають побажання щастя, добробуту та плодючості молодій парі. В. - це справжня народна драма, яка розгортається впродовж тижня і вражає своєю символічністю та глибоким змістом. Цей прадавній обряд, що дійшов до нас крізь століття, відображає мудрість наших предків, їхнє розуміння святості шлюбу та важливості родинних зв'язків. ЛІТ. Борисенко, 2016; Борисенко, 1988; Здоровега, 1974. (О. Громова).

Герой – 1.- У міфології син або нащадок божества і смертної людини. Г. – відважний воїн або благородна людина, яка наділена надлюдськими якостями. Постать Г. відноситься до універсальної категорії персонажів міфології. Виникнення та історія Г. пов'язана із встановленням і розповсюдженням патріархату. Основна функція Г. полягає у виконанні волі

богів на землі серед людей, впорядковуванні їхнього життя, впроваджені законів і справедливості. Дестинація Г. – віддати своє життя заради встановлення світового порядку і на благо людей. У міфах і легендах Г. часто фігурує як *культурний герой*, який приносить людям моральні норми та цивілізацію: дарує вогонь, металеві предмети, навчає ковальству, гончарству, обробці землі тощо. Г. у міфах і легендах наділяється винятковою силою, мужністю, сміливістю. У казках, легендах, епічних творах Г. є рятівником приречених на несправедливу смерть. Почесне ім'я героя отримують після смерті славетні полководці, видатні політичні та культурні діячі. 2.- У фольклористиці та літературознавстві Г. – персонаж епічних або драматичних творів; дійова особа, яка відзначилася особливими рисами і вчинками та привертає до себе увагу. ЛІТ: Кемпбелл, 1999; Шинкарук, 2002. (О.Чебанюк).

Заручини (полюбини, слово, змовини, сватанки, рушники) - передвесільний обряд в українській традиції, що символізує офіційне скріплення договору між родинами молодих про майбутній шлюб. Це урочиста церемонія, під час якої відбувається остаточне закріплення згоди на шлюб та публічне оголошення про намір молодих побратися. Назва «заручини» походить від обрядового з'єднання рук молодих на хлібі чи зерні. У традиційній культурі заручини проводились після успішного сватання та мали характер правової та моральної угоди, порушення якої вважалося великим гріхом та соромом для обох родин. На заручини запрошували близьких родичів, сусідів та друзів, які виступали свідками цієї важливої події. Під час обряду молода пара обмінювалася подарунками: наречений дарував нареченій перстень або інші коштовності, а дівчина у відповідь - вишиту сорочку чи рушник. Батьки благословляли молодих іконами та хлібом, а молоді тричі обмінювалися хлібом через стіл, що символізувало їхню згоду на шлюб. Після цього наречена та наречений вважалися зарученими, а їхні родини - сватами. Особливе значення під час заручин мав обрядовий хліб, спільна вечеря та ритуальне зв'язування рук молодих

рушником. Цей момент символізував нерозривність їхнього майбутнього союзу. Після заручин починалася активна підготовка до весілля: визначалася його дата, узгоджувалися деталі святкування, готувалося придане. В сучасній українській культурі заручини зберегли своє значення як важлива подія, що передуює весіллю. Хоча багато традиційних елементів обряду зазнали трансформації або спрощення, проте основна ідея заручин - публічне проголошення наміру створити сім'ю та об'єднання двох родин - залишається незмінною. ЛПТ, Борисенко, 2016; Борисенко, 1988; Здоровега, 1974. (О. Громова).

Звичаєве право (ЗП)— система правових уявлень, понять і звичаїв, якими регламентувалися стосунки й поведінка людей у традиційному суспільстві. З. п , яке ще називають « фольклорним правом», з'явилося у період родового ладу. Сфера його впливу формувалась стадіально у процесі розвитку державності та залежала від соціально-економічного розвитку. Від часів Київської Русі до кінця XIX ст. на теренах України ЗП відігравало важливу роль у регуляції майнових, сімейно-шлюбних , громадських, судово-карних, релігійних взаєминах. Головною вимогою до юридичних актів, що здійснювались у сфері ЗП була публічність дій та колективна відповідальність громади. Для звершення угоди, домовленості потрібна була згода більшості членів спільноти, залучення свідків. З розвитком державного законодавства ці народні правові традиції суттєво зменшили свій вплив та середовище побутування. У XIX ст ЗП побутувало в основному у селянському середовищі та в окремих професійних, ремісничих спільнотах. Найбільш збереженими виявились правові звичаї пов'язані з актами купівлі/продажу, що супроводжувались розпиванням могоричу, рукостисканням чи вдарянням по руках, порядку визначення сусідських меж, найму та звільнення працівників, покаранням за крадіжку чи перелюб (у цьому випадку порушники зазнавали публічного осуду, їх водили по селу). У сфері сімейно-шлюбних взаємин усталені звичаєм правила продовжували діяти до початку XX ст.: обряд весілля у громаді вважався більш значимим ніж його

церковна реєстрація (вінчання), існував «шлюб на віру» - коли пара починала спільне життя за домовленістю, без весілля, зберігались порядок успадкування по жіночій лінії, догляду за старими батьками, громадська опіка над сиротами та вдовами. ЛІТ. Гошко, 1999. Гримич, 2006. (Г. Бондаренко).

Історичні форми сім'ї та шлюбу - сім'я засноване на шлюбі чи кровній спорідненості об'єднання людей для продовження роду та ведення спільного господарства, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю. Для українців властива традиція сімейної моногамії (парний шлюб), історично визначені два основні відомі типи сім'ї – велика й мала. Для обох типів сім'ї характерна панівна роль голови двору – батька, старшого сина (брата) або ж матері (вдови). Незважаючи на залежне від чоловіка становище, українська жінка також відігравала важливу роль у сімейному господарстві та вирішенні сімейних справ. Різновидами великої сім'ї були батьківська (кілька поколінь однієї родини), братська (кілька братів вели спільне господарство). Мала сім'я складалася з однієї шлюбної пари батьків з неодруженими дітьми (чи без них) і є неподільною господарською одиницею з власними виробничими засобами, житлом. На відміну від інших східнослов'янських народів українська традиційна сім'я відзначалася більшою демократичністю внутрішньо-сімейних взаємин. Часто «головою» сім'ї виступає жінка: таку ситуацію фіксує приказка «як батько скаже, так по матеріному і буде»). ЛІТ.: Скрипник (ред), 2018. Кравець, 1966; Поріцька, 2009; Чмелик, 1999. (О. Таран).

Казка (К) – один із найпопулярніших видів усної народної прози. Домінантна установка К. – вимисел і естетична функція. Розповідається К. як повчання і розвага. За змістом поділяються на 1) К. про тварин; 2) чарівні; 3) побутові. Має усталені мотиви і сюжети, в яких моделюються типові ситуації в житті людини. К. про тварин відносяться до найбільш давніх за походженням, генетичне коріння сягає архаїчної епохи, тотемізму як первісної форми релігійних вірувань й уявлень про надприродний зв'язок

між конкретною родовою групою і тваринним тотемом. Чарівна К.— основний жанр казкової творчості, де дія відбувається на межі реального і видуманого світів. Коріння чарівної К. походить від міфів і пов'язаних із ними обрядів, але утворилася вона поза межами первісної культури, в епохи, коли ці обряди втратили значення побутової норми і основний акцент був перенесений на дивовижне й чудесне. В основі багатьох чарівних К. лежить відтворення структури ініціальних обрядів: виділення героя з світу людей, його лімітрофний фізичний і психічний стан, перенесення героя до потойбічного світу, фізичні й психічні випробування, смерть героя в найнижчому соціальному статусі, відродження його у вищому соціальному статусі дорослої, сильної, відповідальної за свої вчинки людини, приєднання до світу дорослих людей, дозвіл на одруження й обзаведення власною сім'єю. У побутовій К. герої – звичайні люди, що діють у звичній побутовій обстановці. Герой побутової К. перемагає за допомогою розуму, мудрості, кмітливості. За формою побутова К. буває також сатиричною або гумористичною, наближається до авантюрної і анекдотичної К. ЛПТ.: Дунаєвська, 1998; Дунаєвська, 1999; Казки про тварин, 1976; (О. Чебанюк).

Кумлення – обряд, який проводився дівчатами на Трійцю (Зелені свята): плели вінки з трав та квітів, складали їх в хустку і несли найчастіше до тієї дівчини, у якої був садок з вишнями і яблунами. Повісивши один з вінків на вишню, а на нього натільний хрестик, дівчата «кумилися». Для цього вони дивилися одна на одну крізь вінок, цілували хрест і самі цілувалися навхрест через вінок. Потім через нього ж передавали одна одній хустки, персні, намисто, стрічки і називали взаємно себе «кумами», звертаючись на «Ви». Обмін хустками та прикрасами тривав до свята Петра, коли всі речі поверталися власникам. Кумівських вінків дівчата не викидали, а чіпляли собі на голову перед тим, як мити її, вважаючи, що від того буде добре рости волосся. Дівчина котра першою виходила заміж і народжувала дитину, запрошувала «покумлену» подругу стати хрещеною матір'ю дитини.

ЛІТ.: Дикарев. 1918; Скрипник (ред.), 2016; Етногр. образ суч. України, 2016.
(*О. Таран*)

Материзна (бабизна) – рухоме чи нерухоме майно (цінності), приватна власність жінки, успадкована нею по материнській лінії. Була частиною посагу дівчини, що вступала в шлюб. За звичаєвим правом розпоряджатись ним вона могла сама, не питаючи згоди чоловіка (інші складові приданого були у спільному користуванні). При виникненні майнових спорів вилучалось зі списку претензій. Право власності та давність традиції гарантувало жінці у шлюбі певний рівень економічної незалежності. ЛІТ.: Борисенко, 2016; Гримич, 2006; Скрипник (ред.), Етнограф. образ суч. України Т. 2; Родина та культ., 2016. (*Г. Бондаренко*).

Матріархат (від латин. Mater - мати та грец. archē - влада) – суспільний устрій, при якому на передній план виступає жінка, домінуючи у родинних та соціальних зв'язках. У теорії етнографії та первісного суспільства вважається, що матріархат передував патріархату. Матріархат не є тотожним поняттю матрилінійності (визначення спорідненості за материнською лінією). ЛІТ.: Кислий, 2009; Hartley, 2019. (*О. Таран*)

Міф (М) – система архаїчних уявлень про світ, що виражена в конкретній-чуттєвій формі та маніфестує фундаментальні концепти міфології як форми суспільної свідомості. Підґрунття генези М. є невиділеність людини із природи та дифузність мислення. Основна форма М. – вербальний текст, наратив міфологічного змісту, М. також може передаватися іншими кодами: акціональним, матеріальним, візуальним, ігровим тощо. Синкритична сукупність М. у художньо-образній формі пояснює різні явища природи та буття людини. Основні види М.: етіологічні, культові, космогонічні, анропогонічні, тотемічні, календарні, героїчні, есхатологічні. Процес розвитку слов'янських М. був передчасно перерваний прийняттям християнства, проте не знищив основні форми міфологічно світосприйняття. У філогенезі та онтогенезі М. як архаїчна явище культури вплинув на подальше формування української традиційної культури, яка зберігає у формі

пережитків міфологеми й міфологічні моделі. Дохристиянські міфологічні уявлення зберігаються у поховальних обрядах, голосіннях, народній демонології, народних легендах, мотивах і сюжетах колискових пісень, колядок і щедрівок, іграх і піснях весняного, купальського, жнивварського циклів тощо. ЛПТ.: Куєвда, 2007; Кирчів, 2007. (О. Чебанюк).

Моногамія – форма шлюбу, при якому чоловік/жінка мають одночасно лише одного партнера. Такий тип стосунків є найпоширенішим у соціальних сімейних стосунках і вважається однією з базових моделей сім'ї. Розрізняють шлюбну та соціальну моногамію. (О. Таран)

Обрядовість календарна (ОК) – ритуально-магічні, синкретичні дії, що супроводжують зміну сезонів, землеробські заняття та мають прив'язку до християнського церковного календаря. Силою слова, пісні, танцю, певних повторюваних з року в рік дій, наші предки намагались забезпечити сприятливі умови для вирощування та збору врожаю, приборкати природні стихії, запрограмувати добробут родини. З прийняттям християнства відбулась контамінація язичницьких та християнських вірувань. Відзначення календарних свят мало родинний та громадський виміри, недотримання традиції загрожувало негараздами всій спільноті. Найбільш важливими святами цього циклу вважались Різдво та Великдень, що знаменували народження та воскресіння Христа, а також зимове сонцестояння та весняне рівнодення. У цих святкуваннях всі члени родини мали свої ритуальні ролі. Господиня готувала обрядові страви (кутю, паски, крашанки), ставила кутю на покуть, Господар обходив обійстя з кутею , підкидав її до стелі, частував худобу, окроплював господарство свяченою водою, запрошував у гості мороз чи бурю. На Новий рік ховався за пирогами, питаючи у дітей чи вони його бачать. Діти, в залежності від віку і статі носили вечерю хрещеним батькам (менші за віком), ходили колядувати, щедрувати, водити козу, Маланку (доросла молодь), засівати зерном (тільки хлопчики чи парубки). На Великдень молодші за віком діти ходили христувать – обходили з вітанням родичів, сусідів, носили гостинець

хрещеним батькам . Молодь шлюбного віку мала окремі розваги та гуляння. На значимі календарні свята ходили до родичів (батьків) в гості, запрошували їх до себе. У процесі підготовки до свята діти допомагали з роботою, переймалися кулінарні традиції, вивчалися обрядові пісні, порядок святкових дій. Святкова комунікація сприяла зближенню сім'ї. Саме до цих свят було прийняти дарувати гостинці дітям, купувати обнови. З часом К.о. втратила своє ритуально-магічне значення , функціонуючи здебільшого як форма дозвілля, переважно молоді. Боротьба радянської влади з релігійністю призвела до зникнення багатьох ОК навіть у такому вигляді. Відродженню ОК у час незалежності сприяли ініціативи культурних та навчально-освітніх установ. Свята до дня Андрія, Миколая, Масниці, Купала проводять у клубах, школах, дитсадках, у публічних просторах міст. Віряни християнських конфесій у дні календарних свят перевідують храм. Родинний вимір сучасних календарних свят проявляється зазвичай у готуванні святкової трапези та гостювання. ЛІТ.: Шаповал, 2022. Етнограф.образ суч.України. 2016. Т. 6. (Г. Бондаренко)

Обрядовість сімейна (родинна) – сукупність обрядів, пов'язаних з життєвим циклом людини, від народження до смерті (родильні, весільні та поховально-поминальні) звичаї та обряди: родильний (народження і дитинство), весільний (шлюб і створення сім'ї) та поховально-поминальний (смерть і вшанування предків). Ці обряди мають регіональні варіації (наприклад, гуцульські, подільські, поліські, слобожанські), але єдині в символіці. Ці обряди об'єднують в собі світоглядні уявлення, систему цінностей та ритуальні практики, засвідчуючи функціональну природу народно-побутової культури. Так, родильні обряди охоплюють період вагітності, пологів, хрещення та перших етапів дитинства і спрямовані на захист породіллі та дитини від «нечистої сили» та забезпечення здоров'я й щастя. Уявлення про вагітність як «сакральний стан» зумовлювали функціонування певних заборон для жінки (не долучатися до певних господарських занять, дотримання певних прикмет та пересторог,

табуювалися певні дні тижня тощо аби не зашкодити плоду). Під час пологів також дотримувались певних ритуалів, спрямованих на полегшення перебігу пологів та народження здорового немовляти. Після народження пуповину перерізали, а плаценту («дитяче», «пуп») ховали/закопували в «таємному місці» - під порогом, піччю, у садку (залежно від регіональних особливостей), вірячи, що це позитивно вплине на долю дитини. Обряд хрещення інтегрував християнство з язичницькими елементами; відбувався у період від кількох перших днів з часу пологів до місяця (залежно від стану дитини та породіллі). Наступною віхою родильної обрядовості були «пострижини», коли святкували перший рік народження дитини та вперше стригли волоссячко хрещені батьки, відбувався обряд «перерізання пут» та ворожіння на майбутню професію дитини за допомогою супутніх предметів (книжка, гроші, миска/ополоник, рушник тощо). Весільний цикл – найскладніший і найбагатший на символіку, що символізує перехід від дівочтва/парубоцтва до створення молодої сім'ї. До цього циклу належать договір/змовини, сватання, випікання короваю, дівич-вечір, запрошення на весілля, виряджання молодого по молоду, весільний поїзд, весільні чини, зустріч молодого та його роду, благословення молодих, вінчання, перейма, розподіл короваю, дарування, покривання молодої, визначення цнотливості молодої («комора»), «кури», рядження («циганщина»), післявесільні відвідини. Поховальна обрядовість як складова родинного циклу обрядів це комплекс уявлень, звичаїв, обрядів морального, психологічного та релігійно-магічного характеру. З огляду на часову тяглість структурно складається з перед-, похоронних та поминальних обрядів. В основі поховальних та поминальних обрядів лежать дохристиянські уявлення про смерть, душу, потойбічне життя. Передпоховальний комплекс складається з дій та уявлень, пов'язаних із підготовкою до смерті, передсмертним станом та обрядодіями над тілом до початку похорону: підготовка смертного вбрання, передчуття смерті, прикмети «на смерть», передсмертна агонія та її полегшення, обмивання та спорядження померлого, остання ніч померлого в

хаті. Поховальний комплекс складається з ритуальної відправи священика, винесення труни, прощання з покійним на дворі, ходи поховальної процесії, обрядодій на кладовищі. У поминальних обрядах вирізняють персоніфіковані (поминальний обід в день похорону, третій, сороковий (іноді двадцятий) день з дня смерті, роковини (іноді й пів року) та календарні (усталені дні поминань: Проводи, Діди, «батьківські» суботи). ЛІТ.: Гримич (ред.), 2008-2015; Гаврилюк, 2008; Скрипник (ред.), 2020; Таран, 2024. (*О. Таран*).

Патріархат (від латин. *pater* - батько та грец. *archē* - влада) – панування чоловіка у родині та суспільстві. Термін «патріархат» використовується в деяких схемах періодизації первісної історії, а також для позначення відносин гендерної нерівності жінок у класових суспільствах аж до сучасності. ЛІТ.: Кислий, 2011. (*О. Таран*)

Полігамія (від грец. *poly* – багато та *gamos* - шлюб) – збірна назва для полігінії (один чоловік, дві та більше дружин) та поліандрії (одна дружина та два та більше чоловіків). Етнографічно зафіксовані соррорат (шлюб з кількома сестрами, у подальшому – з сестрою померлої дружини), а також левірат (шлюб однієї жінки з рідними братами, який з часом еволюціонував у шлюб із удовою брата). ЛІТ.: Westermarck, E., 1922; Його ж, 1930. (*О. Таран*).

Родини – назва обряду відвідин породіллі, який відбувався у перші дні після пологів і збирав у хаті породіллі заміжніх жінок (родичок, сусідок), які обдаровували молоду матір та немовля: несли паляницю (хліб), мед, пироги, солодоші та ін., щоб життя дитини було «солодким». Вони ж могли допомогти у хатніх роботах та по господарству. Побутувало стійке повір'я, що породіллі до шести тижнів не мала виходити з хати (двору/обійстя), оскільки, за давніми релігійними віруваннями і християнськими приписами, «роди – справа нечиста». Цей погляд визначав особливий статус породіллі з немовлям, інших причетних до пологів осіб, які мусили дотримуватися певних (часових, територіальних, комунікативних) застережливо-ізоляційних обмежень. Етнографи фіксують, що з сер. ХХст. родини перестають бути суто жіночим святом, на відвідини приходять і чоловіки (одружені) – родичі:

батько (якщо породілля живе зі свекрами), одружений брат. ЛПТ.: Гаврилюк, 2008; (О. Таран).

Рушник весільний - це невід'ємний атрибут весільного обряду. Вважається ритуальним предметом і священним оберегом майбутнього подружнього життя пари. Весільний рушник виготовляється з якісного білого полотна та оздоблюється вишивкою, яка має особливе, сакральне, значення. Кожен елемент орнаменту на весільному рушнику є символічним: калина символізує красу та розквіт життя, виноград – родючість та достаток, птахи – вірність та подружню любов, дерево життя – міцність роду та його продовження. У весільному дійстві рушник використовується в багатьох обрядах: рушником перев'язують старостів під час сватання, на ньому стоять молодята під час вінчання, що символізує їхній спільний життєвий шлях; ним пов'язують руки молодим на знак з'єднання їхніх долі; за рушник виводить староста молодят на вулицю, рушники завжди входили до посагу нареченої тощо. Особливо цінувалися рушники, вишиті власноруч нареченою, адже вважалося, що вишиваючи, дівчина вкладає в роботу свої думки, мрії та побажання про майбутнє подружнє життя. Весільний рушник зберігається в родині і передається з покоління в покоління, символізуючи непорушність родинних зв'язків та спадкоємність традицій. Він є не лише предметом матеріальної культури, але й носієм духовних цінностей українського народу, відображаючи його світогляд, вірування та естетичні ідеали. ЛПТ, Орел, 2003; Борисенко, 1988; Здоровега, 1974. (О. Громова).

Сватання. 1. Перший етап традиційного українського весільного обряду, під час якого представники роду молодого (староста, близькі родичі та сам наречений) приходять до батьків нареченої, щоб офіційно досягти згоди про можливість укладання шлюбу. Це важлива церемонія, що має чітко визначений ритуальний характер і супроводжується особливим діалогом між сватами та батьками дівчини, використанням символічних предметів (хліба, рушників) та виконанням традиційних дій. Під час сватання відбувається символічне «торгування» та перемовини між родинами, які завершуються

або згодою (дівчина подає рушники сватам), або відмовою (вручення гарбуза, винесення макогона, подавання чарки тощо). Сватання виступає не лише як формальна процедура домовленості про шлюб, але й як важливий соціальний акт, що засвідчує серйозність намірів молодого та початок офіційного процесу створення нової сім'ї. ЛІТ.: Борисенко, 2016; Борисенко, 1988; Здоровега, 1974.. (О. Громова).

Хрестини – обряд, пов'язаний з таїнством хрещення, святковий обід. Влаштовувався, коли минала шеститижнева ізоляція породіллі. сім'я запросивши кумів, бабу-повитуху, родичів, інших гостей. Кінець обіду фіксувався обрядом, у якому ідея визнання новонародженого членом сім'ї і общини реалізувалася найповніше, чільне місце посідали також мотиви благодетності, плодючості, дітонародження. Попри спільну ідейно-змістову спрямованість хрестинний обряд мав локальні різновиди, що виступають як цілісні ритуальні комплекси зі своїм самобутнім набором символічних (дієвих, словесних, атрибутивних) компонентів. Зважаючи на кульмінаційне дійство і основний предмет-символ різновидів, це був обряд розбивання «бабиної каші» (північні області України), роздаровування «бабiniх квіток» (Правобережжя), обряд «калачування» (західні області), частування пирогами, «варенухою» (Середнє Подніпров'я) та ін. ЛІТ.: Гаврилюк, 1981; Гаврилюк, 2008. (О. Таран).

Хрещені батьки (хресні) – «духовні» батьки дитини. Існувало переконання – поки дитя не охрещене, воно легко долається нечистою силою, хворіє, може вмерти. Тому з хрещенням звичайно поспішали. Обрані хрещені батьки (куми) несли немовля до церкви «до хреста». Відмова кумувати вважалася за гріхом. Якщо попередні діти вмирали, то за кумів брали тих, хто першим трапиться на дорозі – «стрічених кумів», або ж підлітків як постатей невинних, безгрішних. В окремих регіонах України мало місце так зване колективне кумівство, коли обирали дві, три і більше пар кумів, серед яких виділяли «старших» і «молодших». Кумівство як соціально-побутовий феномен грав значну роль у родинних стосунках:

вибирали кандидатів на кумів дуже ретельно, оскільки родичатися з ними було цілий вік. Тому враховувалися моральні чесноти, авторитет у громаді, міцність родинних зв'язків. ЛПТ.: Кузеля, 1907; Гаврилюк, 1981; Гаврилюк, 1986. (*О. Таран*).

2.4. Психологічні методи дослідження та підтримки сім'ї

1	арттерапія: техніки по вивченню сімейної історії	дерево роду
2	арттерапія сімейна	еко-мапа
3	арттерапія: техніка «Спільний малюнок сім'ї»	лінія часу
4	арттерапія: техніки по створенню сімейного портрету	позитивна сімейна психотерапія
5	арттерапія: техніки психологічної роботи	сімейна медіація
6	генограма	

Артерапія: техніки по вивченню сімейної історії – перелік технік, що спрямовані на отримання ресурсу від сім'ї та роду в процесі його вивчення та візуалізації. Варіанти їх проведення: 1) творення «гербу сім'ї» (з вивченням впливу родових гілок батьків, формування ієрархії сім'ї тощо); 2) створення «особистого герба» (з включенням ресурсів роду обох батьків – тата та матері); 3) зображення «спадщини» – що успадкували з особистих якостей батьків, що хотілося успадкувати, що хотілося чи хочеться передати дітям; 4) зображення слабких та сильних якостей, успадкованих від батьків; 5) зображення минулого та сьогодення у сім'ї («Лінія життя сім'ї»); 6) зображення дитячих спогадів (під час застосування варто враховувати емоційний контекст і вирішення завдань вираження, відреагування та усвідомлення психічних травм раннього дитинства. Варіантами роботи з дитячими спогадами можуть бути: «подорож у світ дитинства»; «зображення себе, своїх інтересів», «рід занять зараз і в дитинстві»; «сімейна ситуація: 1) коли були дітьми, 2) стали батьками, 3) дідусем (бабусею) у вигляді «лялькового будинку». (О. Вознесенська).

Арттерапія сімейна (АС) - метод зміцнення сімейних стосунків за допомогою застосування мистецтва як через сприймання (кінотерапія сім'ї), так й з застосуванням спільної сімейної творчості, де клієнтом арттерапевта виступає сім'я як цілісна система. АС заснована на системному підході в роботі з сім'єю, коли сім'я вважається живою відкритою системою, що знаходиться в процесі розвитку й постійних трансформацій під впливом

довкілля. В арттерапії не існує єдиної загально прийнятої концепції дисфункціональності сім'ї. Особливостями АС є: 1) робота може відбуватися як з ядерної сім'єю, так й з розширеною, і з окремими підсистемами (дитяче-батьківською, прабатьківською, партнерською, суродженців); 2) можлива робота одного фахівця – арттерапевта, на відміну від багатьох інших видів сімейної терапії. Це припустимо через таку особливість АС як триадичність: творчий продукт є посередником між клієнтською сім'єю та арттерапевтом, що дозволяє арттерапевту зберегти нейтральність; 3) виявлення та вирішення проблеми відбувається на арттерапевтичній сесії в процесі комунікації сім'ї, яка проходить у формі образотворчої діяльності. Арттерапевт спрямовує увагу на: а) *процес спільної образотворчої діяльності* членів сім'ї – тут і тепер: вибір матеріалів, мотивація чи спонукання з боку терапевта, створення / руйнування образів власних чи один одного, регрес / інтеграція, вербальні асоціації, прояв сильних та слабких сторін кожного члена сім'ї, взаємодія з арттерапевтом та іншими членами сім'ї в процесі спільної діяльності; б) *інтерпретацію готової образотворчої продукції* – символізм та знаковість – зміст – сімейного творчого продукту з урахуванням культурних впливів, архетипних проявів; особливості елементів та композиції в цілому (форма, цілісність, конгруєнтність); реакція на продукт кожного члена сім'ї та сім'ї в цілому, сублімація / заміщення; в) *минулому, сімейній історії*: культурний досвід, особливості психічного розвитку (об'єктні стосунки, афективні, когнітивні процеси), психодинаміки (захисні механізми), сенсорна орієнтація, ставлення до терапевта (переносні реакції) тощо; д) *усвідомлення* членами сім'ї на різних рівнях своєї взаємодії через спільну образотворчу діяльність та аналіз продуктів цієї діяльності як проблеми, так й шляхів її вирішення. Арттерапевтом прояснюються почуття членів сім'ї в процесі роботи («тут і тепер») і ставлення до продуктів діяльності. Стратегія ведення сесії є традиційною для арттерапії – тристадійною: введення (розігрів), образотворча діяльність, обговорення процесу діяльності та продуктів. Позиція арттерапевта – недирективна,

комунікації не обмежуються вербальним спілкуванням, він може використовувати акційні форми психотерапевтичної поведінки. Він присутній під час взаємодії сім'ї, фасилітує цей процес взаємодії, використовує інтеракції різних модальностей (на соматопсихічному, емоційному рівнях тощо). Зміни в сімейній системі можуть відбуватися як на етапі аналізу через усвідомлення та інсайти членів сім'ї щодо процесів і феноменів: загальносімейних, міжособистісних та внутрішньоособистісних, так і на етапі образотворчої діяльності через несвідоме вираження накопичених важких емоцій, агресії тощо. АС як метод дає можливість перевести вектор агресії і деструкції на образотворчу продукцію. Образи, які піддаються деструкції, при цьому можуть виступати як метафора тих індивідуальних або сімейних якостей, які родина переборює. Таким чином АС створює безпечні умови для відреагування її членами своїх деструктивних потреб. Спільна образотворча діяльність дозволяє побачити характерні для членів сім'ї комунікативні патерни. Ігрові аспекти створюють невимушену атмосферу, у якій добре виявляються проблемні сторони поведінки членів сім'ї. І, водночас, гра звертається до творчої частини особистості кожного члена родини, що надає ресурс, підтримує позитивний емоційний фон. Експериментування з образотворчими матеріалами сприяє навчанню, побудові нових стосунків з оточуючими, розкриттю творчого потенціалу всіх членів сім'ї. Використання образотворчих матеріалів робить процес більш активним і зримим. В АС збільшується цінність співробітництва як форми внутрішньосімейної взаємодії й формується картина світу сім'ї, що сприяє розвитку власної культури стосунків. Динамічні характеристики процесу АС відображають перехід сім'ї на новий рівень її структурно-функціональної організації. В АС важливе розуміння єдності між внутрішньопсихічними, міжособистісними й загальносімейними процесами, що відбуваються. Необхідно також урахувати *соціальні аспекти функціонування сім'ї* – соціально-економічне становище, соціальний

статус, культурне середовище. ЛІТ.: Вознесенська, 2007; Вознесенська & Сидоркіна, 2007; (О. Вознесенська).

Арттерапія: техніка «Спільний малюнок сім'ї» – робота з усіма членами сім'ї одночасно по виконанню спільного завдання – створити на великому аркуші паперу малюнок. Під час виконання завдання членам сім'ї не дозволяється говорити між собою. Методика дозволяє досліджувати стереотипні паттерни взаємодії у сім'ї чи одній із підсистем, які призводять до системного порушення, визначити згуртованість та близькість як інтегральні параметри сімейної системи, ієрархію, сімейні межі. (О. Вознесенська).

Арттерапія: техніки по створенню сімейного портрету (АТ-СП) – перелік технік, що спрямовані на відтворення моделі сім'ї як просторової репрезентації сімейної системи. Їхньою метою є дослідження соціальних процесів та систем, наразі сімейних. Вони дозволяють пряме спостереження за інтеракціями членів сім'ї у створеному ними психологічному просторі. На відміну від традиційних методик (тесту Герінга, «Сімейної дошки», сімейної скульптури Квебека, сімейного скульптурного тесту Хеля), технології АТ-СП передбачають створення самими клієнтами фігур у процесі взаємодії, які потім постають предметом їхнього аналізу. На відміну від проєктивних методів – АТ-СП не обмежуються діагностикою, а передбачають подальше обговорення творчого продукту та терапевтичні інтервенції. Створення фігурок членів сім'ї несе терапевтичний ефект. Варіантами застосування є: 1) «автопортрет сім'ї» – реалістичне, абстрактне, символічне зображення членів сім'ї; 2) зображення членів сім'ї як тварин чи предметів; 3) зображення зі складанням діалогів між ними (використання техніки «діалог з візуальним образом»); 4) колаж («Щаслива родина»); 5) зображення сімейних стосунків у вигляді скульптурної групи; 6) ліплення з глини, пластиліну «скульптури сімейних стосунків»; 7) створення соціограми (місце «Я» у взаєминах з членами сім'ї); 8) створення моделі сім'ї як тривимірного «мобіля»; 9) зображення сімейного дерева. Методики дозволяють діагностувати

згуртованість, емоційну близькість, ієрархію, межі та коаліції в сім'ї.
(*О. Вознесенська*)

Арттерапія: техніки психологічної роботи – одночасна психологічна робота з декількома членами сім'ї чи усією сім'єю разом, що спрямована на дослідження та розвиток стосунків у підсистемах, між підсистемами, усвідомлення непрявлених коаліцій, як-от: «стосунки батьків», «ігрові сімейні стосунки», «команди», «вплив бабусі та дідуся» тощо. До групи технік, спрямованих на вивчення емоційного поля сім'ї, конфліктів та способів їх вирішення, належать: «Емоційні портрети», «Найважливіші речі», «Спільний досвід», «Проблеми та їх вирішення», «Спільні ресурси». Порівняльний аналіз АТПР з методиками інших терапевтичних підходів показав її додаткові можливості, пов'язані з ресурсністю, відреагуванням складних почуттів, вирішенням конфліктів, отриманням ресурсів. ЛІТ.: Вознесенська, 2005; Вознесенська, 2007; (*О. Вознесенська*).

Генограма — це графічний метод професійного запису сімейної історії та міжособистісних стосунків у кількох поколіннях. Г. розробив американський психіатр Мюррей Боуен у 1970-х роках як інструмент для ілюстрації теорії сімейних систем, зокрема концепцій триангуляції, диференціації «Я» та багатопокілінневої передачі патернів. У 80-ті роки метод був уточнений детальними інструкціями Монікою МакГолдрік (Monica McGoldrick) та Ренді Герсоном (Randy Gerson) для аналізу сімейної історії та планування цільового втручання у соціальній роботі із сім'ями та родинами. Використовується в психології, соціології, медицині та генетиці, психотерапії та соціальній роботі для створення гіпотез щодо функціонування сімейної системи, аналізу трансгенераційних передач та повторів у сімейній історії, процесів включення і виключення подій та членів родини, спадкових захворювань, конфліктів, динаміки відносин та специфіки сімейних патернів поведінки, Наразі Г визнається одним із стандартів підготовки фахівців із сімейної терапії та медицини. Складання Г здійснюється за певними правилами з використанням системи умовних

позначень для фіксації необхідної родової інформації. Це забезпечує її подальше швидке зчитування, оперативний аналіз та постає підґрунтям проведення супервізій для фахівців, які працюють із сім'ями. Це також ставить вимоги до системи умовних позначень: їх стандартизацію та професійне використання. Єдиний загальноприйнятий стандарт — це стандартна нотація Г (standard genogram notation), розроблена в США та Європі, що закріплює універсальні символи: квадрати для чоловіків, кола для жінок, горизонтальні лінії для шлюбів, вертикальні — для нащадків тощо. Наразі існує дві форми схематичного зображення Г. Перша сформована в англomовній традиції (британській, американській) і зосереджена на факті фіксації генетичного зв'язку між членами родини, а для шлюбного зв'язку використовується пряма лінія між фігурками. Друга форма Г є більш пізньою і доповнена інформацією про емоційні стосунки та інші відомості про членів родини, як-то міграції, шлюбність, соціальні випробування тощо. У цьому варіанті лінія шлюбу зображується «перевернутим коромислом», вивільняючи місце між фігурками для позначення емоційних зв'язків та певних подій. Приклад другого типу графічного зображення подано у додатку. Г, як ефективний інструмент загального огляду, розкривається у описах робіт з випадками Джона Бернхема (John Burnham), який наголошував на ролі соціального контексту у розкритті «складних сімейних кастеляцій» та «привидів минулого». Саме для глибинного аналізу соціальних впливів він рекомендував детально збирати інформацією родинних передач. Г є потужним інструментом вивчення родової історії та терапевтичним методом підтримки людей у їхній сімейній історії життя, застосування якого постійно адаптується фахівцями для сучасної практики з акцентом на культурну чутливість і міжпоколінні зв'язки. В додатку надана схема складання генограми із 5-ти поколінь. ЛІТ.: Burnham, 1986; Hildenbrand, 2024; McGoldrick, & Gordeen, 1985; McGoldrick, Gerson, & Petry, 2020. (Г. Бевз).

Дерево роду – проективна методика, в якій використовується образ дерева, як символу свого роду. Пропонується намалювати дерево свого роду. Після завершення малювання психолог проводить бесіду про розташування членів роду на його частинах та сам процес малювання, враження і самопочуття. Тут важливий постає сам процес малювання, що фокусує увагу автора на своїх родових коріннях, стосунках, ресурсах, збираючи та систематизуючи факти для пошуку ресурсів для власного життя. Приклад дерева роду наданий в додатку.

Еко-мапа (Е-М) – метод психологічної роботи, що спрямований на візуалізацію соціальних зв'язків людини засобом складання мапи для вивчення матеріальних та нематеріальних потреб сім'ї, що можуть бути задоволені методом укріплення соціальних зв'язків з іншими сім'ями та родинами, громадськими організаціями та інституціями. Е-М є схемою, що графічно відображає взаємостосунки сім'ї та її членів з навколишнім середовищем. Метод спрямований на виявлення якісних характеристик фактично наявних, уявних та значущих в минулому зв'язків сім'ї з найближчим соціальним оточенням та його інституціями (школа, робота, медицина тощо) а також визначення наявних та потенційних ресурсів, що може надати середовище. Вперше була розроблена фахівчиною соціальної роботи Анною Хартманом (Hartman, 1978) для роботи із сім'ями к сфері державного захисту дітей (США). Вона здійснила формалізацію процесу оцінювання сімейних систем у графічний інструмент. Натомість первинною науковою публікацією була робота психологині з сімейної терапії Каролайн Аттенев (Attneave, 1976), яка, опираючись на метафору мережевого підходу у розумінні сімейних зв'язків, запропонувала вивчення екологічної перспективи у роботі з сім'ями через вивчення взаємодії членів сім'ї із ширшим колом соціального оточення та його структурами. Тож авторство Е-М можна приписати цим двом фахівчиням. Для утворення схеми позначення використовуються позначки, розроблені для складання генограми а також застосовується форма кола, що поділяється на визначені сектори, як-то:

родичі та значущі особи, інституції (освіта, робота, медицина тощо), фахівці та колеги, сусіди та друзі, громадські організації, у т.ч. релігійні). У додатку надана схема складання еко-мапи. ЛІТ.: Hartman, 1978; Attneave, 1976; Кияниця, & Петрочко, 2017. (Г. Бевз).

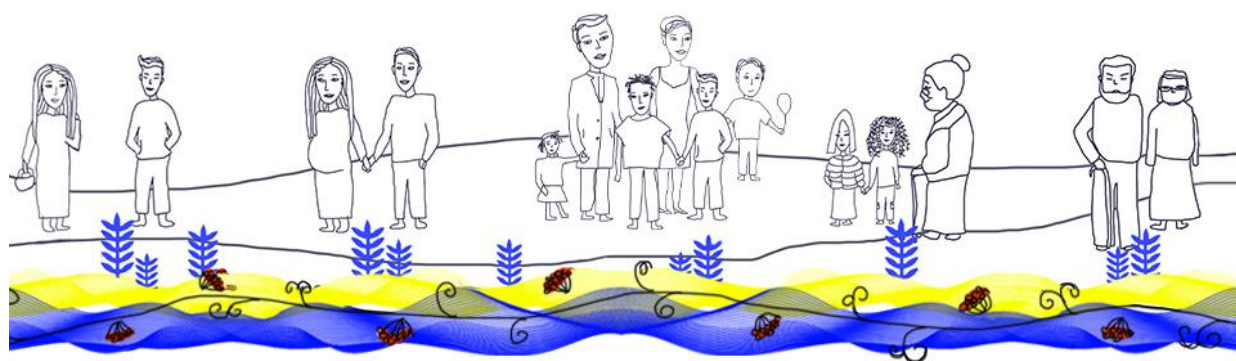
Лінія часу – метод психологічної роботи, що спрямований на усвідомлення власного життя і плині реальних подій та укріплення людини у її відповідальності за якість власного життя. Передбачає створення списку важливих подій та їх розміщення на горизонтальній лінії, що символізує тривалість життя у заданих межах (від народження до сьогодення; від створення сім'ї до сьогодення і т. п.). Спочатку проводиться горизонтальна лінія у заданих часових координатах. Потім на ній вертикальними лініями відмічаються події і вказуються їхні дати. Схематичне зображення слугує для системному охопленню подій, пошуку зв'язків між ними та сімейними стосунками. Використовується для усвідомлення подій життя та формулювання терапевтичних гіпотез.

Позитивна сімейна психотерапія — це комплексний підхід у терапії, розроблений німецьким психіатром Носратом Пезешкіаном у 1960-х роках. Основна ідея ПСП полягає в тому, що в сімейних проблемах і конфліктах приховані ресурси для позитивних змін і поліпшення взаєморозуміння. Цей підхід зосереджується на пошуку та використанні цих ресурсів, сприяючи розвитку гармонійних стосунків у родині. Ключовим принципом ПСП є постулат ресурсів, згідно з яким кожна сім'я має певні сильні сторони, які можуть бути активовані для розв'язання проблем і покращення якості взаємодії. Серед таких ресурсів можна виділити емоційну підтримку, досвід, взаєморозуміння тощо. Важливою складовою методу є прийняття та розуміння, коли члени сім'ї визначають і приймають свої стилі спілкування, особливості емоційних реакцій і життєві цінності. Це сприяє уникненню непорозумінь і конфліктів, розвитку взаємоповаги та довіри. У межах ПСП особлива увага приділяється сімейним ролям. Кожен член родини виконує певні функції, які можуть бути переглянуті для зменшення напруження,

розподілу обов'язків і підтримки емоційної рівноваги. Метод передбачає двокроковий підхід: спочатку здійснюється глибоке розуміння ситуації через аналіз причин криз і конфліктів, точок зору кожного члена сім'ї, а потім — дія, спрямована на використання активних стратегій розв'язання проблем із фокусом на взаємоповагу, розуміння потреб і зміцнення позитивних аспектів відносин. Автор методу, Носрат Пезешкіан, видатний психіатр і психотерапевт, який акцентував увагу на культурній різноманітності та взаєморозумінні у сімейних відносинах. Його концепції «актуальної сфери» (поточні дії в родині) та «базисної сфери» (глибинні принципи та цінності родини) стали важливими для розуміння сім'ї як системи. Позитивна сімейна психотерапія активно застосовується для розв'язання сімейних конфліктів, підтримки пар у кризових періодах і покращення взаєморозуміння між різними поколіннями. Вона допомагає розвивати конструктивне спілкування, зміцнювати позитивні аспекти відносин і знаходити шляхи виходу з кризових ситуацій через взаємопідтримку, вдосконалення сімейних ролей і культурну адаптацію. Метод ПСП також є ефективним у роботі з проблемами, які виникають через культурні відмінності, сприяючи розвитку гнучкості та гармонійності в сім'ї. ЛІТ.: Peseschkian, 1986; Pezeshkian, 1992. (*Л. Боброва*).

Сімейна медіація - це позасудова, добровільна, конфіденційна процедура для врегулювання або запобігання конфліктам (спорам) між членами однієї сім'ї, родини, які пов'язані кровними, шлюбними, дитячо-батьківськими стосунками, а також всіма, хто перебуває, чи раніше перебував у родинних зв'язках. СМ є ефективним інструментом трансформації взаємин і врегулювання інтересів сторін через підтримку діалогу, зниження конфліктності та утриманні фокусу на психологічному добробуті членів сім'ї (особливо дитини). СМ сприяє відновному співбатьківству через відновлення довіри та формування стійких домовленостей. Принципи СМ: добровільність, конфіденційність, нейтральність медіатора, самовизначення. СМ є інструментом не лише врегулювання непорозумінь між батьками, а передусім – трансформації їхніх

взаємин. Завдяки емоційній підтримці учасників СМ, утриманні фокусу уваги на добробуті учасників та інтересах дитини а також гнучкості формату, вона сприяє зниженню конфліктності, відновленню довіри та збереженню конструктивного співбатьківства. Ключові переваги СМ включають: економію часу та ресурсів, збереження конфіденційності, нейтральність медіатора, можливість фокусування на майбутньому, а не на минулих образах. СМ створює основу для стійких домовленостей, що відповідають інтересам як батьків, так і дитини. Наукові дослідження в Україні та за кордоном підтверджують ефективність СМ як моделі, що забезпечує як юридичне, так і психоемоційне врегулювання сімейних взаємин, зокрема, подружньо-батьківських.

РОЗДІЛ 3.

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ: НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ

Професійна підготовка фахівців, які працюють із дітьми та сім'ями, зокрема у сфері освіти, охоплює широкий спектр компетентностей і передбачає глибоке розуміння наукових підходів до організації освітнього процесу та розвитку дитини. Вона ґрунтується на інтеграції психологічних, педагогічних, правових та соціальних знань, що забезпечують цілісне бачення особистості учня та умов її становлення. Особливо важливим є вміння педагогів і психологів створювати освітнє середовище, яке враховує індивідуальні потреби, емоційний стан і ресурси всіх учасників освітнього процесу.

У цьому розділі представлені ключові поняття, наукові концепції та методи психологічної підтримки, спрямовані на підвищення професійної компетентності фахівців у сфері освіти. Вони сприяють усвідомленню значення науково обґрунтованих підходів до розвитку особистості, удосконалення освітнього процесу, збереження психічного здоров'я та профілактики емоційного виснаження й стресових станів учасників освітнього процесу.

3.1. Наукові теорії, концепції та підходи до розвитку особистості

1	акмеологія	педологія
2	антропогенез	принцип
3	асоціативна психологія	психоаналіз
4	біогенетичний підхід	психоаналітична теорія розвитку З. Фрейда
5	біопсихосоціальний підхід	психогенетичний підхід
6	біхевіоризм	психологічна концепція історії дитинства
7	вершина психологія	психологія
8	галузі психологічних знань	психологія військова
9	галузь знань	психологія гендерна
10	гедонізм	психологія генетична
11	генетика	психологія дитяча
12	геронтопсихологія	психологія диференційна
13	гештальтпсихологія	психологія екологічна
14	глибинна психологія	психологія етнічна (етнопсихологія)
15	гуманізм	психологія педагогічна
16	гуманістична психологія	психологія політична
17	детермінізм	психологія сім'ї і шлюбу
18	детермінізм біологічний	психологія юридична
19	еволюція	самостійний спосіб життя людей з інвалідністю
20	екзистенційна психологія	сексологія
21	епігенетична концепція розвитку особистості	теорія морального розвитку особистості Л. Кольберга
22	етнопедагогіка	теорія рекапітуляції
23	індивідуальна психологія	травма колективна
24	історія психології	факт науковий
25	культурно-історична теорія	феміністична педагогіка
26	медіапсихологія	фізіологія
27	парадигма	Харківська психологічна школа
28	педагогіка пригноблених Фрейре	

Акмеологія (від грецьк. *акте* – вершина + *logos* – наука, вчення) – науковий напрям, який розвивається на стику природничих, гуманітарних, суспільних і технічних дисциплін, що вивчає феноменологію розвитку людини, її найвищі творчі досягнення на віковому етапі зрілості. Предметом А є об'єктивні та суб'єктивні чинники, які сприяють або перешкоджають досягненню вершин професіоналізму, творчого довголіття, а також закономірності в організації навчання професіоналізму майбутніх фахівців, удосконалення і коригування діяльності. На думку засновників цього напрямку (Б. Ананьєв, О. Бодальов, О. Дубасенюк, Н. Кузьміна, Н. Рибніков, В. Федоришин, Г. Сотська), зрілість людини і вершина цієї зрілості («акме»)

– це багатомірний стан дорослої людини, що охоплює значний етап її життя і свідчить, як вона відбулася як фізичний індивід, як громадянин, як особистість, як фахівець, як сім'янин тощо. Цей стан ніколи не є статичним, а характеризується більшою чи меншою варіативністю і мінливістю. Дослідженнями зрілості і дорослої людини з позицій різних наук було встановлено, що, як правило, не відбувається одночасного досягнення ступеня зрілості людини за всіма характеристиками, оскільки мають місце різні темпи у їх змінах. Деякі вчені розглядають А лише з позиції вищого рівня професійної майстерності людини. При цьому на міждисциплінарному рівні розглядається зміст феномена професіоналізму, простежується залежність між ним та іншими властивостями людини, шляхи досягнення професіоналізму, а також способи попередження професійної деформації. У зарубіжній психології не прийнято виділяти А як відносно самостійний напрям досліджень. Психологія зрілості розглядається як один із розділів психології розвитку.

Антропогенез (психологічний аспект) (від грецьк. *anthropos* – людина і *genesis* - виникнення, розвиток) – процес виникнення і розвитку людини. Вихідною точкою цього процесу прийнято вважати початок четвертинного періоду, коли розпочалося становлення сучасної людини як біологічного виду. На початковому періоді А відбувався за загальними законами біологічної еволюції, і чим далі, тим більше значення для людини набували соціальні чинники - спілкування та спільна діяльність.

Асоціативна психологія – загальна назва для цілої низки концепцій і шкіл, які вважали асоціацію головним або ж і єдиним механізмом функціонування свідомості і психіки загалом. АП започаткована Аристотелем та Платоном, її механізмом вони пояснювали процеси пригадування. Принцип асоціації використовувався для пояснення широкого кола психічних явищ і поведінки. АП розвивалась аж до початку 20-х років ХХ ст. Після вона зникла як напрям, а її ідеї розчинились у різних галузях психологічної теорії і практики. Нині прийнято вважати, що асоціація не

стільки механізм, скільки фундаментальне явище, яке саме потребує пояснення.

Біогенетичний підхід – концепція, яка ставить в основу розвитку особистості біологічні процеси дозрівання організму. Сам процес розвитку при цьому розглядається як дозрівання, стадії якого є універсальними.

Біопсихосоціальний підхід — розглядає життєві процеси людини не з позиції традиційно-домінуючої лікувальної практики, а з позиції здоров'я та з опорою на профілактику, культуру позитивних стосунків і покращення стилю життя. У 2002 році підхід набув поширення з ініціативи Всесвітньої організації всесвітнього здоров'я (ВООЗ) і постав основою Міжнародної класифікації функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я (МКФ). БП розглядає здоров'я людини через процеси взаємозв'язку між біологічними, психологічними та соціальними чинниками її розвитку щодо різних сфер її життєдіяльності.

Біхевіоризм (від англ. *behaviour* – *поведінка*) – напрям у психології, започаткований американським зоопсихологом Дж. Уотсоном на початку ХХ ст. Його представники оголосили предметом вивчення психології *поведінку*, замість свідомості людини. Звідси синонім біхевіоризму – *поведінкова психологія*.

Вершинна психологія - оптимістичний напрямок у сучасній психології, спрямований на вивчення людини як свідомої і розумної істоти, яка прагне до актуалізації всіх закладених в ній здібностей, пошуку ідентичності, автономії. Представники ВП (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм) підкреслюють людську неповторність, унікальність, природну креативність, автентичність, невичерпний, закладений природою, потенціал особистісного зростання. До вершинної психології відносять *гуманістичну психологію* й *екзистенціальну психологію особистості*.

Галузі психологічних знань. До XVII ст. психологія розвивалась як складова філософії. З виокремленням у самостійну науку (остання чверть

XIX ст.) почався активний поділ психології на окремі галузі знань. Сучасна психологія є досить розгалуженою системою наукових дисциплін (понад чотири десятки), які перебувають на різних ступенях формування та пов'язані з різними областями людської практики. Зокрема це такі як: загальна психологія, генетична психологія, соціальна психологія, психологія спорту, психологія праці, психологія творчості, юридична психологія, екологічна психологія, інженерна психологія, політична психологія, зоопсихологія, патопсихологія, психологія реклами, консультативна психологія, космічна психологія, психологія управління та ін.

Галузь знань - основна предметна область освіти і науки, що включає групу споріднених спеціальностей, за якими здійснюється професійна підготовка

Гедонізм (від грецьк. *gedonismus* - *насолада*) – філософсько-етичне вчення, за яким найвищою метою і найвищим благом людського життя є чуттєве вдоволення, насолода. Найповніше розкриття гедонізм віднайшов в ідеях давньогрецького філософа Епікура. Г протилежний аскетизму.

Генетика (від грецьк. *genos* – *рід, походження*) - наука про закономірності спадковості й мінливості організмів. Залежно від об'єкта дослідження, розрізняють генетику людини, генетику тварин, генетику мікроорганізмів і вірусів.

Геронтопсихологія – галузь психологічної науки, яка вивчає явища і процеси, пов'язані зі старінням організму, виявлення у ньому інволюційних тенденцій (притуплення окремих психічних функцій, затухання окремих процесів, спад активності особистості). *Предметом* вивчення Г є психологічні аспекти старості і психологічна підготовка особистості до неї.

Гештальтпсихологія (від нім. *gestalt* – *цілісна форма, образ*) – напрям у західній психології, що виник у Німеччині у першій третині XX ст. Її засновниками були вчені – психологи Макс Вертгеймер, Курт Коффка, Вольфганг Келлер. Г використовує для пояснення складних психічних явищ принцип їх цілісності («гештальтів») на противагу принципу розчленування

свідомості на елементи і побудові із них, за законами асоціацій або творчості, синтезу складних психічних феноменів, прихильниками чого є представники структурної психології.

Глибинна психологія – напрям у психології, який надає перевагу дослідженню глибинних, скритих механізмів людської поведінки. Найбільш відомі напрями ГП – фрейдизм, неофрейдизм, індивідуальна психологія Альфреда Адлера, аналітична психологія Карла Юнга.

Гуманізм (від лат. *humanus* – людський, людський) – світогляд, заснований на ставленні до людини як до найвищої цінності, на захисті права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і прояв своїх здібностей.

Гуманістична психологія – напрям у західній (переважно американській) психології, який визначає своїм головним предметом особистість як унікальну цілісну систему, котра є не чимось заздалегідь даним, а відкритою можливістю її самоактуалізації. Основні положення ГП: людина має вивчатись у її цілісності; кожна людина унікальна, а тому аналіз окремих випадків не менш виправданий, ніж статистичні узагальнення; людина відкрита для світу. Переживання людиною світу і себе в ньому є головною психологічною реальністю; людське життя має розглядатися як єдиний процес становлення і її буття; людина наділена потенціями до неперервного розвитку й самореалізації, які є частиною її природи; людина володіє певною мірою свободи від зовнішніх детермінацій завдяки смислам та цінностям, якими вона керується у своєму виборі; людина – це активна, інтенціональна, творча істота. ГП протиставила себе у якості «третьої сили» біхевіоризму і фрейдизму, які роблять основний наголос на залежності особистості від її минулого, тоді як головне в особистості, згідно з ГП, – це спрямованість на майбутнє, до вільної реалізації своїх потенцій. Найбільш яскравими представниками ГП є американські вчені-психологи: Абрахам Харольд Маслоу, Гордон Віллард Олпорт, Карл Ренсом Роджерс.

Детермінізм (від лат. *determino* – обмежую, визначаю) – філософська концепція, що стверджує об'єктивну закономірність і причинну зумовленість усіх явищ природи, суспільства і мислення. Протилежне – індетермінізм.

Детермінізм біологічний – принцип розгляду явищ, за якого визначальними для характеристики людини є біологічні, природні чинники.

Еволюція (від лат. *evolutio* – розгортаю) – процес історичного розвитку живої природи, поступовий розвиток сутнісних ознак при збереженні їх якості в процесі кількісних змін. 1) Одна із форм руху, розвитку у природі і суспільстві; безперервна, поступова кількісна зміна (на відміну від революції). 2) Процес зміни, розвитку, перетворення когось, чогось. Англійський вчений Ч. Дарвін (1809–1882) обґрунтував Е. як наукову теорію, проте сам термін був вперше запропонований швейцарським натуралістом Ш. Бонне у 1762 р. Наразі Е. застосовується в різних сферах знань для пояснення процесів розвитку, що можна побачити як на рівні індивідуального розвитку людського організму, так і суспільства загалом (соціальна еволюція).

Екзистенційна психологія (від лат. *existentia* – існування) – один із напрямів гуманістичної психології, що вивчає: 1) проблеми часу, життя і смерті; 2) проблеми свободи, відповідальності і вибору; 3) проблеми спілкування, любові й самотності; 4) проблеми смислу існування людини. ЕП підкреслює унікальність особистого досвіду конкретної людини, її провідною метою є вирішення проблеми відновлення автентичності особистості – відповідності її буття у світі її внутрішній природі. У практиці сучасної ЕП використовуються досягнення психоаналізу. Її найбільш відомими представниками є: М. Босс, Є. Мінковські, Р. Мей, В. Франкл.

Епігенетична концепція розвитку особистості – концепція, створена американсько-німецьким психологом Еріком Еріксоном. В основі періодизації покладено три процеси розвитку: соматичний, соціальний і розвиток свідомого «Я». Вчений виокремив вісім фаз розвитку: перша – грудна фаза (до 1 року); друга – повзуча (до 3 років); третя – дошкільна (до 6

років); четверта – передпубертатна (до 12 років); п'ята – юність (до 20 років). Стадії розвитку дорослої особистості включають: ранню дорослість (від 20 до 40-45 років – шоста фаза); середню дорослість (від 40-45 до 60 років – сьома фаза); пізню дорослість (понад 60 років – восьма фаза). Перші п'ять фаз розвитку, що тривають до пізньої юності, відповідають біологічно зумовленим п'яти стадіям психічного розвитку З. Фрейда – оральній, анальній, фалічній, латентній та генітальній. Три останні фази є тим новим, що Е. Еріксон вніс у вивчення розвитку людини порівняно з його попередниками.

Етнопедагогіка (народна педагогіка) – сукупний навчально-виховний досвід народу, що охоплює різні галузі людського знання. Соціалізація дітей, виховання у них потрібних життєвих умінь та навиків відбувалась через їх включеність у соціально-побутовий, історико-культурний контекст життя спільноти. Основою народної моралі вважались працелюбність, релігійність, повага до людей. Різні жанри дитячого фольклору (потішки, забавлянки, казки, народні ігри), участь у календарних, сімейних обрядах, колективних святах та подіях, освоєння потрібних трудових навиків з раннього віку впливали на когнітивні здібності, формували світогляд, стереотипи поведінки, морально-ціннісні орієнтації та естетичні смаки молоді. Е - це також міждисциплінарна наука, яка пов'язує культурну антропологію з педагогікою, культурологією, іншими гуманітарними науками. Вчить розуміти та цінувати культуру власного етносу, шанувати культуру інших народів. ЛІТ.: Жмуд, 2005; Стельмахович, 1997. (Г. Бондаренко)

Індивідуальна психологія – напрямок психоаналізу, заснований австрійським лікарем і психологом Альфредом Адлером. ІП виходить із того, що структура особистості (індивідуальність) закладається у ранньому дитинстві (до 5-ти років) у вигляді особливого «стилю життя», який визначає весь наступний психічний розвиток. У цьому віці виникає конфлікт між вродженим соціальним почуттям і почуттям неповноцінності, яке вводить у дію механізм компенсації, а це породжує потяг до особистої влади, переваги

над іншими і відхилення від соціально цінних норм поведінки. Головне у цьому випадку – допомогти невротичному суб'єкту усвідомити, що його цілі і мотиви неадекватні реальності, щоб його намагання компенсувати свою неповноцінність отримали вихід у творчість. Ідеї ІІ отримали поширення не лише у психології особистості, але і у соціальній психології.

Історія психології – галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності становлення і розвитку психологічного пізнання у хронологічному порядку. Психологічні знання зародилися і впродовж багатьох століть розвивалися у надрах філософії. Однією із перших психологічних праць вважається трактат старогрецького філософа Аристотеля (384 – 322 рр. до н.е.) «Про душу». У цій праці вчений здійснив аналіз різних аспектів психіки (мислення, пам'яті, емоцій). Окремі питання педагогічної психології він висловив у своїх працях «Етика» і «Політика». Остаточне відокремлення психології від філософії і перетворення її у самостійну експериментальну науку відбулося у 1879 році, коли німецький вчений Вільгельм Вундт організував експериментальну психологічну лабораторію при Лейпцігському університеті. За час розвитку психології як самостійної науки з неї виокремились понад сорок галузей, цей процес продовжується і далі.

Культурно-історична теорія – в основу даної теорії покладено думку про виникнення у процесі онтогенезу нових системних утворень, які є результатом засвоєння суб'єктом продуктів людської культури. Автором даної теорії є Л. С. Виготський, на думку якого, джерела й детермінанти розвитку свідомості і пізнання лежать у культурі людства, яка постійно розвивається. Вирішальну роль у виникненні вищих психічних функцій у дитини відіграє оволодіння нею суспільними засобами, якими є знаряддя, що слугують людині для підкорення природи, а також знаки, що є своєрідними психологічними знаряддями, якими оперує людина в процесі своєї психічної діяльності. До знаків вчений відносив: мову, різні форми нумерації і рахунку, алгебраїчну символіку, діаграми, карти тощо. Найсуттєвішим знаком є мова,

оскільки під дією мовних знаків і соціальних умов життя психіка «олюднюється» і біологічна істота поступово перетворюється у розумну і вольову істоту. Вчений довів, що формування вищих психічних функцій (сприймання, пам'яті, мислення, мовлення, уяви, уваги) відбувається у дитини завдяки її «вростанню» у людську культуру.

Медіапсихологія – це галузь психології, спрямована на забезпечення фундаментальними знаннями масової гуманістично зорієнтованої практики медіаосвіти, що визначає її принципову міждисциплінарність, необхідність бути посередником між спільнотами педагогічного дискурсу, дискурсу соціальних комунікацій, інформаційно-комунікаційних технологій у відображенні психологічних аспектів взаємодії людини із сучасним інформаційним простором (за Л. Найдьоною).

Парадигма (від грецьк. *paradeigma* – приклад, зразок) – система основних наукових досягнень (теорій, методів), за зразком яких організовується дослідницька практика учених у даній галузі знань у певний історичний період. Поняття введено американським вченим Т. Куном.

Педагогіка пригноблених Фрейре – спрямування освіти на визволення індивідів і наданні їм можливості відновити свою людяність через активну участь у власному навчанні та соціальних змінах. Автор концепції - бразильський педагог і філософ, провідний прибічник критичної педагогіки Пауло Рєглус Невес Фрейре (19.09.1921 – 2.05.1997). Його праця *«Педагогіка пригноблених»* містить основоположні тексти руху критичної педагогіки: вона була третьою найбільш цитованою книгою в галузі соціальних наук станом на 2016 рік за версією Google Scholar. Основна ідея цієї праці зосереджена навколо концепції освіти як інструменту соціальної справедливості та визволення. Фрейре кидає виклик традиційним освітнім практикам, які він називає «банківською моделлю» освіти, де учні розглядаються як пасивні одержувачі знань. Натомість він виступає за партисипативний та діалогічний підхід до освіти, який заохочує критичне мислення та активне залучення студентів. Ключові теми: 1) *Свідомість*:

Фрейре наголошує на процесі усвідомлення, який передбачає розвиток критичного усвідомлення власної соціальної реальності через рефлексію та дію. Таке усвідомлення дозволяє людям розпізнати гнітючі структури і вжити заходів для трансформації своїх життєвих обставин. 2) *Діалог*: Автор виступає за діалог як центральний компонент процесу навчання. Справжній діалог створює простір для взаємної поваги та розуміння між викладачами та здобувачами освіти, надаючи останнім можливість зробити свій внесок у власне навчання. 3) *Проблемно-орієнтоване навчання*: На противагу банківській моделі, Фрейре запроваджує концепцію проблемно-орієнтованої освіти. Цей підхід заохочує здобувачів освіти до взаємодії з реальними проблемами, сприяючи критичному аналізу та спільному навчанню. 4) *Пригноблення та визволення*: Фрейре досліджує динаміку гноблення, детально описуючи, як репресивні системи дегуманізують як гнобителів, так і пригноблених. Він стверджує, що освіта має бути спрямована на визволення індивідів і надання їм можливості відновити свою людяність через активну участь у власному навчанні та соціальних змінах. 5) *Побудова справедливого суспільства*: Кінцевою метою педагогіки Фрейре є створення більш справедливого та рівноправного суспільства. Він стверджує, що освіта має слугувати засобом для того, щоб кинути виклик і зруйнувати деспотичні владні структури та сприяти соціальним перетворенням. Отже: «*Педагогіка пригноблених*» Фрейре закликає до революційного підходу до освіти, підкреслюючи, що освіта може стати могутньою силою соціальних змін, коли вона надає пріоритет критичному залученню, діалогу та розширенню можливостей здобувачів освіти. Він запрошує як надавачів, так і здобувачів освіти переосмислити свою роль в освітньому процесі та спільно працювати задля визволення та соціальної справедливості. ЛІТ. 1) Freire, 2020; Darder & Hernandez & Lam & Baltodano, 2023. (С. Ставкова)

Педологія – (від грецьк. *país* (*paídos*) – дитя + *logos* – наука, вчення) – комплексна наука про дитину, в основі якої лежить ідея педоцентризму, тобто ідея про те, що дитина є центром дослідницьких інтересів багатьох

фахівців – психологів, педагогів, педіатрів, біологів, антропологів, соціологів. П виникла на межі XIX –XX ст., її засновниками були відомі на той час вчені: С. Холл, Дж. М. Болдуїн. Е. Мейман, В. Прейєр та ін. Думка про необхідність вивчення розвитку дитини утвердилась у зв'язку з проникненням еволюційних ідей у психологію, застосування яких у дослідженнях психіки означало визнання її розвитку, а також її зв'язку з процесом адаптації організму до середовища. Цінним було намагання педологів вивчити розвиток дитини в умовах комплексного підходу, практичної спрямованості на діагностику її психічного розвитку. Педологами було зібрано великий емпіричний матеріал про розвиток поведінки дитини. В 1936 році в Радянському Союзі П була названа «псевдонаукою» і заборонена. Це загальмувало розвиток вікової і педагогічнопсихології, психодіагностики, послабило увагу до питання розвитку особистості дитини в процесах навчання і виховання.

Принцип (від лат. *principium* – *начало, основа*) – 1). Першооснова, те, що лежить в основі певної теорії, вчення, науки, світогляду тощо. 2). Внутрішні переконання людини, практичні, теоретичні, моральні засади, якими вона керується у житті й діяльності.

Психоаналіз – (від грецьк. *psycho* - *душа* і *analysis* – *розпад, розчленування, дослідження*) - 1) теоретичний напрям у психології, оснований на ідеях З. Фрейда; 2) особлива методологія дослідження психіки; 3) психотерапевтичний метод З. Фрейда. Основними техніками психоаналізу є: аналіз вільних асоціацій; аналіз снів і тлумачення сновидінь; аналіз і трактування різних помилкових і випадкових симптоматичних дій. За З. Фрейдом, психоаналіз посідає «середнє місце» між медициною і філософією.

Психоаналітична теорія розвитку З. Фрейда. Рушійними силами психічного розвитку, як стверджував З. Фрейд, є інстинкти. Все специфічно людське розглядалось ученим як відносно хитка соціальна надбудова, яка виникає на міцному фундаменті інстинктивних потягів. Фрейд стверджував,

що весь психічний розвиток людини підпорядкований створенню апарата, який може забезпечити найдосконаліше і найкраще її пристосування до навколишньої дійсності з метою задоволення її інстинктивних потягів. Він визнавав дві групи інстинктів – життя (Ерос) і смерті (Танатос). Ерос включає всі сили, що служать меті підтримання життєво важливих для людини процесів та забезпечують розмноження виду. Інстинкти Танатос лежать в основі проявів людиною жорстокості, агресивності, самогубства, вбивства. Вони біологічно обумовлені й такі ж важливі в регуляції людської поведінки, як і інстинкти життя. Вчений вважав, що найсуттєвішими для розвитку особистості є сексуальні інстинкти, енергію яких він назвав «лібідо» – це психічна енергія, яка знаходить розрядку винятково в сексуальній поведінці. На його думку, існує не один сексуальний інстинкт, а декілька. Кожен із них пов'язаний із певною частиною тіла – ерогенною зоною. Такими зонами є: губи, вуха, очі, молочні залози, анус, статеві органи. Маніпуляції в області зон ведуть до зниження напруги та викликають насолоду, тобто задоволення лібідозних почуттів. Людина народжується з певною сексуальною енергією (лібідо), яка в дитячому віці послідовно проходить психосексуальні стадії розвитку: оральна (від 0 до 18 місяців), анальна (1,5–3 роки), фалічна (3–6 років), латентна (6–12 років), генітальна (пубертат, статеве дозрівання). Сексуальний інстинкт протягом дитинства переміщується від однієї ерогенної зони до іншої. Психоаналітична теорія Фрейда базується на тому, що переживання раннього дитинства відіграють провідну роль у формуванні дорослої особистості, а її основа закладається до п'яти років. Модель структури особистості, за Фрейдом, складається з трьох компонентів: Ід (Воно), Его (Я), Суперего (Над Я).

Психогенетичний підхід – один із напрямів у дослідженні психології особистості, який не заперечує значення ні біологічного, ні соціального у розвитку особистості, але на перший план висуває розвиток власне психічних процесів. У цьому підході можна виділити три течії: 1) *психодинамічні концепції*, які пояснюють поведінку особистості переважно через емоції,

захоплення та інші нерациональні компоненти психіки (Ерік Еріксон); 2) *когнітивістські концепції*, які надають перевагу інтелектуальному розвитку (Джорж Келлі, Жан Піаже); 3) *персонологічні концепції*, в центрі уваги яких є розвиток особистості в цілому (Карл Бюлер, Абрахам Маслоу, Едуард Шпрангер).

Психологічна концепція історії дитинства – «психологічна теорія історії» американського психоаналітика, соціолога й історика Л. Демоза, що встановлює загальні закони й причини історичного розвитку, які кореняться у взаєминах батьків і дітей. Ця концепція дає можливість об'єктивно оцінити готовність сучасного суспільства до фасилітації у вихованні сучасних дітей. Л. Демоз поділяє всю історію дитинства *на шість періодів*, кожному з яких відповідає певний стиль виховання й форма взаємин між батьками та дітьми: 1) *інфантицидний* стиль (зі стародавності до IV ст.) характеризувався насильством над дитиною, побіжне згадування дитини, зокрема: у Геракліта перша спроба визначити смисл категорії «дитина»: *«вічність є дитя, що грає, яке розставляє шашки: царство [над світом] належить дитині»*; в оповіданні Геродота про психологічний досвід єгипетського царя Псамметіха (аналогія між розвитком особистості та людським родом); у Платона «Держава»; 2) стиль *ігнорування* (IV–XIII ст.), для якого характерним було прагнення віддалитися від дитини (годувальниця, виховання в монастирі або в чужій родині), хоча і визнавалося, що в дитини є душа, ігнорування інтересів дитини, її бажань, проблем (занедбаність, пригнобленість – характерні риси ставлення до дитини в родині). Наприклад, дитячі образи в живопису XIII ст. зустрічаються лише в релігійно-алегоричних сюжетах (ангели, немовля Ісус і голе дитя як символ душі померлого); 3) *амбівалентний* стиль (XIV–XVII ст.) відзначався підвищенням статусу дитинства, до дітей починають ставитися з увагою, передусім у фізичному догляді, однак їм ще відмовляють у самотійному духовному існуванні, кожен рух дитини жорстко контролюється та регламентується. З'являються праці Еразма Роттердамського «Про виховання дітей»; М. Монтеня «Проби»

(«Досліди»). У XVII ст. вперше на полотнах художників починають з'являтися перші портретні зображення реальних дітей (як правило, портрети дітей впливових осіб і царствених осіб у дитячому віці); 4) *нав'язливий* стиль (XVIII ст.), особливістю якого був суворий контроль дорослих над поведінкою та внутрішнім світом дитини. У другій половині XVIII ст. відбувається відкриття дитинства, дитячого тіла, манер, мови – в житті, в літературі, в мистецтві. Показовим для цього періоду є праця Ж.Ж.Руссо «Еміль, або Про виховання» (1762); 5) стиль, що *соціалізує* (XIX ст. – середина XX ст.) характеризувався тим, що метою виховання є не стільки завоювання та підпорядкування дитини, скільки тренування її волі, підготовка до майбутнього самостійного життя. У дитині вбачають об'єкт виховного впливу, який розглядається як єдино можливий спосіб набуття позитивного соціального досвіду. Розширюється предметне поле досліджень дитинства (М. Грушевський «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» (1907); 6) стиль, що *допомагає* (із середини XX ст.), за якого дорослі усвідомлюють суб'єктність вибору життєвого шляху, для чого кожній дитині треба максимально розвинути індивідуальність, набути власного соціального досвіду. Звідси – прагнення батьків до емоційної близькості з дітьми, розуміння, емпатії тощо. ЛІТ.: Lloyd DeMause (Ed), 1995. (М. Скрипник).

Психологія (від грецьк. *psyh* – душа, *logos* - слово, поняття, вчення) - наука про закономірності виникнення і діяльності психіки у людини і вищих тварин, про психічні процеси, які є складовими компонентами діяльності та спілкування людей, поведінки тварин. Отже, предметом вивчення психології є психіка людини і вищих тварин.

Психологія військова – галузь психології, що вивчає закономірності й механізми функціонування психіки людини, обумовлені її включеністю у військову діяльність, а також психологічні закономірності становлення конкретних видів військової діяльності. ПВ розвивається за чотирма напрямками: 1) психологія особистості військового; 2) психологія групи і міжособистісні взаємодії в армії; 3) психологія військової діяльності у

мирний час; 4) психологія бою і війни. ПВ вирішує низку дослідницьких завдань: психології управління боєм, військових конфліктів, психології бойового чергування, військової психотерапії, морально-психологічного забезпечення військової діяльності тощо.

Психологія гендерна (психологія статі, психологія статевих відмінностей) – галузь психології, що вивчає особливості гендерної ідентичності, які обумовлюють соціальну поведінку людей залежно від їх статі.

Психологія генетична (від грецьк. *genesis* - *походження*) - галузь психології, що вивчає психічний розвиток людини від народження і до смерті: немовлячий вік, дитинство (переддошкільний, дошкільний, молодший шкільний вік), підлітковий та юнацький вік; рання, середня та пізня дорослість. Вчені, які проводять дослідження у галузі ГП, також вивчають внутрішньоутробний (*пренатальний*) період розвитку дитини, як надзвичайно важливий етап у її психічному розвитку. Поняття «генетична психологія» часто вживається як синонім *психології розвитку*.

Психологія дитяча – галузь психології, що вивчає умови та рушійні сили онтогенезу людської психіки на стадії дитинства, закономірності перебігу пізнавальних, вольових та емоційних процесів у дитячому віці, особливості формування дитини як особистості.

Психологія диференційна – галузь психологічної науки, що вивчає психічні відмінності між окремими індивідами і групами.

Психологія екологічна (психологія середовища) – галузь психології, що вивчає взаємовідносини людини і навколишнього середовища (просторово-географічного, соціального, культурного), органічно включеного у життєдіяльність людини, що є важливим фактором регуляції її поведінки і соціальної взаємодії. Дослідження у галузі ЕП висувують на перший план такі проблеми: 1) дослідження екологічної свідомості, в тому числі й особливості сприймання людиною оточуючого її середовища, з'ясування значущих для суб'єкта факторів, що гальмують її розвиток; 2)

дослідження мотивації екологічної поведінки, причин вчинків осіб, відповідальних за нанесення шкоди оточуючому середовищу, і таких, що намагаються будь-якими шляхами перешкодити цьому процесу; 3) аналіз закономірностей психологічних наслідків екологічних проблем (порушення психічного здоров'я, зростання злочинності тощо); 4) розробка психологічних засобів пропаганди, орієнтованої на формування уявлень, адекватних істинній екологічній ситуації.

Психологія етнічна (етнопсихологія) – галузь психології, що досліджує механізми групової психології етнічних спільнот, стосунки між ними.

Психологія педагогічна – галузь психології, що вивчає психологічні основи виховання та навчання, досліджує формування пізнавальної діяльності та суспільно значущих якостей особистості, умови ефективного навчання, закономірності засвоєння знань, умінь та навичок, закономірності цілеспрямованого формування особистості, психологію вчителя та взаємини між педагогом й учнем.

Психологія політична – галузь психології, що досліджує психологічні аспекти політичної поведінки людей, застосування психологічних знань до пояснення політичних процесів. ПП вивчає психологічні компоненти (думки, настрої, почуття, ставлення) у політичному житті суспільства, процес їх формування та вияви на рівні політичної свідомості й самосвідомості громадян, соціальних груп, суспільства загалом.

Психологія сім'ї і шлюбу – міждисциплінарний напрям у психології, що вивчає питання шлюбу і сім'ї та включає дослідження в соціології, економіці, етнографії, історії, демографії, юриспруденції. Систематичне вивчення сім'ї і шлюбу було розпочато в кінці 20-х років XX ст. у США. Багаточисельні дослідження сприяли тому, що у 60-х -70-х роках активно дискутувалося питання можливості виділення досліджень шлюбу і сім'ї в окрему науку. Проте у зв'язку з тим, що у кожній науці питання сім'ї та шлюбу розглядається із своєї специфічної точки зору, це питання залишилось

відкритим. Психологічні дослідження шлюбу і сім'ї включають: вивчення чинників, що впливають на якість шлюбу, цикли розвитку сім'ї, рольову структуру сім'ї, розподіл обов'язків і влади між членами сім'ї, спілкування між подружжям, установки на шлюб і сім'ю, детермінанти вибору шлюбного партнера, ефективність різних патернів виховання дітей, психологічні особливості батьків і їх дітей тощо. В окрему область дослідження виділено вивчення процесу та ефективності сімейного і шлюбного консультування. Дані, якими оперує ПСіШ, є підґрунтям для розробки різних соціальних і психологічних програм і рекомендацій, спрямованих на розвиток та підтримку сім'ї. Вони допомагають розробці наукових принципів підготовки фахівців, які працюють з сім'єю та здійснюють корегувальний вплив на сім'ю загалом і на її окремих членів.

Психологія юридична (від лат. *juris* – право) – галузь психології, що вивчає закономірності і механізми психічної діяльності людей у сфері відносин, які регулюються правом. Систему сучасної ЮП утворюють: кримінальна психологія, яка вивчає психологічні механізми злочинної поведінки й особистість злочинця; судова психологія, що охоплює коло питань, пов'язаних із судочинством; виправна психологія, яка розробляє проблеми виправлення правопорушників; правова психологія, яка вивчає правосвідомість, принципи її виховання, причини її деформації. У ЮП застосовуються усі методи психології (спостереження, експеримент, бесіда, анкетування, тестування тощо). Водночас у ЮП використовуються і методи, які є специфічними для даної галузі психології (наприклад, психологічний аналіз матеріалів карної справи та ін.). Перші лабораторні дослідження у галузі ЮП були проведені на початку ХХ ст., вони здійснювались з метою вивчення психології показань свідків і допиту (Альфред Біне, Карл Гроос, Вільгельм Штерн) та діагностики причетності до злочину (Карл Юнг).

Самостійний спосіб життя людей з інвалідністю (англ. *mov* – *autonomy*) означає отримання всіх необхідних засобів, що дозволять робити вибір, здійснювати контроль над власним життям та приймати всі рішення,

що стосуються їх життя. Особиста автономія та вільне волевиявлення є ключовими елементами самостійного способу життя, який охоплює доступ до транспорту, інформації, персональної допомоги, місця проживання, всіх видів послуг (освіта, медицина, реабілітація, соціальні послуги, зайнятість, культура тощо), асистивних технологій. Сюди відноситься можливість здійснювати повсякденну діяльність: розпорядок дня, особисті стосунки, релігія, стиль одягу, харчування, гігієна, право на сексуальне і репродуктивне здоров'я тощо. Важливим є розвиток самосвідомості особистості: де і з ким проживає, як любить проводити час, які переваги, інтереси, уподобання – із дій та рішень складається індивідуальність та сутність кожної людини. Самостійний спосіб життя є невід'ємним елементом особистої незалежності та свободи, не означає жити поодинокі та не мати послуг та підтримки. Право на самостійний спосіб життя та залученість у місцеву громаду людей з інвалідністю визначається загальними принципами Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (3 стаття): гідність, особиста самостійність, право робити власний вибір та незалежність. В основі концепції самостійного життя лежить досвід та вимоги світового руху людей з інвалідністю за незалежне життя, які більш представлені в розділі «незалежне життя». Стаття 19 Конвенції присвячення питанням самостійного життя людей з інвалідністю та включення до місцевої спільноти, в якій визначено, що люди з інвалідністю є суб'єктами права і правовласниками. Саме стаття 19 охоплює громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні права та право на розвиток, їх взаємопов'язаність, взаємозалежність і невідокремлюваність всіх прав людей. Також, стаття визначає мету всіх видів втручань в життя осіб з інвалідністю такі як освіта, реабілітація, соціальні послуги тощо – це самостійний спосіб життя людини з інвалідністю в місцевій громаді. Три ключові компоненти цього процесу – це можливість вибору та автономність; доступність до послуг та об'єктів загального користування; персональна допомога для повного включення в місцеву громаду. Здійснення права на самостійний спосіб життя в громаді пов'язано зі стереотипами, що люди з

інвалідністю не можуть вести самостійне життя, тому важливо проводити просвітницьку роботу з подолання стереотипів та забобонів щодо людей з інвалідністю, а також пропагувати потенціал та внесок осіб з інвалідністю у суспільство (стаття 8). В преамбулі зазначеної Конвенції визначено взаємозв'язки між соціальною ізоляцією, бідністю, залежністю та обмеженнями свобод до стигматизації, ізоляції, дискримінації, що у свою чергу приводять до насилля, експлуатації та неправомірного поводження, що закріплює коло маргіналізації людей з інвалідністю. Стратегія соціального включення людей з інвалідністю пов'язана з активізацією та розкриття їх потенціалу, заохочення права на самостійний спосіб життя, формування свідомості незалежного життя. 150 стаття «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини» Сімейного Кодексу України передбачає підготовку до самостійного життя. Сфери застосування: право, соціальна робота, соціальна педагогіка, реабілітація, освіта, психологія, економіка, культура. ЛІТ: ЗУ «Про рат.Конф...» від 16.12.2009; Сім.Кодекст України, 2008; General comment, 2017. (*Л. Остролуцька*).

Сексологія – (від лат. *sexus* – *стать* і грецьк. *logos* – *слово, вчення*) – галузь комплексних наукових досліджень статевого життя людини. Психологічний аспект С полягає у вивченні психології статі, статевої соціалізації, процесів сексуальної поведінки.

Теорія морального розвитку особистості Л. Кольберга – розвиваючи ідею Ж. Піаже про те, що еволюція моральної свідомості дитини йде паралельно її розумовому розвитку, Л. Кольберг виділяє в цьому процесі три рівні моральної свідомості, кожний з яких містить декілька стадій. Перший – *доморальний рівень*: дитина слухається дорослого задля того, щоб уникнути покарання, норми моральні для неї – щось зовнішнє. Вона виконує правила, встановлені дорослими, керуючись егоїстичними спонуками. Розглядаючи поняття добра і зла діти вважають, що людина має підпорядковуватися загальноприйнятим нормам (перша стадія). Згодом дитина починає орієнтуватися на дії, які є корисними для всіх. Варто діяти так, щоб

задовольнити свої потреби, а інші можуть діяти точно так же, але все має бути «по-чесному». Для цієї стадії розвитку моралі характерною є орієнтація на заохочення та похвалу, або будь-яку іншу винагороду (друга стадія). *Другий - рівень конвенційної моралі.* Дитина намагається бути доброю і слухняною, робить все, щоб заслужити схвалення з боку значущих інших, соромиться їхнього осуду. У своїй поведінці дитина намагається виправдати очікування дорослих. Для цієї стадії (третьої) є типовим чинити відповідно до стереотипу, якого дотримується більшість. Великого значення набувають наміри, які скеровують поведінку дитини. На четвертій стадії головною стає соціальна точка зору. Дитина виявляє турботу про громадський порядок не лише тим, що слідує його установкам, але і їм тим, що підтримує і виправдовує його. Характерною є орієнтація дитини на авторитет. *Третій рівень – автономна мораль.* Для неї характерним є перенесення моральних рішень всередину особистості. Моральні норми і принципи стають власними здобутками особистості (п'ята стадія). На цій стадії, яка настає переважно у підлітковому віці, підліток усвідомлює умовність моральних правил та вимагає їх логічного обґрунтування. Його вчинки визначаються не зовнішнім тиском, чи авторитетом, а власною совістю. Релятивізм (від лат. відносний) змінюється визнанням існування вищого закону, що відповідає інтересам більшості. На шостій стадії формуються стійкі моральні принципи, дотримання яких забезпечується власною совістю, незалежно від зовнішніх обставин. Особистість орієнтується на загальнолюдські етичні принципи. В останніх своїх працях Кольберг поставив питання про існування своєї стадії морального розвитку особистості. На цій стадії моральні цінності виводяться особистістю із більш загальних філософських постулатів. Проте, як вважав вчений, цієї стадії можуть досягнути багато людей. ЛІТ. Приходько, 1999. (Ю. Приходько).

Теорія рекапітуляції – теорія, згідно з якою онтогенез є коротким повторенням філогенезу, тобто дитина у своєму психічному розвитку повторює всі етапи психічного розвитку людського роду. Творцем даної

теорії був американський психолог Стенлі Холл, який вважав, що послідовність і зміст цих етапів задані генетично і тому ні ухилитись, ні проскочити якусь із стадій свого розвитку дитина не може. Оскільки реально дитина не може перенестися у ті ситуації, які пережило людство, то перехід від однієї стадії до іншої здійснюється у грі, яка виступає механізмом цього переходу.

Травма колективна – це психологічна травма, отримана суспільною групою, яка є об'єктом травматизації і суб'єктом переживання травми. Причиною ТК є масштабні катастрофічні події, що далеко виходять за межі нормальності: соціальні, техногенні чи екологічні катастрофи, злочинні дії політичних чи інших соціальних суб'єктів, війни, геноцид, тероризм. Наслідків травмування зазнають не лише безпосередньо залучені до травмівних подій, а всі представники травмованої групи та їхні нащадки. Тяжкість травмування залежить від значущості події, рівня порушення справедливості та інших чинників. ЛІТ.: Горностай, П. (2023). «Психологія колективних травм: монографія». Кропивницький: Імекс-ЛТД; Alexander, J. (2012). «Trauma: A Social Theory». Cambridge: Polity Press; Hamburger, A., Hancheva, C. & Volkan, V. D. (Eds.) (2021). «Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook». Springer Nature Switzerland AG. (П. Горностай).

Факт науковий – об'єктивне, достовірне знання певних явищ. ФН є важливою засадою наукового знання. Кожна наука опирається на факти, її метою є пояснення уже встановлених фактів та передбачення нових. Джерелом нагромадження нових наукових фактів є переважно експеримент. Отримані в експерименті факти служать вихідним матеріалом для побудови наукової теорії (за С. Максименком).

Феміністична педагогіка – передбачає створення такої освітньої системи, яка кидає виклик традиційній владній динаміці, сприяє гендерній рівності та формує інклюзивне освітнє середовище, що розширює права і можливості людини. ФП трансформує освітній досвід шляхом інтеграції феміністичних принципів і поглядів у практику викладання та навчання.

Ключові поняття ФП: *Справедливість та інклюзія*: ФП наголошує на важливості створення навчального середовища, яке є інклюзивним і справедливим для всіх здобувачів освіти, незалежно від їхньої статі, раси, класу, сексуальної орієнтації чи інших ідентичностей. Вона виступає за визнання та усунення системної нерівності в освітньому середовищі. *Критика традиційної педагогіки*: ФП критикує традиційні, ієрархічні освітні практики, які часто маргіналізують певні голоси, особливо голоси жінок та інших недостатньо представлених груп. Вона кидає виклик «банківській моделі» освіти, коли знання передаються пасивним здобувачам освіти, заохочуючи активне навчання та критичне залучення. *Співпраця та діалог*: ФП надає пріоритет спільному навчанню та діалогу як між здобувачами освіти, так і між здобувачами освіти та викладачами. Вона заохочує обмін досвідом, знаннями та перспективами, сприяючи формуванню почуття спільноти та взаємоповаги в навчальній аудиторії. ЛІТ.: Light, Nicholas, & Bondy (Eds.). 2015; Luke, 2020; (С. Ставкова).

Фізіологія – (від грец. Φύσις (*physis*) — «природа», «сутність», «тіло»; λόγος (*logos*) — «вчення», «наука», «слово»; — буквально «вчення про природу (тіло)» – наука, що вивчає функції та процеси живого організму і їхні закономірності.

Харківська психологічна школа – виникла в середині 30-х років ХХ ст. Тут під керівництвом О. М. Леонтьєва інтенсивно велись дослідження психічного розвитку дітей, активну участь в яких брали Л. І. Божович, П. Я. Гальперін, Т. І. Гінеєвська, О. В. Запорожець, П. І. Зінченко, О. Р. Лурія, О. О. Хоменко та ін. Ці дослідження були об'єднані загальнотеоретичною позицією – розумінням психічних процесів як таких, що нерозривно пов'язані з практичною діяльністю людини і які, в свою чергу, самі є особливими видами діяльності. Центральною проблемою досліджень, які здійснювались експериментально-генетичним методом, було вивчення ролі мотивації діяльності, зокрема впливу її мотивів на продуктивність психічних процесів та шляхи їх розвитку у дитини. Основна їх мета полягала в

установленні загальнопсихологічних закономірностей, хоча велике значення приділялось також вивченню специфіки вікових стадій розвитку. Результати досліджень дозволили їх авторам сформулювати тезу про значення діяльності у розвитку людини. Вони відкрили шлях до нового пояснення детермінації психічного розвитку дитини. За словами Д. Б. Ельконіна, введення поняття «діяльність» перевернуло всю проблему розвитку, спрямовуючи її на суб'єкта. Дорослий може впливати на психічний розвиток дитини лише залучивши її до реальної діяльності, оскільки неможливо «пересадити» знання прямо у її голову, обминувши її власну діяльність. Результати плідних досліджень вчених ХПШ заклали теоретичні основи розвитку вітчизняної психологічної науки, дали підставу стверджувати, що процес розвитку – це саморух суб'єкта завдяки його діяльності з предметами. Ці дослідження розкрили роль діяльності дитини в її психічному розвитку. В кінці 30-х років вчені ХПШ змушені були переїхати до Москви у зв'язку з репресіями, котрі чинилися проти української інтелігенції. Там дослідження з даної проблематики були успішно продовжені.

3.2. Методи психологічного дослідження та підтримки учасників освітнього процесу

1	активні методи навчання	клінічний метод
2	аутогенне тренування (аутотренінг)	майндфулнес
3	бесіда	медитація
4	близнюковий метод дослідження	мнемоніка
5	верифікація	моделювання
6	включене спостереження	професійна діагностика
7	генетичний метод	професійна діагностика у закладі освіти
8	гіпотеза	психогігієна
9	дискурсивний	психогігієна: практики
10	дискусія	психогімнастика
11	дискусія: агоністичний принцип ведення	психодрама
12	ділова гра	психологічна діагностика
13	евристика	реабілітація
14	експеримент психологічний	реадаптація
15	експертиза	релаксація
16	етичний кодекс психолога	ресоціалізація
17	інтерпретація	супервізія в соціальній роботі
18	інтроспективний метод	фасилітація

Активні методи навчання – це методи, використання яких в навчальному процесі сприяє більшій взаємодії учителя з учнями, при цьому учні не пасивні слухачі, а активні учасники даного процесу. Якщо пасивні методи припускають авторитарний стиль взаємодії учителя і учнів, то АМН – переважно демократичний стиль.

Аутогенне тренування (аутотренінг) (від грецьк. *autos* – *сам*; *genos* – *походження*) – активний метод *психопрофілактики*, *психогігієни* і *психотерапії*, спрямований на відновлення динамічної рівноваги системи *саморегуляції*; системи методів, вправ і прийомів психофізичної саморегуляції, яка дозволяє особистості керувати своєю поведінкою, психічними станами, викликаючи позитивні психологічні та психофізіологічні зрушення. Класичний метод А розроблений німецьким психотерапевтом І.Г. Шульцом. А ґрунтується на використанні прийомів *самонавіювання*, елементів східних технік *медитації* і занурення у стан релаксації. Він спрямований на оволодіння навичками довільного

викликання станів тепла, важкості, спокою, розслаблення, і на цьому фоні нормалізації у людини перебігу основних її психофізіологічних функцій.

Бесіда (у психології) – метод збору первинної інформації на основі вербальної комунікації. За умови дотримання певних правил, метод Б дозволяє отримати надійну інформацію про події минулого, теперішнього, про стійкі нахили й уподобання людини, про її суб'єктивні стани та мотиви її тих чи інших вчинків.

Близнюковий метод дослідження – метод встановлення подібності близнюків для оцінки ролі спадковості і середовища у їх психічному розвитку. Найчастіше порівнюють ступінь подібності генетично ідентичних *монозиготних* (однойцевих) близнюків, що мають однаковий генетичний код і є ніби двома екземплярами одного й того ж організму. Іноді порівнюють і неідентичних *дізиготних* (двойцевих) близнюків. Вперше цей метод застосовував у своїх дослідженнях англійський вчений Френсіс Гальтон.

Верифікація (від *лат. verus* – істинний і *ficatio* – роблю) – перевірка істинності теоретичних положень науки досвідом, експериментом. Принцип В – одне з основних понять філософського напрямку ХХ ст. *неопозитивізму*, за яким істинність усякого твердження встановлюється зіставленням його з чуттєвими даними, перевіркою безпосереднім досвідом.

Включене спостереження – одна із форм методу спостереження, коли спостерігач взаємодіє з тими, за ким спостерігає, при цьому він не намагається втручатися у ситуацію або змінювати її.

Генетичний метод - спосіб дослідження явищ, що ґрунтується на аналізі їхнього походження і розвитку. ГМ передбачає вивчення початкових умов розвитку, вичленування основних стадій, етапів тощо. У поєднанні з іншими методами (моделюванням, системним, структурним та іншими) ГМ дає змогу вивчати психічні явища у часі, переходить від нижчих до вищих форм, отримувати вірогідні знання про психічні феномени у їх динаміці.

Гіпотеза (від грецьк. *hypothesis* – *основа, припущення*) - у психології форма наукового припущення, при якому на основі низки фактів роблять висновки про причинний зв'язок явищ, предметів, подій. Її широко використовується у різних видах наукового пізнання. Розрізняють наукові та статистичні гіпотези.

Дискурсивний (від лат. *discursus* – *міркування, довід, аргумент*) – такий, що здійснюється шляхом логічних міркувань, розсудковий, опосередкований на відміну від чуттєвого, безпосереднього, *інтуїтивного*.

Дискусія (від лат. *discussio*, що означає розглядати, струшувати, розбирати на частини, досліджувати) - ретельне обговорення, детальний аналіз проблеми шляхом обміну думками, зіставлення різних позицій, ідей та думок, що дає змогу не лише прояснити, а й, за допомогою аргументів, змінити думки, позиції та установки її учасників. Відрізняється від *полеміки* тим, що не спрямована на доведення правоти своєї точки зору, а зосереджена на зіставленні поглядів та їх аргументації, виявленні сутнісних ознак проблеми та пошуку шляхів її вирішення. Основні характеристики Д: обмін думками, пошук сутності, аргументованість, різноманітність. Форми Д: диспут, панельна дискусія, обговорення обраної теми. В освіті може постати ефективним методом навчання, який ґрунтується на обміні думками з певної проблеми, що допомагає глибокому розумінню проблеми, виробленню самостійної позиції, вчить оперувати аргументами, критично мислити, краще розуміти іншого, визнавати слушні аргументи, сприяти уточненню власних переконань, формуванню власного погляду на світ. ЛІТ.: Сорокіна, & Шевченко, 2013; Баханов, 2000; Mercier & Sperber, 2011; (О. Чистяк)

Дискусія: агоністичний принцип ведення – це принцип боротьби, що передбачає дотримання певних норм і правил, чесного змагання, гідного ведення дискусії, повагу до опонента. Дотримання цього принципу передбачає суперечку, але не особисту образу, боротьбу за правилами, але не грубу агресивність, змагання, але не безсоромну конкуренцію, повагу до

людської гідності опонента або коаліції, що протистоїть, недопущення антигуманізму у діалогічній взаємодії.

Ділова гра - форма відтворення предметного та соціального змісту професійної діяльності людини, моделювання системи відносин, характерних для даного виду практики. В залежності від того, який тип людської діяльності відтворюється у грі і яка мета її учасників, прийнято розрізняти ігри *ділові, навчальні, дослідницькі, управлінські, атестаційні*.

Евристика (від грец. ἡ εὐρητική — *hē heuretikē*, *знаходжу* «мистецтво знаходження») – у Стародавній Греції спеціальний метод навчання за допомогою навідних питань або шляхом колективного розв’язування проблем; сукупність логічних прийомів і методичних правил теоретичного дослідження та розшукування істини; спеціальний розділ науки про мислення, що вивчає евристичну діяльність (продуктивне творче мислення).

Експеримент психологічний (від лат. *experimentum* – *випробовую*) – 1) один із основних (поряд із спостереженням) методів наукового дослідження взагалі і в психології зокрема. Вивчення психічних явищ в експеримент відбувається у спеціально створених або контрольованих дослідником умовах. Експеримент є активним методом емпіричного пізнання. Він відрізняється від методу спостереження активним втручанням дослідника в експериментальну ситуацію. Дослідник здійснює планомірне маніпулювання однією із змінних (факторів) і реєструє зміни, що відбуваються у поведінці досліджуваних. У психології експеримент почав активно застосовуватись у другій половині XIX ст. Застосування у дослідженнях психіки методу експерименту сприяло виділенню психології у самостійну науку. Існує два види експерименту – лабораторний і природний. В залежності від мети дослідження експеримент буває констатувальний і формувальний.

Експертиза (від лат. *expertus* – *досвідчений*) – у психології метод дослідження, який полягає у тому, що вивчення й оцінювання психічних явищ здійснюється професійним психологом.

Етичний Кодекс (англ. Code of Ethics) — це система норм, принципів і правил поведінки. ЕК є нормативно-регулятивним документом, що впорядковує діяльність фахівців соціономічних професій (психологи, педагоги, соціальні працівники, юристи, медики), встановлює етичні межі, дотримання яких формує відповідне ставлення до професії, структурує взаємовідносини з колегами, клієнтами та організаціями. ЕК визначає систему етичних принципів професійної поведінки, а також механізми контролю за їх дотриманням, що передбачають застосування заходів заохочення та санкцій. ЕК є необхідним елементом професійної діяльності фахівців соціономічних професій, оскільки виконує функцію урівноваження владно-підвладних відносин у взаємодії з клієнтами. У таких стосунках позиція фахівця (консультанта, терапевта, супервізора, наставника, ментора) апіорно визначається як більш компетентна порівняно з позицією клієнта (отримувача послуг, протагоніста, супервізанта тощо). ЕК забезпечує баланс цих позицій, регламентуючи межі професійної взаємодії та запобігаючи порушенню етичних і рольових кордонів кожної сторони. Перший ЕК було прийнято в Україні на першому Установчому з'їзді Товариства психологів України 20 грудня 1990 року. Він включає вісім розділів: відповідальність, компетентність, захист інтересів клієнта, конфіденційність, етичні правила психологічних досліджень, кваліфікована пропаганда психології та професійна кооперація. Наразі громадські організації, що об'єднують фахівців допомагаючих професій та інституції, теж мають власні ЕК, якими керуються у роботі. Основним завданням ЕК є надання пріоритету етичним вимірам поведінки та соціальній відповідальності спільноти психологів. Наприклад, «ЕК Психолога», прийнятий у Національній Психологічній Асоціації (НПА) 9 вересня 2021 року, у відповідних розділах докладно описуються етичні зобов'язання психолога, що ґрунтуються на відповідних етичних принципах, як-от: повага до прав людини та гідності, компетентність,

відповідальність, доброчесність тощо. ЕК НПА сформований відповідно рекомендацій Європейської Федерації Психологічних Асоціацій (EFPA), до складу якої вона входить як національний представник. Додатково до ЕК НПА існують три Положення: 1) про Етичну комісію НПА; 2) про розгляд скарг і апеляцій; 3) про етичну експертизу дослідження. У 2025 році було прийнято четверте доповнення: «Рекомендації щодо поведінки психологів у цифровому середовищі». Хоча ЕК в Україні не має статусу нормативно-правового акта, однак сила його нормативно-регулятивної функції обумовлена саме правовою відповідальністю фахівця за свої професійні дії відповідно до чинного законодавства країни. ЛІТ.: Етичн. код. психолога, 2021; Реком. щодо пов. пс., 2025; Етичн. код. Психолога, 1990. (Ю. Гундერთайло).

Інтерпретація (від лат. *interpretatio* - тлумачення, пояснення) – 1) тлумачення, розкриття змісту чого-небудь, а також процес осмислення особистістю власного досвіду, досвіду інших людей; 2) у музичному мистецтві – творче виконання художнього твору, що ґрунтується на його самостійному тлумаченні.

Інтроспективний метод (від лат. *introspecto* - дивлюся всередину) – самоспостереження, один із методів психологічного дослідження і пізнання людиною своїх думок, образів, переживань та інших актів власної свідомості. Тривалий час ІМ був головним методом дослідження психіки людини. Проте на початку ХХ ст. експериментально було доведено, що існують неусвідомлювані людиною, недоступні інтроспекції психічні процеси. У сучасній психології ІМ використовується лише як допоміжний.

Клінічний метод (у психології) – пролонговане (подовжене у часі) вивчення особистості шляхом спостереження та застосування експериментальних методик з метою встановлення психологічного діагнозу. Цей метод переважно застосовується для вивчення *емоційно-вольової* та *потребово-мотиваційної* сфер особистості.

Майндфулнес (mindfulness в пер. з англ. «уважність, усвідомленість») – неупереджене прийняття, врівноважене усвідомлення теперішнього та дослідження справжнього досвіду, включаючи тілесні відчуття, внутрішні ментальні стани, думки, емоції, імпульси та спогади, щоб урегулювати свої стани, покращити самопочуття та зменшити страждання, що пов’язані із стресом. Вперше термін «майндфулнес» був застосований у 1881 англійським буддологом Томасом Вільямом Рісом Девідсом у перекладі з мови палі буддійського терміну «sati» як «ментальної діяльності активного пильного розуму». *Теорія майндфулнес* започаткована у царині молекулярної біології та була спрямована на вивчення механізмів зцілення людини від хронічного болю та надмірного стресу. Її засновник, професор медицини Массачусетського університету Джон Кабат-Цинн, зосереджувався на клінічному застосуванні медитації для людей з хронічним болем і захворюваннями, викликаними стресом. На основі цих досліджень Джон Кабат-Цинн створив MBSR-програму «Mindfulness-Based Stress Reduction» (Зниження стресу на основі уважності). Сутність «*усвідомленого розуміння*» та як воно може допомогти у повсякденному житті розкрита у бестселері автора «Wherever You Go, There You Are», що адресований всім, хто прагне принести у власне життя розсудливість та мудрість, сміливо занурившись у глибину поточного моменту. У книжці представлені керовані медитації як для початківців, так і для досвідчених практиків. На сьогодні програми на основі «майндфулнес-втручання» використовуються в якості інструментів емоційної регуляції у спеціалізованих протоколах «третьої хвили поведінкової психотерапії» і техніках усвідомлення (майндфулнес). ЛІТ.: Kabat-Zinn Jon (2003); Kabat-Zinn . (2005). (*Т. Ларина*).

Медитація (від лат. *meditation* – *роздуми*) – 1) стан глибокого зосередження, зібраності і концентрації уваги, за якого людина ніби повністю зливається з предметом роздумів; 2) система психотехнічних вправ, психічного відчуження та одночасно поглибленої зосередженості, розрахованих на терапевтичний ефект.

Мнемоніка (мнемотехніка) - (від грец. *mneponikon* – мистецтво запам'ятання) – система різних прийомів, які полегшують запам'ятання і збільшують об'єм пам'яті шляхом утворення додаткових асоціацій. Прикладом М прийому може слугувати запам'ятання послідовності кольорів веселки за допомогою фрази, у якій перші літери слів відповідають першим літерам назви кольорів. Наприклад: «Чапля осінь жде завзято, буде сани фарбувати».

Моделювання (у психології) – (від франц. *modele* – зразок) - дослідження психічних процесів і станів за допомогою їх реальних (фізичних) або ідеальних, насамперед математичних моделей. При цьому під моделлю розуміється система об'єктів чи знаків, які відтворюють деякі суттєві властивості системи-оригіналу. Наявність часткової подібності («гомоморфізм») дозволяє використовувати модель у якості замітника або представника системи, яка вивчається. Відносна простота моделі робить таку заміну особливо наочною. Створення спрощених моделей системи є дієвим засобом перевірки істинності й повноти теоретичних уявлень у різних галузях знань.

Професійна діагностика – це система психологічного вивчення особистості з метою виявлення її професійно значущих якостей. ПД – фундамент, на якому формується професійне самовизначення особистості, вона спрямована на дослідження інтересів, нахилів, здібностей, рис характеру людини та є одним із структурних компонентів професійної орієнтації.

Професійна діагностика у закладі освіти – один із видів професійної діяльності практичного психолога, що передбачає виявлення особливостей індивідуального розвитку та рис і якостей особистості здобувачів освіти, стану і особливостей їх колективів. думок і настанов інших учасників освітнього процесу з метою науково-методичного забезпечення корекційно-розвивальної, профілактичної, освітньої та ін. видів роботи. ПД у школі здійснюється спеціально підготовленими фахівцями із застосуванням

методик і методів – тестів, опитувальників, співбесід, продуктів діяльності, спостережень, які допущені для застосування у закладах освіти. Особа, яка здійснює психодіагностичне обстеження, має: одержати згоду на проведення такої роботи від батьків (чи тих, хто їх замінює); від самої дитини; повідомити обстежуваному і його представникам мету обстеження, специфіку проведення процедури обстеження, як будуть використані результати обстеження та коло осіб, яким стануть відомі його результати. Обстежуваний та його законні представники можуть відмовитися від проходження обстеження на будь-якому його етапі. Вони обов'язково мають бути поінформовані про результати психодіагностики у зрозумілій їм формі. Її результати фіксуються у протоколі встановленого зразка і мають бути доступними для оцінки іншими професіоналами (за В. Панком). ЛІТ. Ігнатович (ред.), 2021.

Психогігієна – це система наукових знань і практичних заходів, спрямованих на збереження і зміцнення психічного здоров'я людини. До неї відносяться комплекси практичних заходів щодо профілактики нервово-психічних розладів, збереження та підтримку психічного здоров'я населення. П знаходиться на перетині психології, медицини, фізіології, педагогіки і філософії. Концепція П була спочатку впроваджена на початку ХХ ст. з метою профілактики психічних захворювань, підтримки хворих і людей з легкими формами психічних розладів. Зокрема в США (1908) і Канаді (1922 р.) було створено Національні ради з П. Таким чином, спочатку основними напрямками були дослідження в сфері медицини. В Україні психолог, педагог і лікар І. О. Сікорський провів перші фундаментальні і прикладні психогігієнічні дослідження. Зокрема у 1887 р. він підготував доповідь «Задачі нервово-психічної гігієни і профілактики», де означив напрямки П досліджень та їх значення для здоров'я нації. ЛІТ. 1) Коцур & Товкун & Варивода, 2024; Рибалка, (Ред.), 2020. (Ю. Гундербтайло)

Психогігієна: практики - це рутинні практики самообслуговування та тренування, що стосуються психічних процесів та емоційної сфери, які

сприяють формуванню та підтримці здорових когнітивних моделей особистісного добробуту. Основою підтримки добробуту людини в умовах надмірних випробувань, стресогенних та травмувальних впливів є *стабілізація психоемоційного стану*. За умови систематичного вправлення у базових практиках психогігієни можливе ефективне використання і її похідних практик. До базових ми віднесли фізичну та ментальну практики психогігієни. До *похідних* відносяться інформаційні, комунікативні та рекреаційні. ЛПТ. Vaníčková, 2021; Гундერთайло, 2022. (Ю. Гундერთайло).

Психогімнастика – 1) комплекс розвивальних, психопрофілактичних і психокорекційних занять у вигляді невербальних ігор, вправ, етюдів; метод групової психотерапії з використанням групової експресії як засобу спілкування. Метою П є зняття психофізичного напруження, подолання комунікативних бар'єрів, покращення розуміння себе та оточуючих, зокрема усвідомлення зв'язку між думками, почуттями та поведінкою. Вона допомагає людині за допомогою зовнішніх проявів почуттів та емоцій (міміка, жести, пантоміміка) виявити свої переживання щодо наявних проблем, поділитися ними з іншими, змінити власне ставлення до того, що відбулося (відбувається), навчитися долати життєві труднощі. П проводиться як з дорослими, так із підлітками та дітьми, починаючи з молодшого дошкільного віку (3 роки). Її тривалість визначається віком і становить від 20 хвилин і не перевищує 1,5 годин. Число учасників занять становить від 6 до 12 осіб. П є найбільш корисною для людей соматично ослаблених, з порушеннями поведінки та соціальної адаптації, осіб з порушеннями мовлення, парціальними затримками психічного розвитку, легкими нервово-психічними розладами (за Г. Лазос).

Психодрама – (від гр. *drama* - дія) – вид групової психотерапії, де її учасники поперемінно виступають як актори і глядачі. Їхні ролі спрямовані на моделювання життєвих ситуацій, що мають для них особистісний смисл, а їхня мета – усунення неадекватних емоційних реакцій, відпрацювання

соціальної перцепції, глибокого самопізнання. П вперше була запропонована американським соціальним психологом Д. Морено, який розглядав цей метод як засіб вирішення соціальних проблем. Метод використовується при неврозах, в тому числі й дитячого віку, алкоголізмі, загостреннях психопатій, відхиленнях у поведінці підлітків.

Психологічна діагностика - галузь психологічної науки та найважливіша форма психологічної практики, яка пов'язана з розробкою і використанням різноманітних методів розпізнання індивідуально-психологічних особливостей людини.

Реабілітація (від лат. *rehabilitatio* – відновлення). У медицині і психології – комплекс професійних заходів, спрямованих на відновлення фізичного і психічного здоров'я людини після перенесених захворювань, фізичних і психічних травм.

Реадаптація - кінцевий результат соціальної реабілітації особистості після психотравм, тяжкого і тривалого захворювання, після примусової зміни способу життя (перебування у в'язниці, полоні).

Релаксація (від лат. *relaxatio* – зменшення, ослаблення) – перехід системи у стан рівноваги, розслаблення. Р є компонентом регуляції глибинних психофізіологічних процесів, засобом зняття психічної напруги (аутогенне тренування), психогігієнічного очищення. Р використовується як інструмент мобілізації психологічних та психофізіологічних резервів організму.

Ресоціалізація розглядається у психології як «вторинне» входження особистості у суспільні відносини. Поняття «ресціалізація» активно використовується у соціальній психології. Вперше це поняття застосували американські соціальні психологи А. Кеннеді і Д. Кербер. для пояснення процесу «вторинного» входження індивіда у нормальне соціальне середовище після тривалого перебування в асоціальному середовищі (ресціалізація осіб, звільнених з місць позбавлення волі) або в результаті зміни соціокультурного оточення (ресціалізація мігрантів). Прикладом

ресоціалізації може слугувати входження дитини у нову для неї сім'ю. Нині це поняття використовується, коли йдеться про усвідомлену людиною зміну своєї поведінки у ситуації очевидного соціального неуспіху. За В.В. Москаленко, про Р можна говорити і тоді, коли мається на увазі формування здатності особистості орієнтуватися і діяти у непередбачених і невизначених ситуаціях, що постійно виникають в умовах швидких змін у сучасному суспільстві. Ці зміни вимагають від особистості сформованої готовності до переходу у нові ситуації соціального розвитку, формування у неї не лише нормативної поведінки, але й цілої низки певних рис, зокрема таких як: здатність до адекватного сприйняття нових соціальних вимог; вибіркове ставлення до соціальних впливів; низька соціальна ригідність; сформованість особистісних передумов для виконання завдань наступного етапу соціалізації.

Супервізія в соціальній роботі – це безперервний та регулярно триваючий процес, а також система, технологія та соціальний інститут підтримки професійного розвитку працівників соціальної сфери. Вона характеризується наявністю трьох основних функцій - адміністративної, навчальної, підтримувальної (хоча й не обмежується ними). С в соціальній роботі є окремою професійною сферою, що формувалася одночасно із її становленням як галузі професійної діяльності. Значний внесок у визначення поняття зробили власне фахівці-практики, серед яких особлива роль належить А. Кадушину та Д. Харкнесу. Першим науковим друкованим джерелом, у якому згадано термін «супервізія», була праця Брекета «Супервізія й освіта у благодійництві» (*англ.* «Supervision and Education in Charity», Brackett, 1904). Автор висловив занепокоєння щодо проведення належної супервізії у закладах соцзабезпечення та громадських організаціях. У часи Брекета проводити С означало лише контролювати та координувати діяльність супервізованих¹). Робінсон визначила супервізію в контексті соціальної роботи як навчальний процес, в якому людина, озброєна відповідними знаннями, вміннями та навичками, переймає на себе

відповідальність за навчання іншої людини, яка володіє меншим набором таких знань і вмінь. Наголос на освітньому аспекті С впродовж багатьох років поєднували з управлінським аспектом роботи, що містив питання контролю та координації діяльності працівників із метою виконання встановлених завдань (Robinson, 1936, р. 54). Кадушін додав до згаданих вище функцій ще одну – підтримуючу, яка зосереджується на проблемі підтримки працівників шляхом надання емоційної підтримки та допомоги у складних ситуаціях, пов'язаних із роботою, що дає працівникам відчуття приналежності до закладу та відчуття безпеки (Kadushin, 1974). С - собливий вид втручання, що проводиться старшим членом персоналу (представником професії) по відношенню до молодшого члену персоналу (представника професії). Їхні стосунки носять оцінювальний характер, розширюються з часом, та одночасно мають на меті розширювати професійні функції молодшого представника професії, шляхом проведення моніторингу якості надання професійних послуг клієнтам, а також перевіряти тих, хто лише має на меті увійти у професію. Сьогодні науковці здебільшого притримуються думки, що в основу супервізії покладено ідею активного використання професійного досвіду, накопиченого під час практичної діяльності у галузі соціальної роботи. Супервізор слугує рольовою моделлю для супервізованого у процесі його соціалізації у професії. С обмежується лише професійною діяльністю і не стосується інших сфер життя працівників допомагаючих професій. Літ. 1) Kadushyn & Harkness, 2002; Bernard & Goodyear, 2004; Robinson, 1936; Ставкова, 2017. (С. Ставкова).

Фасилітація (від лат. *facilis* – легкий; англ. *facilitate* – допомагати, полегшувати) - термін соціальної психології, що означає підвищення продуктивності діяльності індивіда під впливом присутності іншої людини чи групи людей, що сприяє активізації, мотивації та ефективності виконання завдань.

ВІТЧИЗНЯНІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА З ПИТАНЬ ОСВІТИ, РОЗВИТКУ ДИТИНИ І СІМ'Ї

1. Алексєєнко, Т. Ф., Зверєва, І. Д. (Ред.). (2012). *Енциклопедія для фахівців соціальної сфери*. Універсум.
2. Андрієвська, С. (Ред.). (2005). *Психологічний довідник вчителя. (Кн. 1).* Главник.
3. Андрієвська, С. (Ред.). (2005). *Психологічний довідник вчителя. (Кн. 2).* Главник.
4. Андрієвська, С. (Ред.). (2005). *Психологічний довідник вчителя. (Кн. 3).* Главник.
5. Андрієвська, С. (Ред.). (2005). *Психологічний довідник вчителя. (Кн. 4).* Главник.
6. Бліхар, В. С., Козловець, М. А., Горохова, Л. В., Федоренко, В. В., & Федоренко, В. О. (2020). *Філософія: словник термінів та персоналій*. КВІЦ.
7. Букач, М. М., Клименюк, Н. В., & Горлачук, В. В. (2015). *Словник-довідник із соціальної роботи*. ФОП Швець В. Д.
8. Вознесенська, О. Л., Деркач, О. О., Скар, О. М., та ін. (2017). *Енциклопедичний словник з арт-терапії*. (О. Л. Вознесенська, О. М. Скар, Ред.). Золоті ворота.
9. Войтко, В. І. (Ред.). (1982). *Психологічний словник*. Вища школа.
10. Галян, І. (2018). *Психофізіологія: словник основних понять*. Ред.-видав. відділ ДДПУ ім. І. Франка.
11. Гончаренко, С. (1997). *Український педагогічний словник*. (С. Головка, Ред.). Либідь.
12. Коваль, Г. В., Костишин, Е. І., Васянович, Г. П., Грицанюк, В. В., Міщенко, О. М., Логвиненко, В. М., & Савостікова, К. І. (2021). *Словник професійної термінології для майбутніх фахівців сфери соціальної роботи (до курсів)*. (Г. В. Коваль, Ред.). ЛДУ БЖД.
13. Козубовська, І. В., & Повідайчик, О. С. (2021). *Короткий тлумачний словник психолого-педагогічних термінів*. ДВНЗ «Ужгород. наці. ун-т».

- 14.Кремень, В. Г. (Ред.). (2021). *Енциклопедія освіти* (2-ге вид., допов. та перероб.). Юрінком Інтер.
- 15.Максименко, М. Т. (Ред.). (2002). *Філософський енциклопедичний словник. Абрис.*
- 16.Михайлова, Л. М., Пагава, О. В., & Проніна, О. В. (2020). *Словник термінів і понять сучасної освіти* (Л. М. Михайлова, Ред.). Сєверодонецьк.
- 17.Онацький, Є. (1957). *Українська мала енциклопедія* (у 8 т., 16 кн.). Адміністрація УАПЦ в Аргентині.
- 18.Пірен, М. І. (Ред.). (1995). *Словник-довідник термінів з конфліктології*. Київ.
- 19.Пішко, І. О. (2010). *Словник термінів та понять гендерної психології*. Золоті ворота.
- 20.Приходько, Ю. О., Юрченко, В. І. (2020). *Психологічний словник-довідник* (4-е вид., виправ. і допов.). Каравела.
- 21.Серебрянська, І. М. (2018). *Словник-довідник лексики сфери освіти: національно-європейська ідентичність*. Сумськ. держ. ун-т.
- 22.Синявський, В. В., Сергєєнкова, О. П., & Побірченко, Н. А. (Ред.). (2007). *Психологічний словник*. Науковий світ.
- 23.*Словник психолого-педагогічних понять і термінів*. (2005). Освіта.ua
<https://osvita.ua/school/method/psychology/1270/>
- 24.Степанов, О. М. (2006). *Психологічна енциклопедія*. Академвидав.
- 25.Сушицька, Н. В., & Данилюк, К. В. (2023). *Термінологічний словник спеціальності 232 Соціальне забезпечення*. УДУ ім. Михайла Драгоманова.
<http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/41302>
- 26.Хавула, Р., & Гриник, І. (2023). *Енциклопедичний словник з соціальної психології*. ДДПУ ім. І. Франка.
- 27.Хоружий, С. М., & Пішко, І. О. (2009). *Словник термінів і понять соціальної психології та психофізіології*. Золоті ворота.
- 28.Шапар, В. Б. (2007). *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Прапор.
- 29.Шевченко, З. В. (2016). *Словник гендерних термінів*. Чабаненко Ю.

- 30.Шинкарук, В. І. (Ред.). (1986). *Філософський словник* (2-е вид.). Голов. ред. укр. енциклопедії.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бевз Галина Михайлівна, докторка психологічних наук, професорка, завідувачка відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0003-2487-5429>

Боброва Лариса Григорівна, кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0002-3294-9216>

Бондаренко Галина Борисівна, кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ, <https://orcid.org/0000-0003-3448-494X>

Васьківська Світлана Василівна - кандидатка психологічних наук, доцентка, доцентка кафедри психодіагностики та клінічної психології факультету психології Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, <https://orcid.org/0000-0003-3639-3371>

Вознесенська Олена Леонідівна, кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця відділу психології масової комунікації та медіоосвітит Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0002-1273-0049>

Горбанюк Юлія, доктор філософії, професор кафедри емоцій та мотивації Люблінського католицького університету ім. Павла II (Польща), <https://orcid.org/0000-0001-7732-7819>

Горностай Павло Петрович - доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>

Громова Олена Петрівна, завідувачка відділу виставкової роботи Національного музею народної архітектури та побуту України, <https://orcid.org/0000-0002-6547-339X>

Гундертайло Юлія Данилівна, молодша наукова співробітниця відділу соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0001-6959-663X>

Дзюбенко Олена Анатоліївна, кандидатка психологічних наук, доцентка, старша наукова співробітниця відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0003-1053-2492>.

Довгань Наталія Олександрівна, докторка психологічних наук, завідувачка відділу психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0001-6150-5211>

Зубіашвілі Ірина Костянтинівна, кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця, старша наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, <https://orcid.org/0000-0003-3642-8159>

Ілляшенко Тамара Дмитрівна, кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця, провідна наукова співробітниця лабораторії психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами, Український науково-методичного центр практичної психології і соціальної роботи НАПН України, orcid.org/0000-0002-5954-6177

Кравчинська Тетяна Сергіївна, кандидатка педагогічних наук, доцентка, учена секретарка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0002-7521-3508>

Кутішенко Валентина Петрівна, кандидатка психологічних наук, доцентка, доцентка кафедра психології особистості та соціальних практик Факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти, Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, <https://orcid.org/0000-0002-5597-705X>

Ларіна Тетяна Олексіївна, кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця відділу соціальної психології особистості Інституту

соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0001-8975-3348>

Ловка Ольга Володимирівна, кандидатка психологічних наук, доцентка, старша наукова співробітниця відділу соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0002-6198-5144>

Мельник Аліна Юрївна, магістриня психології, наукова співробітниця відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0002-7386-8770>

Обухівська Антоніна Григорівна, кандидатка психологічних наук (спеціальна психологія), старший науковий співробітник, завідувачка лабораторії психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами, <https://orcid.org/0000-0002-2868-8834>

Остролуцька Лариса Іванівна, кандидатка педагогічних наук, методист Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, <https://orcid.org/0000-0002-6732-7863>

Приходько Юлія Олексіївна, докторка психологічних наук, професорка, головна наукова співробітниця відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://scholar.google.com.ua/citations?user=MploDpcAAAAJ&hl=uk>

Ромовська Зорислава Василівна, докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного права і процесу Львівського національного університету ім. І. Франка, провідний український науковець, політик, заслужений юрист України, <https://scholar.google.com/citations?user=mX2gkN8AAAAJ&hl=uk>

Скрипник Марина Іванівна, кандидатка педагогічних наук, доцентка, старша наукова співробітниця відділу психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0003-4760-6723>

Ставкова Софія Георгівна, кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри соціології та соціальної роботи Університету «Львівська політехніка», <https://orcid.org/0000-0002-0467-6433>

Столярчук Олеся Анатоліївна, докторка психологічних наук, професорка, кафедри психології особистості та соціальних практик Факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, <https://orcid.org/0000-0003-4252-2352>.

Таран Олена Григорівна, кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики, етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ, <https://orcid.org/0000-0002-0548-0678>

Чебанюк Олена Юріївна, кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, <https://orcid.org/0000-0002-7940-6593>

Череповська Наталія Іванівна, кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця, завідувачка відділу психології масової комунікації і медіаосвіти ІСПП НАПН України, <https://orcid.org/0000-0001-5772-0074>

Чистяк Ольга Володимирівна, кандидатка психологічних наук, доцентка, старша наукова співробітниця відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0003-4583-4933>

Шевченко Світлана Вікторівна - кандидатка психологічних наук, доцентка, доцентка кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України, <https://orcid.org/0000-0002-7940-6593>

Шмаргун Віталій Миколайович, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Національного університету біоресурсів і природокористування України, <https://orcid.org/0000-0001-9727-5083>

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бевз, Г. М. (2006), *Прийомні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку.)* К.: Главник
2. Бевз, Г.М. & Герасим, Г.З. (2007), *Літня школа для прийомних сімей.* К.: Главник
3. Бевз, Г. М., & Кравчук, С. Л. (Ред.). (2021). *Нова українська школа: соціально-психологічні технології підтримки.* Імекс ЛТД.
4. Бевз, Г.М. (2010), *Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри.* Монографія. К. : Вид. Дім «Слово»
5. Бевз,Г. & Боброва, Л. (Ред.) (2024). *Сім'я як носій громадської думки щодо розвитку освіти у поствоєнному суспільстві практичний посібник.* Кропивницький : Імекс-ЛТД, ISBN 978-966-189-720-4.
URL : <https://ispp.org.ua/2025/01/30/simya-yak-nosij-gromadskoi-dumky/>
<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744602>
6. Бевз,Г. & Дзюбенко, О. (Ред.) (2024). *Підвищення ролі сім'ї як стейкхолдера освіти : навчально-методичний посібник.* Кропивницький : Імекс-ЛТД,. URL <https://ispp.org.ua/2025/02/19/pidvyshhennya-rol-i-simii-yak-stejkholdera-osvity/> <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744706>
7. Березовський І. П. (1976). *Казки про тварин.* Київ: Ін-т мистецтвознав., фольклору та етногр. НАН України.
8. Бех, І. Д. (2009). *Психологічні джерела виховної майстерності.* Академвидав.
9. Білодід, І. К. (Ред.), Бурячок, А. А., Винник, В. О., та ін. (1976). *Словник української мови* (Т. 7). Наукова думка.
10. Бондар, В. І. (Ред.). (2003). *Спеціальна педагогіка: понятійно-термінологічний словник.* Альма-матер.
11. Борисенко, В. К. (1988). *Весільні звичаї та обряди на Україні.* Наукова думка.

12. Борисенко, В. К. (2016). *Сімейна обрядовість українців ХХ – початку ХХІ століття*. Нац. академія наук України.
13. Боришевський, М. Й., & Бевз, Г. М. (Ред.). (2005). *Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка*. Міленіум.
14. Борщевська, Л. В., Зіборова, Л. В., Іванова, І. Б. та ін. (1999). *На допомогу батькам, що мають дітей з особливими потребами*. Київ.
15. Боряк, О. (2009). *Баба-повитуха в етнокультурній традиції українців: між профанним і сакральним*. Київ.
16. Бурлачук, Л. Ф., & Морозов, С. М.; Кримський, С. Б. (Ред.). (1989). *Словарь-справочник по психологической диагностике*. Наукова думка.
17. Бурячок, А. (1961). *Назви спорідненості і свояцтва в українській мові*. АН УРСР.
18. Варій, М. Й. (2009). *Загальна психологія* (3-є вид., виправ. та допов.). Центр учбової літератури.
19. Вознесенська, О. Л. (2005). Арт-терапевтичні технології у роботі з сім'ями наркозалежних. У *Групи взаємодопомоги: соціалізація через розвиток творчого потенціалу* (Ч. 2). Київ: Видав. дім «Каліта».
20. Вознесенська, О. Л. (2007). Використання арт-технологій в сімейній психотерапії. *Простір арт-терапії: збірник наукових статей*, 1, 5–19.
21. Вознесенська, О. Л. (2008). Пластилінові розстановки: арт-терапевтичні технології в роботі з сім'єю. *Простір арт-терапії: збірник наукових статей*, 2(4), 74–93.
22. Вознесенська, О. Л., & Сидоркіна, М. Ю. (2007). Арт-терапевтична майстерня як форма профілактики сімейних дисфункцій. У *Соціально-психологічні особливості професійної діяльності працівників соціальної сфери: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* (с. 62–67). Мелітополь.
23. Вознесенська, О. Л., & Сидоркіна, М. Ю. (2007). Гуманізація стосунків між поколіннями: досвід сімейної арт-майстерні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей*, 17(20), 19–27.

24. Войтович, Л., & Целуйко, О. (2008). *Генеалогія*. ЛНУ.
25. Гаврилюк, Н. (1981). *Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев)*. Наукова думка.
26. Гаврилюк, Н. (1986). *Сліди давньоруських традицій у родильній обрядовості українців кінця XIX – початку XX ст. Етнографія Києва і Київщини*. Київ.
27. Гаврилюк, Н. (2008). Родильні звичаї та обряди. *Історія української культури*, 4(1). Наукова думка.
28. Гаркавець, С. О. (2020). *Соціальні конфлікти: словник-довідник*. Вид-во СНУ імені В. Даля.
29. Гиппенрейтер, Ю. Б. (1988). *Общаться с ребенком. Как?* ЧеРо.
30. Гіндак, К. С. (2008). *Психотерапія кожному*. (Кн. 1). Вид. Миргород.
31. Гірник, А. М. (2010). *Основи конфліктології*. Києво-Могилянська академія.
32. Гомольська, Л. П. (2017). Соціально-психологічні особливості цілепокладання у контексті споживчої поведінки. *Журнал сучасної психології*, (1), 17-23. Режим доступу: https://journalsofznu.zp.ua/index.php/psych/article/view/986?utm_source=chatgpt.com
33. Гордієнко, В. І. (2009). *Комунікативний простір міжособистісних відносин. У Соціальна психологія*. Вид-во Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.
34. Гошко, Ю. (1999). *Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст.* Львів.
35. Гримич, М. (2006). *Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття*. Артисей.
36. Гримич, М. В. (Ред.). (2008-2015). *Народна культура українців: життєвий цикл людини* (Іст.-етнол. дослідж. у 5 т.). Дуліби.
37. Грушевський, М. (2011). *Дитина у звичаях та віруваннях українського народу*. Либідь.

38. Гундертайло, Ю. (2022). Практики психогігієни як частина здорового способу життя особистості під час війни. *Проблеми політичної психології*, 12(26), 151–161. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-102>
39. Давидов, П.Г., & Поцулко, О.А. (2017), *Соціологія у схемах, таблицях та коментарях: Навчальний посібник для студентів технічних спеціальностей вищих технічних навчальних закладів*. –Донецьк, ДонІЗТ
40. Дегтяренко, Т. В. & Буряк, М. Г. (2016). Психофізіологічні аспекти феноменології материнства. *Інтегративна антропологія* : Одеса, 1, 69-73. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ia_2016_1_16
41. Дзюбенко, О. (2023). Психологічний добробут школяра: концептуалізація феномена. *Журнал сучасної психології*, 3(30), 23–29. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2023-3-3>
42. Дзюбенко, О. (2023а). Соціально-психологічні виміри добробуту школярів в умовах реформування освіти у воєнний час. У *Матеріалах III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану»* (с. 382–385). Київ: ДНДІ МВС України.
43. Дзюбенко, О. (2024). Оцінка соціально-психологічного добробуту школяра суб'єктами освітнього процесу. *Проблеми політичної психології*, 15(29), 151–164. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-149>
44. Дикарєв, М. (1918). *Збірка сільської молоді на Україні* (Т. 8). МУРЕ.
45. Довгань, Н.О. (2020). *Психологія соціокультурної взаємодії поколінь*. Київ. Талком.
46. Дубасенюк, О.А. (2010). Фундаментальна акмеологія: засади вдосконалення професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів. *Акмеологія в Україні*, 1, 18–25.
47. Дунаєвська, Л. (1998). *Українська народна проза (легенда, казка) – еволюція епічних традицій*. Київ.

48. Дунаєвська, Л. (1999). Персонажна система української народної міфологічної прози. У *Аспекти поетики*. Бібліотека українця.
49. Євченко, А. І., Мельник, О. А. (2022). Самоконтроль особистості як механізм самоорганізації життя. У *Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції "Психологічне здоров'я особистості в контексті процесів глобалізації: методологія дослідження. Реалії та перспективи"* (с. 57–59). Київ: КНУ імені Тараса Шевченка.
50. Єнін, М. Н. (2024). *Патріотизм*. Велика українська енциклопедія. <https://vue.gov.ua/>
51. Жмуд, Н. В. (2005). *Народна педагогіка як етноформуючий чинник*. (Автореф. дис. канд. іст. наук). НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Рильського.
52. Заболотна, О. С. (2021). *Психологічна структура здатності до цілепокладання на різних етапах самореалізації* (Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії). Одеський національний університет імені І. І. Мечникова.) https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/razovi_spec_vcheni_rady/d41051032/disert_zabolotna.pdf?utm_source=chatgpt.com
53. Загарницька, І. І. (2011). Соціологічні орієнтири осмислення феномену дитинства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 47, 228–236. <https://ird.npu.edu.ua/files/zagarnitska.pdf>
54. Здоровега, Н. І. (1974). *Нариси народної весільної обрядовості на Україні*. Наукова думка.
55. Ігнатович, О. М., Татаурова-Осика, Г. П., & Шевенко, А. М. (2021). *Психологія професійної діагностики та професійного консультування*. Імекс-ЛТД.
56. Ілляшенко, Т. Д., Бастун, Н. А., Сак, Т. В. (1997). *Діти із затримкою психічного розвитку та їх навчання*. ІСДО.
57. Канішевська, Л. В. (2014). Формування цінностей сімейного життя старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів. *Теоретико-*

методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 18(1), 297–305.

58. Карагіна, Н. В. (2015). Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя особистості: теоретичний аспект. *Наука і освіта*, 3, 48–54.
59. Карпова, Д. Є. (2016). Психологічний аналіз сімейних ролей шлюбних партнерів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 4, 41–45.
60. Кемпбелл, Дж. (1999). *Герой із тисячею облич* (пер. О. Мокровольський). Видав. дім «Альтернативи».
61. Кирчів, Р. (2007). Міф. У *Мала енциклопедія українського народознавства* (с. 349–350). Львів: Ін-т народознавства НАН України.
62. Кислий, О. (2009). Матріархат. У *Енциклопедія історії України* (Т. 6). Наукова думка.
63. Кислий, О. (2011). Патріархат. У *Енциклопедія історії України* (Т. 8). Наукова думка.
64. Кияниця, З. П. & Петрочко, Ж. В. (2017). Соціальна робота з вразливими сім'ями і дітьми: посіб. У 2-х ч. Ч. 1. Сучасні орієнтири та ключові технології. К. ОБНОВА КОМПАНІ.
65. Кікінежді, О. (2011). *Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості*. Навчальна книга – Богдан.
66. Кокун, О. М. (2012). *Психологія професійного становлення сучасного фахівця*. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України.
https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/1651/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BD_%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80_12.pdf?utm_source=chatgpt.com
67. Колісник, Т. П. (2013). Компетентнісний підхід – нова парадигма вищої професійної освіти. У *Тенденції розвитку вищої освіти в Україні: Європейський вектор* (Ч. 1, с. 93–97). Ялта: РВНЗ КГУ.

68. Копець, Л. В. & Гордієнко, В. І. (2011). Діалогічний простір як реальність когнітивної психології спілкування. *Наукові записки НаУКМА*. 123. 29-35.
69. Костюк, Г. С. (1989). *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості*. Радянська школа.
70. Котлова, Л. О., & Саух, І. Д. (2019). Психологічні чинники задоволеності шлюбом на різних етапах подружнього життя. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 1. С. 223–228.
71. Коцур, Н. І., & Товкун, Л. П. (2024). *Психогігієна*. Переяслав (Київ. обл.).
72. Кошонько, Г. А. (2010). Психологічне здоров'я сім'ї як її життєво важлива функція. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні та психологічні науки*. Хмельницький: НАДПСУ, 56. С. 174–177.
73. Кравець, О. (1966). *Сімейний побут і звичаї українського народу*. Наукова думка.
74. Кравчинська, Т. С. (2017). Педагогіка партнерства: основні ідеї, принципи та сутність. У *Збірнику статей Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції* (с. 85–88). Харків: Харків. академія неперервної освіти. <http://lib.iitta.gov.ua/707221>
75. Кравчинська, Т. С. (2018). Реалізація принципів педагогіки партнерства в умовах упровадження нової української школи: принцип соціального партнерства. У *Матеріалах Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції* (103–105). Харків: Харків. академія неперервної освіти. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711502/>
76. Кравчук, С. Л. (2021). Розвиток рефлексивної культури стейкхолдерів освіти: соціально-психологічні технології. У Г. М. Бевз & С. Л. Кравчук (Ред.), *Нова українська школа: соціально-психологічні технології підтримки* (с. 1–162). Кропивницький: Імекс ЛТД.

77. Кремень, В. Г. (Ред.). (2021). *Енциклопедія освіти* (2-ге вид., допов. та перероб.). Юрінком Інтер.
78. Крупник, Г. А. (2019). Наукові підходи до аналізу проблеми сиблінгової взаємодії. *Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки*, 1, 234–238. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-1-39>
79. Куєвда, В. (2007). *Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект*. Донецьк: Укр. культурологічний центр.
80. Кузеля, З. (1906–1907). Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. У *Матеріали до українсько-руської етнології*, 8–9.
81. Ловка, О. (2024). Як побудувати комунікацію між школою та сім'єю. У Г. М. Бевз, Л. Г. Бобрової (Ред.), *Сім'я як носій громадської думки щодо розвитку освіти у поствоєнному суспільстві* (с. 144–164); Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Імекс-ЛТД. https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2025/02/red-pos.1.simya-yak-nosij.bevz.bobrova_compressed.pdf
82. Ловка, О. (2024а). Методика оцінки веб-сайту школи як каналу комунікації суб'єктів освітньої взаємодії. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»*, 8(42), 791–803.
83. Ловка, О. В. (2023). Модель регуляції комунікації між сім'єю та школою у контексті освітньої реформи. *Вісник післядипломної освіти: зб. наукових праць. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, 26(55), 76–90. [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-76-90](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-76-90)
84. Лодатко, Є. О. (2007). Моделювання освітніх систем в контексті ціннісної орієнтації соціокультурного простору. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*, 112, 32–40.
85. Лупаренко, С. Є. (2016). Проблема дитинства у вітчизняній педагогічній думці ХХ століття (Автореф. дис. д-ра пед. наук). ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків. <https://u.to/IrURIQ>

86. Максименко, С. Д. (Ред.). (1998). *Основи загальної психології*. НПЦ Перспектива.
87. Максименко, С. Д., Заброцький, М. М. (2005). *Технологія спілкування (комунікативна компетентність вчителя: сутність і шляхи формування)*. Главник.
88. Максимова, Н. Ю. (2002). *Психологія адиктивної поведінки*. КДУ.
89. Максимова, Н. Ю. (2011). *Психологія девіантної поведінки*. Либідь.
90. Максимович, О. В. (2020). Соціологічні та психологічні моделі комунікації: можливості та обмеження застосування в дослідженнях міжкультурної взаємодії в умовах прикордоння. *Український соціум*, 1, 62–82. <http://jnas.nbuiv.gov.ua/article/UJRN-0001122389>
91. Манова-Томова, В. (1978). *Психологічна діагностика раннього віку*. Вища школа.
92. Маркевич, В. Е., Загородній, М. П., Зайцев, І. Е., Лобода, А. М., & Тарасова, І. В. (2011). *Медична генетика: навчально-методичний посібник для студентів ВНЗ*. Суми: Сумський державний університет.
93. Мельник А., Петренко І. Стратегії взаємодії сім'ї та школи у поствоєнний період: методичні рекомендації. (2024). Кропивницький : Імекс-ЛТД, URL : <https://ispp.org.ua/2025/01/30/30503/>
<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744604>
94. Михайленко, О. (2014). Відродження сімейних цінностей як важливий напрям державної сімейної політики України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2(21), 147–157.
95. Мізін, К. (2021). Уникнення перекладацьких помилок при відтворенні англійською мовою назв «чужих» емоцій: корпусно-базована методика. *Науковий вісник*. 41, 34. <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2021.41.34>
96. Мілютіна, К. Л. (2012). *Траєкторії життєвого шляху особистості в динамічному середовищі*. Аспект-Поліграф.
97. Москаленко, В. В. (2008). *Соціальна психологія*. Центр учбової літератури.

98. Мурті, Вівек. (2020). *Самотність. Сила людських стосунків*. Лабораторія.
99. Мушкевич М.І., Федоренко Р.П., Магдисюк Л.І., & Дучимінська Т.І. *Психологія молодшої сім'ї*: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 235 с.
100. Найдьонова, Л. А. (2015). Основні принципи рефлексивної методології медіапсихології. У *Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей НАПН України; Інститут соціальної та політичної психології*, 35(38), 3–14. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2011_29_3
101. Недосєкіна, Т. (2010). *Український родовід як джерело вивчення історії України*. Дніпропетровськ.
102. Овчарук, О. (2004). *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. К.І.С.
103. Опанасенко, Л. А. (2020). *Психологічна структура навчального цілепокладання у старшокласників* (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України). Київ.) [http://psychology-naes-ua.institute/read/2229/;](http://psychology-naes-ua.institute/read/2229/)
104. Орел, Л. Г. (2003). *Українські рушники: історико-культурологічне дослідження*. Л. Кальварія.
105. Особа, О. (2012). Нівеляція сімейних цінностей як прояв культури модернізму. *Молодь і ринок*, 12(95), 126–130.
106. Панок, В. Г., & Рудь, Г. В. (2006). *Психологія життєвого шляху особистості*. Київ: Ніка-Центр. Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/724267/1/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%94%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%88%D0%BB%D1%8F%D1%85%D1%83%20%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf?utm_source=chatgpt.com

107. Пеньковська, Н. (2014). *Основи психологічного консультування в методі позитивної психотерапії*. Крок.
108. Перепелюк, Т. (2019). Подружня психологічна сумісність як чинник стабільності шлюбних стосунків. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 4. С. 55–61.
109. Пірен, І М. (Ред.). *Словник-довідник термінів з конфліктології*. Чернівецьк. держ. ун-т імені Ю. Федьковича.
110. Пометун, О. І. (2004). Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. У *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. Київ: К. І. С.
111. Помиткін, У. О. (2015). *Духовний потенціал особистості: психологічна діагностика, актуалізація та розвиток*. Внутрішній світ.
112. Помиткіна, Л. В., Злагодух, В. В., Хімченко, Н. С., & Погорільська, Н. І. (2010). *Психологія сім'ї*. Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк».
113. Поріцька, О. (2008). Традиційний шлюб та сім'я. *Українська культура*, 4(1).
114. Посвістак, О. А. (2017). *Теоретико-методологічні основи психології сім'ї*. ХНУ.
115. Потапчук, Є.М., Карпова, Д.Є. (2021). Моделі поведінки подружжя в реалізації основних сімейних функцій. *Габітус* 21, 268-274.
116. Приходько, Ю. О. (1999). *Нариси становлення та розвитку дитячої психології*. НПУ ім. М. П. Драгоманова, с. 56–59.
117. Приходько, Ю. О. (2019). *Практична психологія: введення у професію*. Каравела.
118. Приходько, Ю. О., Юрченко, В. І. (2020). *Психологічний словник-довідник* (4-е вид., випр. і допов.). Каравела.
119. Про затвердження Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти. № 2205. (2020).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1111-20#Text>

120. Про повну загальну середню освіту. № 463-IX. (2020).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
121. Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї. № 1767-VI. (2009).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17#Text>
122. Радчук, Г. К. (2008). Мораль та моральність як засадничі категорії становлення духовно зрілої особистості в системі вищої освіти. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*, 10(4), 474–482.
123. Ребер, А. (2003). *Большой толковый психологический словарь* (пер. с англ. Т. 1). Вече.АСТ.
124. Рев, М. (2016). Соціально-психологічні детермінанти життєвого цілепокладання особистості. *Психологія і особистість*. (1), 207-216.
https://psychpersonality.pnpu.edu.ua/article/view/162594?utm_source=chatgpt.com
125. Рибалка, В. В. (Ред.) (2020). *Психологічна профілактика і гігієна особистості у протидії пандемії COVID-19*. Ін-т пед. освіти і освіти дорослих ім. Івана Зязюна НАПН України.
126. Романчук, О. (2008). *Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги у дітей. Практичне керівництво*. Вид. навч.-реабілітац. центру «Джерело».
127. Савенкова, Л. О. (Ред.). (2015). *Психологія спілкування*. КНЕУ.
128. Савчин, М. В., & Галян, І. М. (Ред.). (2009). *Моральна свідомість та самосвідомість особистості*. ДДПУ імені Івана Франка.
129. Савчин, М. Й., Василенко, Л. П. (2005). *Вікова психологія*. Академвидав.
130. Самойленко, Н. В. (б.д.). *Соціологія дитинства як об'єкт соціологічних досліджень*. <https://u.to/NLURIQ>
131. Санько, К. (2016). Психологічне благополуччя як основа повноцінного та психологічно здорового функціонування особистості. *Вісник Харківського національного університету*, 59, 42–45.

132. Свидрук, І. І., Миронов, Ю. (2017). *Психологія управління та конфліктологія*. Вид-во Львів. торгов.-екон. ун-ту
133. Семиченко, В. А., & Заслуженюк, В. С. (1998). *Психологія та педагогіка сімейного спілкування*. Київ.
134. Сердюк, Б. М. (2023). *Соціальні комунікації як простір формування новітнього комунікативного середовища* (Дисертація). Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль.
135. Сердюк, Л. З. (Ред.). (2021). *Самодетермінація психологічного благополуччя особистості*. Видав. В. Кундельська.
136. Сидоркіна, М. Ю. (2011). *Спільна художня творчість як чинник гармонізації сімейних стосунків*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Київ.
137. Сидоркіна, М. Ю. (2013). *Творча взаємодія як засіб гармонізації сімейних стосунків*. Імекс-ІТД.
138. Синявський, В. В. & Сергєєнкова, О. П., Побірченко, Н. А. (Ред.). (2007). *Психологічний словник*. Київ: Науковий світ.
139. *Сімейний кодекс України (зі змінами та допов.)* (2008). Право. https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/KODEKS/SIM_KOD_2008.pdf
140. Скрипник, Г. (Ред.). (2016). *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів*. (Т. 3). НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. <http://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/spadshchyna/2016/obryad.pdf>
141. Скрипник, Г. (Ред.). (2018). *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів*. (Т. 2). НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. <http://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/spadshchyna/2018/sim.pdf>
142. Скрипник, Г. (Ред.). (2020). *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів*. (Т. 5).

НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського.
<https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/spadshchyna/2020/pohov.pdf>

143. Скрипник, М. І. (2018). Дитинство за часів перемін: як не боятися залучати концепції дитинства в програми підвищення кваліфікації педагогів. *Методист*, 3, 5–9. <https://u.to/HbURIQ>
144. Скрипніков, А.М., Герасименко, Л.О., & Ісаков, Р.І.. (Ред.), (2017). *Перинатальна психологія* К.: Видавничий дім Медкнига.
145. Скуратівський, В. (2002). Патріотизм. У В. І. Шинкарука (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник* (с. 371–372). Абрис.
146. Собчук, В. (2014). *Від коріння до крони: дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст.* Кременець.
147. Сотська, Г. (2017). Акмеологічний підхід у педагогічній освіті України. *Edukacja dla przyszłości w świetle wyzwań XXI wieku*, 1(3), 87–397.
148. Ставкова, С. Г. (2018). *Неперервна професійна підготовка соціальних працівників до супервізійної діяльності в Канаді* (Дис. канд. пед. наук). НУ «Львівська політехніка». Львів.
149. Станчишин, В. (2021). *Для стосунків потрібні двоє*. Віхола.
150. Старовойтенко, Е. Б. (1992). *Життєві відносини особистості. Моделі психологічного розвитку*. Либідь.
151. Стельмахович, М. (1997). *Українська народна педагогіка*. Київ.
152. Столярчук, О. А. (2015). *Психологія сучасної сім'ї*. ПП Щербатих О. В.
153. Таран О. (2024) Сімейні мортальні практики в екстремальних умовах оточеного та прифронтового міста У *Українська сім'я в міжкультурних та трансдисциплінарних вимірах сучасності* [Електронний ресурс] : зб. наук. праць наук.-практ. конф. (10–11 квіт. 2024 р.) / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України, Ін-т мистецтвознав., фольклорист. та етнол. ім. М. Т. Рильського НАН України; [за наук. ред. Г. М. Бевз, Л. Г. Бобрової, Г. Б. Бондаренко, В. І. Юрченко].
http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-Випуск_30

154. Титаренко, Т. (2018). *Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації*. Імекс-ЛТД.
155. Титаренко, Т. М. (2013). *Сучасна психологія особистості*. Каравела.
156. Титаренко, Т. М. (2023). *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності* (с. 63). Либідь.
157. Тофтул, М. Г. (2014). *Сучасний словник з етики*. Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
158. Третьяченко, В. В. (2004). *Управлінські команди: методологія та теорія, формування і розвиток*. Вид-во СНУ імені В. Даля.
159. Федоренко, Р.П. (2021). *Психологія сім'ї: навч. посіб.* Луцьк : Вежа-Друк.
160. Федоренко, Р. П. (2007). *Психологія молодшої сім'ї і сімейна криза*. РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки.
161. Федоренко, Р.П. (2022). *Психологічний аналіз подружніх взаємин на різних стадіях функціонування сім'ї. монографія*, Луцьк, Вежа-Друк. С. 28-30; 61-68; 121-130.
162. Федоришин, В. І. (2013). *Акмеологічний розвиток майбутнього вчителя музики в творчому навчальному колективі: теорія та практика*. НПУ імені М. П. Драгоманова.
163. Хабермас, Ю. (2008). *Структурні перетворення публічної сфери* (пер. з нім.). Видавництво «Сфера».
164. Череповська Н. І. (2024). Патріотичний контент як прояв етичності цифрової поведінки користувачів в українських соцмережах. *Проблеми політичної психології ІСПП НАПНУ*. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024>
165. Череповська, Н. І. (2023). *Патріотизм інформаційної доби: інноваційні засоби розвитку*. Імекс-ЛТД.
166. Чистяк, О. (2023а). Взаєморозуміння у батьківсько-дитячих стосунках та освітньої успішності учнів: аналіз зарубіжних досліджень. *Вісник післядипломної освіти: збірник наукових праць. Серія «Соціальні та*

поведінкові науки», 23(52), 89–102. [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-23\(52\)-88-102](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-23(52)-88-102)

167. Чистяк, О. (2023б). Модель взаєморозуміння у батьківсько-дитячих стосунках: освітній контекст. *Проблеми політичної психології*, 13(27), 127–136.
168. Чистяк, О. (2023б). Модель взаєморозуміння у батьківсько-дитячих стосунках: освітній контекст. *Проблеми політичної психології*, 13(27), 127–136
169. Чмелик, Р. (1999). *Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (Структура і функції)*. Інститут народознавства НАН України.
170. Шапар, В. Б. (2007). *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Прапор.
171. Шаповал, Л. (2022). *Календарно-родинна обрядовість українців*. ПНПУ імені В. Г. Короленка.
172. Швалб, Ю. М., & Опанасенко, Л. А. (2020). Типологічна модель навчального цілепокладання у ранньому юнацькому віці. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, 8(40), 82–86.
173. Шинкарук, В. (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Абрис.
174. Шинкарук, О. М., Діденко, О. В., & Тушко, К. Ю., Дияк, В. В.; Шинкарук, О. М. (Ред.). (2017). *Соціологія у схемах, таблицях і визначеннях : навчально-методичний посібник*. Хмельницький : Вид. НАДПСУ.
175. Яценко, Т. С. (2004). *Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання*. Вища школа.
176. Adler, A. (1964). The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation in selections from his writings (H. L. Ansbacher & R. R. Ansbacher, Eds.). Harper & Row.
177. Adler, A. (1998). Problems of neurosis: A book of case histories (P. Mairret, Ed.). Harper & Row.

178. Attneave, C. L. (1976). *Family networks as the support system of American Indian families*. *The Family Coordinator*, 25(2), 119–127.
<https://doi.org/10.2307/583894>
179. *Berlo's SMCR Model of Communication*. (2018). Businessstopia. Retrieved from <https://www.businessstopia.net/communication/berlo-model-communication>
180. Bernard, J. M., & Goodyear, R. K. (2004). *Fundamentals of clinical supervision* (3rd ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.
181. Böhnke P., Kohler U. (2008). *Well-Being and Inequality*. Berlin.
182. Bowen, M. (1978). *Family Therapy in Clinical Practice*. New York: Jason Aronson, Inc.
183. Bowlby, J. (1999). *Attachment and Loss*. (Vol. 1, 2nd ed.). New York: Basic Books.
184. Brandt, E. A. (2009). Biological and psychosocial adaptation in the transition to motherhood. *Nursing Research and Practice*, 2009, 692795.
185. Burnham, J. (1986). *Family therapy: First steps towards a systemic approach*. Tavistock Publications.
186. Carter, B. A., & McGoldrick, M. (1980). *The family life cycle: A framework for family therapy*. New York: Gardner Press.
187. Darder, A., Hernandez, K., Lam, K. D., & Baltodano, M. (2023). Critical pedagogy: An introduction. In *The critical pedagogy reader* (p. 1–30).
<https://doi.org/10.4324/9781003286080>
188. DeMause, L. (Ed.) (1995). *The history of childhood* (1st softcover ed.). Northvale, NJ: J. Aronson.
189. Duschinsky, R. (2015). The emergence of the disorganized/disoriented (d) attachment classification, 1979–1982. *History of Psychology*, 18(1), 32–46.
<https://doi.org/10.1037/a0038524>
190. Duvall, E. M. (1957). *Marriage and family development* (2nd ed.). Philadelphia: J. B. Lippincott Company.

191. Feldman, R., Weller, A., Zagoory-Sharon, O., & Levine, A. (2007). A role for oxytocin in the mother-infant bond. *Psychological Science*, 18(11), 965–970.
192. Freire, P. (2020). Pedagogy of the oppressed. In *Toward a sociology of education* (p. 374–386). London.
193. *General comment no. 5(2017) on living independently and being included in the community.* (2017). Geneva: UN. Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/1311739?ln=ru&v=pdf>
194. Haley, J. (1980). *Leaving home: The therapy of disturbed young people*. New York: McGraw-Hill.
195. Haley, J. (1987). *Problem-solving therapy*. San Francisco: Jossey-Bass.
196. Hartley, G. (2019) *The Position of Woman in Primitive Society: A Study of the Matriarchy*. Published by Good Press
197. Hartman, A. (1978). *Diagrammatic assessment of family relationships*. *Social Casework*, 59(8), 465-476. <https://doi.org/10.1177/104438947805900803>
198. Hildenbrand, B. (2024). Einführung in die Genogrammarbeit (6. Aufl.). Carl-Auer-Verlag.
199. Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context: Past, present, and future. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10(2), 144–156. <https://doi.org/10.1093/clipsy.bpg016>
200. Kabat-Zinn, J. (2005). *Wherever You Go, There You Are: Mindfulness Meditation in Everyday Life* (p. 307). Hachette Books.
201. Kadushin, A. (1974). Supervisor-supervisee: A survey. *Social Work*, 19(3), 288–297.
202. Kadushin, A., & Harkness, D. (2002). *Supervision in social work* (4th ed.). Columbia University Press.
203. Keyes, C. L. M. (1998). Social Well-Being. *Social Psychology Quarterly*, 61(2), 121–140. <https://doi.org/10.2307/2787065>
204. Lamb, M. E. (Ed.). (2010). *The Role of the Father in Child Development: A Handbook*. 5th ed. John Wiley & Sons, Inc. 648 p.

205. Langmeier J., Matějček Z. (1984). *Psychická deprivace v dětství*. Praga, Avicenum. Retrieved from <https://sreview.soc.cas.cz/pdfs/csr/1969/04/13.pdf>
206. Lasswell, H. D. (1948). The structure and function of communication in society. In Bryson L. (Ed.). *The communication of ideas* (pp. 37–51). New York: Harper and Row.
207. Light, T. P., Nicholas, J., & Bondy, R. (Eds.) (2015). *Feminist pedagogy in higher education: Critical theory and practice*. Wilfrid Laurier University Press.
208. Luke, C. (2020). Feminist pedagogy theory in higher education: Reflections on power and authority. In *Feminist Critical Policy Analysis II* (p. 189–210). <https://doi.org/10.1111/j.1741-5446.1996.00283.x>
209. Martela, F. (2022). *Personal and social wellbeing. Proposal for a repeat wellbeing module in the European Social Survey 2025*. Retrieved from <https://www.europeansocialsurvey.org/sites/default/files/2023-06/Wellbeing-module-Round-12-final.pdf>
210. McCubbin, M. A., McCubbin, H.J. (1993). Families coping with illness: The resiliency model of family stress adjustment and adaptation. W: C. Danielson, B. Hamel-Bissell, P. Winstead-Fry (Eds.), *Families, Health and Illness: Perspectives on Coping and Intervention* (21–64).
211. McGoldrick, M., & Gordeen, R. (1985). *Genograms in family assessment*. Norton
212. McGoldrick, M., Carter, B. A., & Garcia-Preto, N. (Eds.). (2013). *The expanded family life cycle: Individual, family, and social perspectives* (4th ed.). Boston: Pearson.
213. McGoldrick, M., Gerson, R., & Petry, S. (2020). *Genograms: Assessment and intervention* (4th ed.). W. W. Norton & Company.
214. Nichols, M. P., & Schwartz, R. C. (2005). *Family Therapy: Concepts and Methods* (7th ed.). Boston, MA: Pearson/Allyn and Bacon.
215. Olson, D. H. (2000). Circumplex Model of Marital and Family Systems. *Journal of Family Therapy*, 22(2), 144–167.

216. Olson, D. H., & DeFrain, J. (2006). *Marriages and Families: Intimacy, Diversity, and Strengths* (5th ed.). McGraw-Hill.
217. Olson, D. H., & Gorall, D. M. (2003). Circumplex Model of Marital and Family Systems.
218. Patterson, J. M. (2002). Integrating family resilience and family stress theory. *Journal of Marriage and Family*, 64(2), 349–360;
219. Peseschkian, N. (1986). *Positive Family Therapy: The Family as Therapist*. Springer-Verlag.
220. Puce, L., Okwen, P. M., Yuh, M. N., Okwen, G. A., Miong, G. A., Kong, J. D., Bragazzi, N. L. (2023). Well-being and quality of life in people with disabilities practicing sports, athletes with disabilities, and para-athletes: Insights from a critical review of the literature, *Frontiers in Psychology*, 14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1071656>
221. Robinson, P. V. (1936). *Supervision in social casework*. University of North Carolina Press.
222. Rogers, Carl Ransom. (1961). *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston (MA): Houghton Mifflin Company.
223. Ryff, C. D., Singer, B. (2008). Know Thyself and Become What You Are: A Eudaimonic Approach to Psychological Well-Being. *Journal of Happiness Studies*, 9(1), 13–39. <https://doi.org/10.1007/s10902-006-9019-0>
224. Satir, V. (1965). Conjoint marital therapy. In *The psychotherapies of marital disгарmony* (p. 121–133). New York: The free press
225. *Thematic study on the right of persons with disabilities to live independently and be included in the community: report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. (2014). Geneva: UN. Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/792502/?ln=ru&v=pdf>
226. Vaníčková, R. (2021). Psychology of health and mental hygiene: Psychosocial risks, consequences, and possibilities of work stress prevention. *Problems and Perspectives in Management*, 19(1), 68–77. [https://doi.org/10.21511/ppm.19\(1\).2021.06](https://doi.org/10.21511/ppm.19(1).2021.06).

227. Walsh, F. (2012). Family resilience. Strengths forged through adversity. In W: F. Walsh (Eds.) *Normal Family Processes* (p. 399–427). New York: Guilford.
228. Westermarck, E. (1922) *The History of Human Marriage*. In three volumes. Vol. II. The Allerton Book Company.
229. Westermarck, E. (1930) *A short history of marriage*. The Macmillan Company.
230. Western M., Tomaszewski W. (2016). Subjective Wellbeing, Objective Wellbeing and Inequality in Australia. *PLoS ONE* (p. 1–20).
231. Westley, H. B., MacLean, M. Jr. (1957). A Conceptual Model for Communications Research. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 34(1). <https://doi.org/10.1177/107769905703400103>

ДОДАТКИ

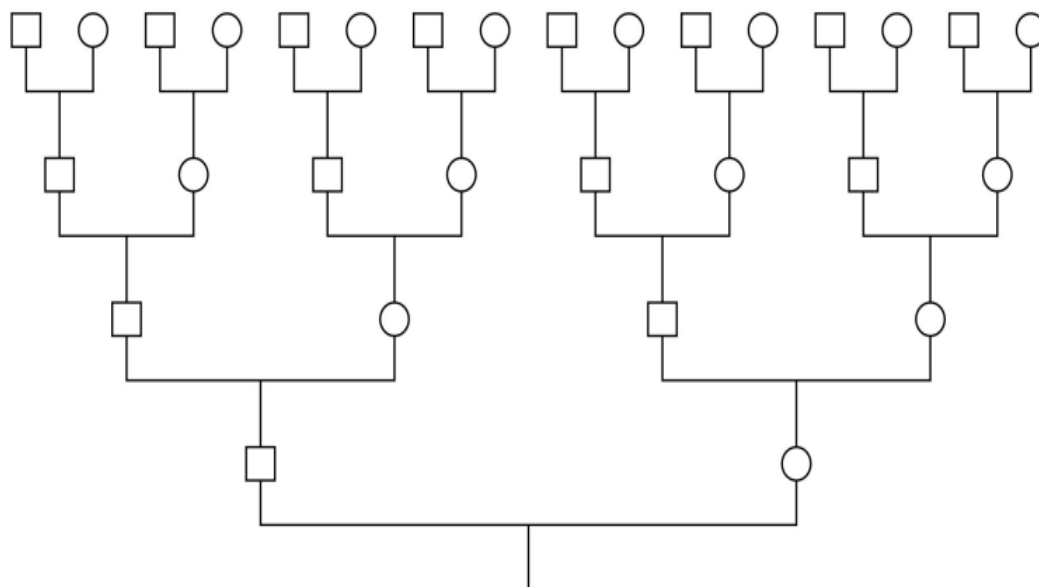

Рис.1. Схема складання генограми із 5-ти поколінь

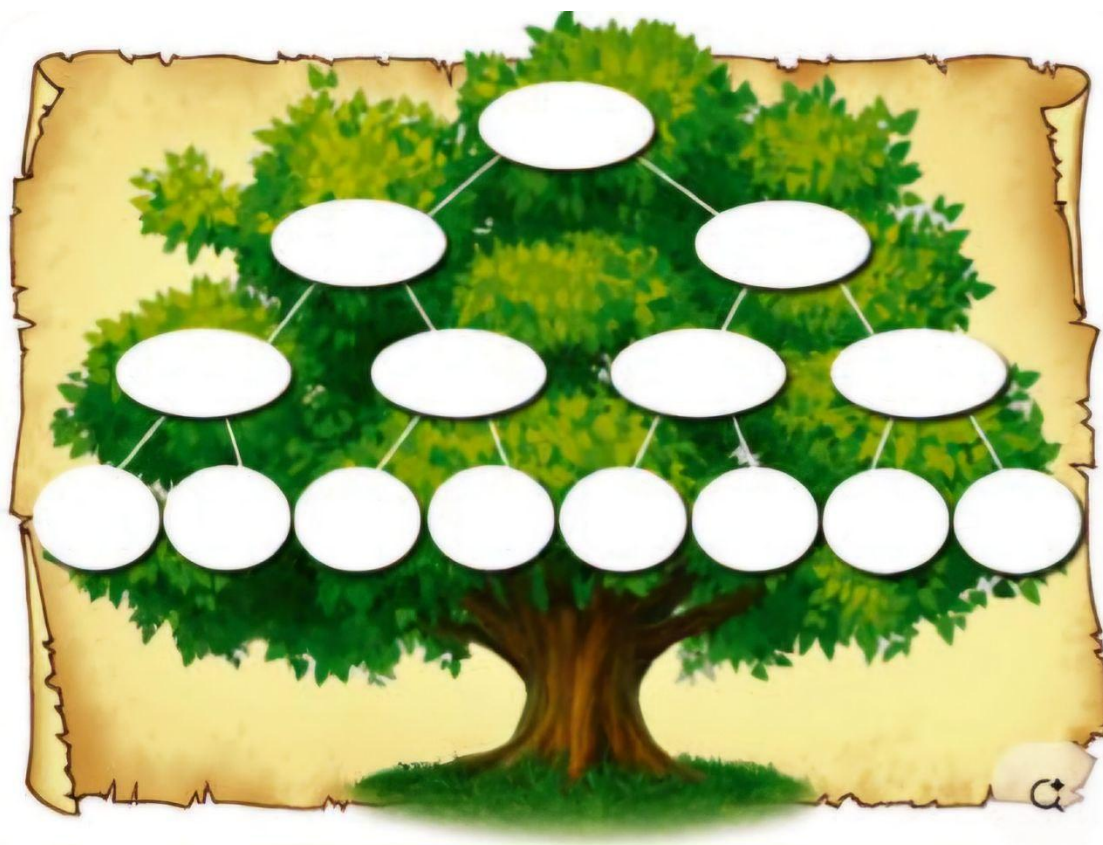

Рис.2. Приклад складання «Дерева роду» (доступно у відкритих інтернет-ресурсах)

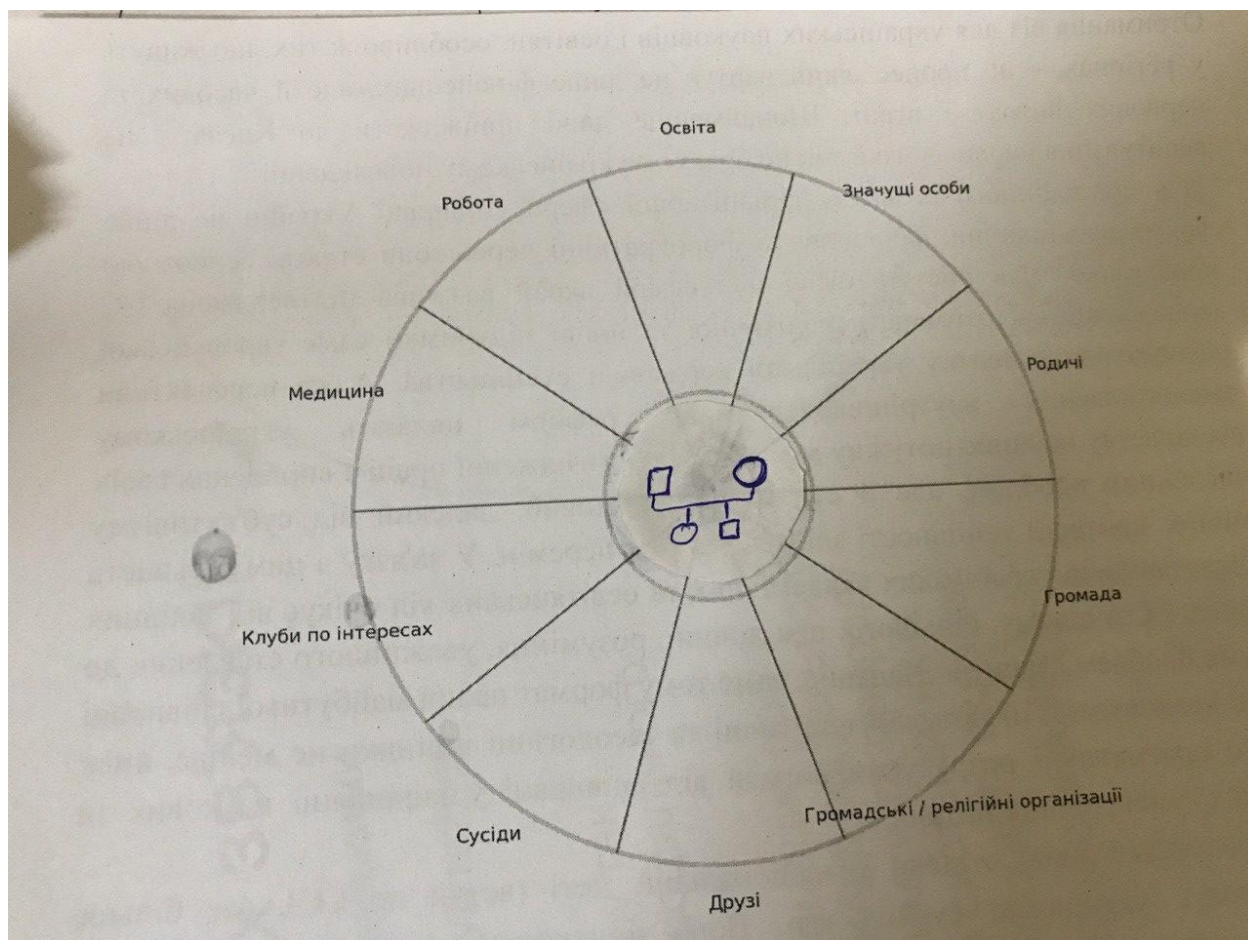

Рис. 3. Схема складання еко-мапи

Виробничо-практичне видання

**ТЕМАТИЧНИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК
«СІМ'Я І ОСВІТА»**

редактори-укладачі. Галина Бевз, Юлія Приходько

Електронний ресурс

Літературне редагування Т. А. Кузьменко

На обкладинці розміщено фотографію одного з будівельно-архітектурних проєктів школи НУШ, що розроблялися творчою архітектурною майстернею А. Пашенька (за підтримки ЄС і ЄІБ у межах Програми відновлення України). Інформація доступна у відкритому доступі: URL : <https://ispp.org.ua/2025/01/30/tematychnyi-slovnnyk-dovidnyk-simya-i-osvita/>

Кожний розділ завершується логотипом науково-практичної конференції «Українська сім'я в міжкультурних та трансдисциплінарних вимірах сучасності» (10-11 квітня. 2024 року. Київ-Миколаїв).

Адреса Інституту: 04070, м. Київ вул. Андріївська, 15

E-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Підписано до друку 20.01.2025 р. Гарнітура Times New Roman. Авт. арк.
11,125